

श्रीरस्तु ।
शास्त्रमुक्तावली ।

श्रीमते द्वयग्रीवाय नमः ।'

तत्त्वचिन्तामणौ शब्दखण्डः ।

(गदाधरीयेन सहितः ।)

अथ शब्दो निरूप्यते ।

गदाधरीयम् ।

श्रये श्रीमद्देवास्तुरमकुटमानिस्वयनिकर
स्रजावलगद्गतावलवदनपादाम्बुजगुणम् ।
अशेषप्रापृहप्रकारशमनैकान्तनिपुणम्
सदा भक्ताभीष्टप्रसरनवकल्पद्रुमदलम् ॥ १ ॥

निजगुरुहरिरामनामभूमीसमुदितभास्कर वाङ्मयसूत्रयोगात् ।
स्फुरद्मलवितर्ककान्तिगुम्भं परममणिं विवरीतु मुद्यतोऽस्मि ॥ २ ॥

निबन्धाः प्राचीनैश्चमूर्खदुषिपर्यन्तविचर
द्यशोद्भासैस्सद्भिर्भुवि विरचिता म्भस्तपयि यदि ।
तथाप्येषा काचिद्वचनपरिपाटी निजगुणे
र्गभीरा धीराणां सपदि मुदमाधास्पतितिराम् ॥ ३ ॥

प्रयक्षानुमानोपमानात्मकं प्रमाणत्रयं क्रमेण निरूपितं, तुरीय
प्रमाणं निरूपयितुं शिष्यावधानाय मतिजानीने (अथ शब्दो निरू-
प्यते इति) इदावशब्द उच्यमानानिरूपणानन्तर्यपरः, तस्य प्रक्रमन्त

क्रियानन्तर्यवाचकत्वात् । चैत्रेण पच्यते अथ भुज्यते इत्यादौ
पाकानन्तर्यस्य भोजनादौ प्रतीतेः । प्रकृते च पूर्वग्रन्थस्थेन "उप-
मानं निरूप्यत " इत्यनेनोपमाननिरूपणस्य प्रक्रान्तत्वात् ।

अथ उपमाननिरूपणाध्यात्मकावध्युपरक्तानन्तर्यस्थापशब्दवाच्यत्वे
शक्यपानन्तर्यप्रसंगः, तदनुपरागेणानन्तर्यमात्रस्य वाच्यत्वे उपमान
निरूपणाद्युपरक्तानन्तर्यप्रतीत्यनुपपत्तिः, नच "उपमानं निरूप्यत"
इत्यादिपूर्वग्रन्थादिस्थवाक्यानुषंगात् तदुपस्थापितोपमाननिरूपणादेः
प्रकृतापशब्दार्थानन्तर्यावधिवेनान्यथा दवधिविशेषोपरक्तानन्तर्य
लाभसम्भव इति वाच्यम्, आख्यातार्थविशेषणतयोपस्थितस्य
निरूपणादेरवधेरपशब्दार्थानन्तर्यविशेषणत्वेना न्वयासम्भवात् ।
एकत्र विशेषणतयोपस्थितस्या न्यत्र विशेषणत्वेनान्वये आकांक्षाविर-
हात् ; "उपमानं निरूप्यत " इत्यादितो निरूपणकर्मावादे रूप-
मानादौ बोधेन उपमानकर्मकत्वादि विशेषितनिरूपणाभावेन तादृशः
निरूपणादेरानन्तर्यावधिवेन भानासम्भवाच्चेति चेन्न- अवधि-
भूतोपमाननिरूपणान्तर्भावेनैवापशब्दशक्त्यभ्युपगमात् । पूर्ववाक्यस्थ
धानुतात्पर्यविषयतावच्छेदकत्वे नोपलक्षणीभूतानुगतधर्मेण तत्तत्कि-
यागतविशेषरूपाणा मनुगमाच्छक्त्येक्यसम्भवात् । बुद्धिविशेषविष-
यतावच्छेदकत्वरूपोपलक्षणीभूतानुगतधर्मेण घटावपटत्वादिरूपत्वध-
नामबोधयतावच्छेदकविशेषधर्माणां सर्वनामशक्यतावच्छेदकतया
तदीयशक्त्येक्यवत् । सामान्यतः पूर्वत्वस्या व्यावर्तकतया स्वपूर्वत्व
मेषानुगमकधर्मे निवेश्य मिति स्वपदार्थाननुगमाच्छक्त्येक्यासम्भव
दोषः सर्वनामशक्त्येक्येऽपि सामान्यतो बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वस्या
व्यावर्तकतया स्वप्रयोगानुकूलबुद्धित्वेनैव निवेशनीयतया स्वाद्याननु-
गमदोषवत्कथञ्चि त्परिहरणीयः । "उपमानं निरूप्यत " इत्या-
दितः उपमाननिरूपणत्वादिना निरूपणादिक्रियाया शब्दबोधेऽभा-

अपि शाब्दबोधोत्तरं तादृशरूपेण तत्तत्क्रियाबोधोपात्त, तादृशरूप-
 एवापि तत्तद्वाक्यस्थधानुतात्पर्यविषयतावच्छेदकताया अनुमानलभ्य
 तावच्छेदकवद्भवतिवादे धूमोस्तोत्यादि वाक्यतात्पर्यविषयतावच्छे-
 दकताव सम्भवो बोध्यः । निरूपणयोः पौर्वापर्यकथनन्तु सिद्धसाध्यसमभि-
 व्याहारलभ्यस्य तयोर्हेतुहेतुमद्भावस्यलाभाय । सिद्धसाध्यसमभिव्याहार-
 स्थले यस्य यदपेक्षया प्राक्कालीनत्वरूपं सिद्धार्थं प्रतीयते, असतिबाधके
 तस्य हेतुत्वं; यस्य यदपेक्षया उत्तरकालोत्पन्निकत्वं यत्तत्तत्तत्कालीनप्राग-
 भावप्रतिषेधित्वरूपं साध्यत्वं प्रतीयते, तस्य तद्वेतुकत्वं प्रतीयत. इति
 व्युत्पत्तिः; एतच्चाभुक्ते पायसिपीते तुषाशाम्यती त्यादितः पाक-
 भोजन पायःपानतृषाशान्तपायोः पौर्वापर्यस्य लाभात् । चैत्रो-
 पाक्षीदिदानीं भुक्ते इत्यादौ पाकभोजनाद्यो मियः पौर्वापर्यस्य साक्षा-
 द्छब्दतो यद्यपि न लाभः, पाककृतौ वर्तमानकालापेक्षया तीतत्वस्य
 भोजनकृतौ वर्तमानकालवृत्तिवस्यैव. शब्देन बोधनात्; तथापि
 यद्वर्तमानकृतिजन्यं तद्वर्तमानकालापेक्षया ५ तीता या कृषि स्तज्जन्यो-
 त्तरमिति व्याप्ते रथंतो मियः पौर्वापर्यं लाभः ।

यत्तु " निरूप्यत " इत्यस्य वर्तमानार्थकलङ्घ्यप्रत्ययान्तत्वेन शब्द-
 निरूपणस्य साध्यतयोपस्थितेरिति तच्छेदकतम् । तत्र साधु, आनन्तर्यं
 वाचकापशब्दत उपमानशब्दनिरूपणयोः पौर्वापर्यरूप सिद्धावसाध्यता-
 यो बोधनात् तयोर्हेतुहेतुमद्भावलाभसम्भवेन वर्तमानकालोत्तरकालीन-
 त्वरूपतात्पर्यबोधस्या नर्थकलङ्घ्यप्रत्ययान्तताया अनुपयोगा, द्वर्तमानार्थक-
 लङ्घ्यप्रत्ययं विनापि पक्त्वाभुस्तवानित्यादौ पाकभोजनाद्यो हेतुहेतुमद्भाव-
 बोधेन सर्वत्र तदपेक्षया सम्भवो बोध्यः ।

हेतु हेतुमद्भावश्च यद्यपि नोक्तस्थलेषु शाब्दधीविषयः, तदु-
 पस्थापकपदाभावात्; तथापि सिद्धसाध्यसमभिव्याहारेणा भिधानस्य
 हेतुहेतुमद्भावपरताया औपगमिकत्वा तत्परत्वानुमानलभ्य एवा-
 साधित्यदोषः । तदवाचकादिषु पदात् लक्षणपैववा तच्छब्दबोधः ।

यद्यापि निरूपणयोः कार्यकारणभावो न संगतिः, निरूप्ययोरेव तथाभावस्य तल्लक्षणाक्रान्तरत्वात् ; प्रकृतेतस्य बाधोपि, उपमानम-
निरूप्यापि शब्दनिरूपणसम्भवात् ; एतेन निरूपणयोः कार्यकारण
भावस्य संगतित्वविरहेऽपि क्रमनिषामकाकांक्षया तत्प्रदर्शनं मित्यापि
परास्ते, निरूप्ययो रूपमानशब्दयोश्च सिद्धसाध्यभावेन प्रकृते
ऽनुपस्थित्या नतयो हेतुहेतुमद्भावो व्युत्पत्तिरूपः, तथापि निरूपणयो
स्तदवधारणे “ सविशेषणेही ” ति न्यायेन निरूपणविशेषणयो
स्तल्लाभइतिपूर्वापरग्रन्थैक वाक्यतामतिपत्तये संगत्यात्मकताप्रदर्शनम् ।

यद्यापि फलद्वारा शब्दप्रमाणस्य ज्ञानकरणतापक्षे स्वरूपतोऽपि
पदशक्तिप्रहात्मकोपमितिरूपशब्दप्रमाकरणस्य शक्तिप्रहात्मकोपमानो
पजीवकतावत् उपमागस्यापि फलद्वारा ; त्रिंशदावकार्यज्ञानस्यां
पमितिकरणत्वे स्वरूपतोऽप्यतिदेशवाक्य ज्ञानाधीनतया प्रमाणयो
रुपजीव्यो पजीवकभावेन नतन्निरूपणयोः पौर्वापर्यनियमः, तथापि तन्निय
मस्य संगतिश्च प्रयोजकतया न क्षतिः । संगतिप्रदर्शने प्रयोजना
न्तरसत्त्वेन क्रमनिषामकाकांक्षाशान्ते स्तत्प्रयोजनत्वविरहेऽपि न दोषः ।

मिथ्यास्तु अन्यूनविषयकप्रमित्युपजीवकतायाः प्रमित्यन्तरनिष्ठायाः
प्रमाणान्तराभिधानं प्रयोजकत्वं निरपवादं, गद्ययोग्यस्य पदवाच्य इत्युप
मिते स्वादृशशब्दबोधान्यूनविषयकत्वात्, तदुपजीव्यत्वाच्च शब्दप्रमितौ
स्वान्यूनविषयकोपमित्युपजीवकत्वात् सत्त्वा तादृशोपमित्युपजीव्यत्वातिदेशवा-
क्यार्थज्ञानस्य गद्यपद्यविशिष्टाविषयकत्वेन न्यूनविषयकत्वयोपमितौ स्वान्यू
नविषयकशब्दप्रमि युपजीवकत्वाभावात् । अस्तुतो मानतावच्छे-
दकधर्मावच्छिन्नोपजीव्यतातिरूपिष्ठ युपजीवकत्व-मानन्तर्याभिधानं
प्रयोजकम् । शक्तिपरिच्छित्तिरेषोपमानफलं, ननु कारणतापरिच्छि-
तिरपीति उपमानमात्रप्रत्येक शब्दोपजीव्यता, अभिदेश वाक्यातिरिक्त
शब्दस्य च नोपमानोपजीव्यत्वमिति न कश्चिदोपस्थादुः ।

प्रयोगहेतुभूतार्थतत्त्वज्ञानजन्यः शब्दः प्रमाणम् ।

सजातीयविजातीयव्यावृत्ततया ह्यपनरूपनिरूपणस्य प्रतिज्ञातत्वाच्छब्दप्रमाणस्ये तदभेदानुमापकं लक्षणमाह (प्रयोगेति) प्रयोगः-प्रकृतवाक्यं, तद्धेतुभूतं, यदर्थतत्त्वज्ञानं - प्रमा रूप, मर्थज्ञानम्, तज्जन्यशब्दः-प्रमाणशब्द इत्यर्थः ।

प्रमाणशब्दत्वं लक्ष्यतावच्छेदकं, तादृशज्ञानजन्यशब्दत्वं लक्षणम् । लक्ष्यतावच्छेदके शब्दत्वानन्तर्भावे भाष्यज्ञादा व्याप्तेः, लक्षणे तदनन्तर्भावे तादृशज्ञानजन्यसंस्कारादा वतिव्याप्तेः, रुभयत्र तदनन्तर्भावः । सच शब्दपदान्तरपूरणेन निर्वाहः, नतु काकाक्षिन्याया अभ्यस्यशब्दपदस्यो भयत्र सम्बन्धात्, उद्देशविधेयोपस्थापकपदयोः पूर्वापयस्या कांक्षात्वेनोद्देशविधेयभावप्रयोजकतये कपदापस्थाप्यस्य शब्दत्वस्य उद्देशविधेयकोट्योः प्रवेशयोगात् । नदि स्यात् इत्येतावन्मात्रोक्तौ वृक्षत्वावान्तरजातिविशेषवृक्षत्वान्भां वृक्षस्योपस्थितावपि पदान्तराध्याहारं विना स्यात्तु वृक्ष इत्यन्वयधीः ।

यत्तु कीदृशशब्दः प्रमाणशब्द इत्याकांक्षायां प्रयोगहेतुभूतार्थतत्त्वज्ञानजन्य इत्युक्तमिति लक्षणदिशि शब्दपदावस्त्वेपि तादृशज्ञानजन्यशब्दत्वरूपलक्षणलाभः, को रस भाग्यस्येति मन्त्रे मधुर इत्येतावन्मात्रोत्तरतोपि मधुरो रस भाग्यस्येति बुद्ध्यान्वया प्रश्नोत्तरभावस्थले मन्त्रस्याप्यपदार्थान्वयितावच्छेदकविशिष्टे उत्तरप्रतिपाद्यविशेषरूपान्वयस्य व्युत्पत्तिरिति सिद्धत्वादिति । तदपि न मनोज्ञं, उक्तस्थले मन्त्रस्यास्येत्यन्तानुपगमैवोपदर्शितबोधस्योत्पत्तेः । अत्र च कीदृशशब्दः प्रमाणमिति मन्त्राश्रयणेन शब्दपदान्तरपूरणस्यावश्यकत्वात् । अन्यथा शब्दः प्रमाण मित्यस्यापि वैयर्थ्यप्रसंगात् ।

वस्तुतः शब्दोऽगुण इत्यादिप्रत्यक्षकरणस्य तादृशार्थबोधोपपि
काकांशारहितवाक्यस्य चारणाप्यप्रमासात्तान्प्रबोधकपदस्य शब्द
प्रमाकूपविशेषपरताया अवश्यवाच्यतया शब्दप्रमाकरणत्वरूपलक्ष्य
तावच्छेदकलाभनिर्वाहात् लक्ष्यदिशि शब्दपदान्तरपूरणादिकं विनैव
प्रत्यक्षादिव्यावृत्तलक्ष्यतावच्छेदकलाभा आन्यासि रिति ध्येयम् ।

मिश्रास्तु - प्रयोगहेतुभूतत्वं - प्रयोगसाधर्म्यसद्वृत्तत्वं, भूयातोः
प्राप्त्यर्थकतया सदकार्यसद्वकारिभावसम्बन्धरूपप्राप्ते रेवान्न विवक्षि
तत्वा त्प्रयोगसामग्र्यसद्वृत्तत्वस्य भूतान्तेन लाभः । एवं च प्रयोग
सामग्र्यजन्यत्वे सत्यर्थतावज्ञानजन्यत्वं पर्यवसितं लक्षणम् । प्रयोग
पदं शब्दपरम् । प्रकृतवाक्यार्थविशिष्टवैशिष्ट्यबोधोपायकस्य शब्द
मागभावप्रत्यक्षस्य विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानविधया वाक्यार्थ
ज्ञानहेतुकस्य शब्दमागभावरूपविषयजन्यस्य चारणाप्यमागभाव
सुपेक्ष्य हेतुपदस्य सामग्र्यपर्यन्तपरत्व, शब्दसामग्र्या शब्दतिरिक्ते
अहेतुत्वात् । नच अर्थपदस्य स्वप्रतिपाद्यपरताया आवश्यकत्वेन
मागभावप्रत्यक्षे नातिव्याप्त्यवकाशः, यत्करणकस्यैकादिकरूपवा-
क्यार्थस्य तत्प्रतिपाद्यत्वाभावादिति वाच्यं, तादृशवाक्यार्थविशिष्ट
वैशिष्ट्यबोधरूपस्य मागभावप्रत्यक्षस्य योग्यताज्ञानविधया तादृश
वाक्यार्थविषयकशब्दबोधे हेतुत्वा तादृशवाक्यार्थं तज्जन्यशब्दबोध
विषयत्वरूप तत्प्रतिपाद्यत्वस्या क्षतत्वादिति वदन्ति । तन्न सार्धापः,
शब्दत्वस्य लक्षणे निवेशेनैवोपपत्तौ शब्दसामग्र्यजन्यत्वपर्यन्तनिवेश
स्या नतिप्रयोजनत्वात् ; वक्तृवाक्यार्थज्ञानस्य वाक्यार्थज्ञानज्ञानोपयोगिनः
परकीयवाक्यार्थज्ञानेच्छादिद्वारा वाक्यप्रयोगहेतुत्वात् पपञ्चाच्चिन्ती
तियोग्यवाक्ये वक्तृवाक्यार्थप्रमाजन्यतया लक्षणसमन्वयः । अयोग्य
वाक्यार्थज्ञानस्य प्रमात्वाभावा अतच्चातिव्याप्तिः ।

अथ सामान्यतो वाक्यं अति वाक्यार्थज्ञानस्य हेतुतानसम्भवति, शुकादिवाक्ये व्यभिचारत् ; - सतात्पर्यकवाक्यत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वोपगमेपि नाव्यभिचारनिर्वाहः, विशिष्यवाक्यार्थज्ञानविनापि विशकलितविशेष्यविशेषणयो र्ज्ञाना सद्विशेष्यकतत्प्रकारकत्वेन ज्ञात्वा विशिष्टबोधकवाक्य प्रयोगसम्भवात् ; वस्तुतो निस्तात्पर्यकशुकादिवाक्यस्येव वाक्यार्थबुधोपपत्तिर्वाच्यस्यापि वाक्यार्थज्ञानावदित सामग्रीत उत्पत्तिसम्भवात् वाक्यार्थज्ञानमन्यथासिद्धमेव; एवं क्रमोत्पन्नवर्णसमुदायपर्याप्तवाक्यत्वावच्छिन्नस्य कचिदपि क्षणे नोत्पत्तिरिति वाक्यत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वमसम्भवदुक्तिकं, एतन् योग्यस्थलेसंबन्धपरमेवरीपवाक्यार्थज्ञानमादाया व्यभिचारापवादनेपि न निस्तारइति चेत् ? माभूदुक्तवाक्यार्थज्ञानं वाक्येकारणं, तथापि तस्य तत्प्रयोजकत्वं मनपथाद्मेव; तथाच लक्षणस्य 'जन्य' पदस्य प्रयोग्यपरत्वा न्नानुपपत्तिः ।

वस्तुत उपादानमपक्षविधया हेतुभूतभगवद्वाक्यार्थज्ञानजन्यत्वमादायैव संवादिशुकादिवाक्यद्वयसंवादिवाक्यान्तरेपि लक्षणसमन्वयः । नचैवं तत्त्वपदवैयर्थ्यम्, बहिना सिध्यतीतिवाक्ये वस्तुवाक्यार्थज्ञानस्यो वस्तुतया भकारणात्वात्, भगवतः प्रकृतवाक्यार्थज्ञानाभावात् अतिव्याप्त्यप्रसक्तोरिति वाच्यं; जन्यत्व प्रवेशेपि काळोपाधिमुद्रया • वाक्यार्थभ्रमहेतुके विसंवादिवाक्येप्रतिव्याप्ते वारिणाय तत्पदस्यावश्यकत्वात् । बहिना सिच्चतीत्यादि वाक्येपि प्रत्येकपदार्थान्तरवाक्यार्थतत्त्वज्ञानजन्यत्व मादाय अतिव्याप्तिवारिणाय " प्रयोग हेतुभूते " ति । प्रत्येकपदेषु प्रत्येकवाक्येषु च तत्तदर्थं तत्त्वज्ञानजन्यतया तत्समुदायात्मक विसंवादिवाक्ये अर्थतत्त्वज्ञानजन्यत्वसत्त्वेपि कस्यापि पदार्थज्ञानस्य भवान्तरवाक्यार्थज्ञानस्यवा लक्ष्यतावत्पदसमुदायोहेतुतया नातिव्याप्तिः ।

यथापि तत्तत्पदार्थं भवान्तरवाक्यार्थश्चावगाहमानस्य भगवज्ज्ञानस्य समुदाहृत्प्रत्येकजन्यप्रमत्याश्च तावत्पद समुदायरूपविसं-

वादिवाक्यहेतुतया विव्यामिवारणशक्यमेव ; एवं प्रमास्वरूपयोग्य
मात्रस्य लक्ष्यत्वे वद्विना विवृतीत्यादिनिखिलवाक्यस्यैवाबाधित लक्ष्यार्थ
गोचरप्रमास्वरूपयोग्यत्वेन लक्ष्यतया प्रयोगहेतुभूतत्वादि विशेषणव्या-
वृत्त्यभावा द्वैयर्थ्यं ; तद्धर्मिणि तद्धर्मावगादिप्रमाजन्य शब्द स्तस्य
धर्मिण स्तद्धर्मवत्त्वे प्रमाणमिति विषयविशेषनियन्त्रितप्रमाणलक्षण
परत्वेपि भूतान्तविशेषणमनर्थकं ; पदार्थताय ज्ञानजन्यत्वस्य ; विसं-
वादिवाक्यसाधारण्येपि सेकादिधार्मिकवद्विकरणत्वादिप्रमाया अप्रसिद्ध्या
विसंवादिवाक्ये तत्तद्धर्मिणि बाधिततद्धर्मांशे प्रमाणत्वा प्रसक्तेः ; तथा
चोतादृशविशेष्यविशेषणनियन्त्रितलक्षणलाभाय भूतान्तम् ।

वस्तुतः घटः कर्मण मानयनं कृति रित्यादिस्वरूपा योग्य
निराकांक्षवाक्यस्य घटधर्मकानयनादिरूपविषये प्रामाण्यवारणाय
फटोपहितमात्रस्य लक्ष्यत्वे फटानुपधायक साकांक्षयोग्यवाक्येचाति
व्यामिवारणाय स्वं यत्र यत्प्रतिपत्ते योग्य मुपधायकं वा तत्र तत्प्र-
माणजन्यत्वपर्यन्त मवश्यं वक्तव्यम् । तद्वाभायेव भूतान्त मर्थविशे-
षणम् । प्रकृतप्रयोगरूपहेतो यो भूतः प्राप्त इति व्युत्पत्त्या अर्थे
स्वबोध्यललाभात् अर्थपदस्य विशिष्य तत्तदर्थपरतामात्रोपगमेन
तत्तदुक्तार्थललाभात् ।

अथवा - प्रयोगहेतुभूतत्वं - प्रयोगो हेतु यस्य तात्त्व्यद्धातं,
स्वजन्यज्ञानसमानविषयकायनपर्यवसितं तादृशज्ञान एव विशेषणम् ;
तावता स्वं यत्र धर्मिणि याप्रतिपादकं तत्र, तामप्रमाणजन्यत्वं निरा-
कांशादिव्यावृत्तं लक्षणार्थः ।

अथ घर्णायेन शब्दप्रमाप्तामान्यं प्रति स्वरूपयोग्यतया प्रमा
स्वरूपयोग्यमात्रस्य लक्ष्यत्वे अर्थे स्वप्रतिपाद्याविशेषणदान मयुक्तम् ;
नच - व्यन्यामकशब्दवारणाय तदावश्यकता, शब्दस्यस्यले घर्णाये
नियेयैव तद्वारणो चित्यात् ; घर्णाद्यादिज्ञाने स्तारत्वादिजातिवदमा-
मानिकतया शब्दार्थेनैव शब्दप्रमामामान्यहेतुनया ध्यनेरपि लक्ष्यती

चित्पाञ्चेति चेन्न;— घटः कर्मत्व मित्यादिनिराकांक्षवाक्यस्य शब्द
स्वरूपेण घटकर्मत्वादिविषयकप्रमास्वरूपयोग्यायेपि प्रमात्वनियतधर्मा
वच्छिन्न तत्तदर्थविषयक प्रमानिष्ठकार्यतानिरूपित स्वरूपयोग्यताया
एव तत्तदर्थनियन्त्रित प्रमाणलक्षणलक्ष्यतावच्छेदकतया घटः कर्मत्व
मित्यादा युक्तातिव्याप्ति रर्थे स्वप्रतिपाद्यत्वविशेषणदान मन्तरेण दुर्वा
रत्वात् । नहि घटः कर्मत्व मित्यादिवाक्यस्य प्रमात्वनियतकर्म-
त्वादिविशेषक घटादिप्रकारकशब्दबुद्धिर्वावच्छिन्नं प्रति स्वरूप
योग्यता, तत्तदर्थबोधे परस्परसाकांक्षतत्तदर्थोपस्थापकपदत्वेनैव स्थ
रूपयोग्यता, दिति तादृशवाक्यस्यालक्ष्यत्वात् । नच — तत्र घट
पदोत्तरा म्पदवादिरूपाकांक्षाभ्रमा च्छाब्दबोधोत्पत्त्या तत्तदाकांक्षा
ज्ञानविषयत्वेनैव तत्तदर्थविषयकशब्दबोधयोग्यता, नतु तादृशाकांक्षा
यत्वेनेति निराकांक्षवाक्यस्यापि स्वरूपयोग्यत्व मग्याहत भवेति
वाच्यं; तादृशरूपेण हेतुत्वे प्पाकांक्षाभ्रमाविषयतादृशवाक्यव्यक्ती
नां स्वरूपायोग्यावस्य दुर्वारत्वात् ।

प्रयोगो हेतुभूतो यस्यार्थतरवज्ञानस्येति समासात् ज्ञानान्तं शा
ब्दप्रमाणत्वं, तदेव जन्यं यस्येति बहुव्रीह्यन्तरावलम्बना च्छाब्दप्रमा
करणत्वं समुदितलक्षणवाक्यार्थः । प्रत्यक्षादिप्रमाणातिव्याप्तिवारणाय
शाब्दत्वं प्रमाविशेषणतयोपातम् । शब्दपदस्य लक्ष्यदिश्येव सम्प्र-
न्धः । लक्ष्यतावच्छेदकं च शब्दप्रमाणत्वं शब्दप्रमाणव्यवहारविषयत्वं,
नतु शब्दप्रमाकरणत्वं, अतो न लक्षणलक्ष्यतावच्छेदकयो रभेद
इत्यपि वर्णयन्ति ।

यथाश्रुतं तादृशज्ञानजन्यशब्दस्वरूपं लक्षणं ज्ञापमानशब्दस्य
करणताभिप्रायेण । अतीतानागतशब्दज्ञानादपि प्रमोत्पत्त्या शब्दज्ञान
स्यैव करणत्वमिति स्पष्टमेतु शब्दज्ञानस्य लक्षण मूढम् ।

प्रत्यक्षमात्रप्रामाण्यवादिन आर्थाकस्यानुमानखण्ड एव निराकृत
त्वात् सम्प्रति प्रत्यक्षानुमानोभयप्रामाण्यवादिनं सौगतं निराकर्तुं

ननु शब्दो नप्रमाणं । तथाहि -

तन्मतेन शङ्कते (नन्धिति) शब्द स्तज्ज्ञानं वा, “ न प्रमाणं ” -
 न प्रमाणव्यवहारविषय इत्यर्थः । प्रमितिकरणत्वाभावस्य साध्यत्वे
 “ तथा हि करणविशेषः प्रमाण ” मित्यग्निमग्नयेन प्रमाकरणत्वस्य
 प्रमाणव्यवहारविषयतावच्छेदकत्वं मभिधाय, प्रमाकूपफलायोगव्यव
 च्छिन्नतयात्मकप्रमाकरणत्वाभावस्य हेतुत्वाभिधानविरोधात् । यदि च
 प्रमायोगव्यवच्छिन्नत्वविशिष्टप्रमाकरणत्वाभावः स्थाप्यः, तादृशविशे
 षण्मात्रस्याभावे हेतु रित्युच्यते; तदा साध्याविशेषविरहेण यथाशुभ
 रथापि संगतिः । नच - विशिष्टप्रमाकरणत्वाभावस्य साध्यत्वे सा
 ध्याविशेषस्योक्तरीत्या परिहारोपि करणविशेष इत्यादिना प्रमाकर
 णत्वविशिष्टस्य प्रमाणपदवाच्यत्वाभिधानस्या लुपयोगित्वं दुर्वारं,
 प्रमाणपदार्थत्वाभावस्य साध्यत्वे च प्रमाकूपफलायोगव्यवच्छिन्नत्वव्यव
 प्रमाकरणत्वस्य प्रमाणपदार्थतानवच्छेदकत्वे तदभावस्य प्रमाणपदार्थ
 त्वाभावसाधकताया अप्रयोजकत्वेना निर्वाह्यत्वात् तादृशप्रमाकर
 णत्वस्य प्रमाणपदार्थतावच्छेदकत्वाभिधानसंगते रिति वाच्य, फला
 योगव्यवच्छेदस्या भावरूपसाध्यप्रतियोगितावच्छेदकप्रवेश एव फला
 योगव्यवच्छेदाभावरूपहेतोः स्तादृशसाध्याव्याप्यताप्रसक्त्या नामयोजक
 त्वशङ्कयाविष्कृतं फलायोगव्यवच्छेद मन्तर्भाष्य “ करणविशेषः
 प्रमाण ” मित्यादिना साध्यस्यप्रमाणपदार्थविधरणस्यौचित्येन तद्वन्थ
 संगतः । शब्दस्य विषयतया स्वप्रत्यक्षकरणत्वेपि नाशतो बाधादिः,
 तादृशप्रत्यक्षातिरिक्तप्रमाया स्वाध्यादियट्टकाभाव । व्यवहारपरित
 खापदेशेपि तादृशप्रत्यक्षातिरिक्तप्रमाणव्यवहारो विवक्षणीयः ।

करणविशेषः प्रमाणं ! करणंच तत्, यस्मिन्
सति क्रियाभवत्येव । नच शब्देसति प्रमाभवत्येव,-
इति नायं शब्दः प्रमाणम् ।

नच - शब्दोनप्रमाणमिति वाक्यस्य प्रामाण्या
प्रामाण्ययो व्याघातः,

(करणविशेष इति) प्रमायाः करण मित्यर्थः । “ प्रमाणम् ”-
प्रमाणपदार्थः । अतो नोद्देश्यविधेययो रेकरूपेणोपस्थित्याऽनन्वयः ।
(यस्मिन् सतीति) यदधिकरणक्षणाभ्यवहितोत्तरक्षणे स्वसमानाधि-
करणकलायोगो नास्ति, तत्करण मित्यर्थः । सामानाधिकरण्यं
च कारणतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वाधिकरणे कार्यतावच्छेदकसम्बन्धेन
वृत्तिः । अपाङ्गः - अनुपपत्तिः । “ नच - शब्दे ” तज्ज्ञानेना “ सति ”-
तदग्रिमक्षणे, “ प्रमा भवत्येव ”- नियमेनोत्पद्यते, तत्सत्येपि सङ्कारि-
ष्विच्छन्नेन व्यापारविच्छन्नेन तद्विच्छम्बादिति भावः । “ इति वाक्यस्य ”-
इत्यादिभवेदपि वाक्यस्य । (प्रामाण्याप्रामाण्ययो व्याघात इति)
प्रामाण्यं शब्दस्या प्रामाण्यसाधनानुपपत्तिः; प्रामाण्याभावे भवतां
सादृशशब्द प्रयोगानुपपत्तिः, परस्यशब्देऽप्रामाण्यविषयक प्रमोत्पत्त्यर्थं
मेव सादृशवाक्य प्रयोगात् सादृशवाक्याप्रामाण्ये परकीय सादृश
प्रमापेक्षसाधनत्व ज्ञानासम्भवात्; नाहि शब्देन साक्षादप्रामाण्य प्रमाया
अजननेपि परम्परयानुमित्यात्मक तत्प्रमाजननसम्भवः, न्यायस्य तद्व्य-
क्तवाक्यस्य च सादृशार्थप्रमाद्वारैधानुमित्युपयोगित्वादिति भावः ।

न्यायस्य तद्व्यक्तवाक्यस्यैवा वाक्यार्थबोधो जनकत्वेपि प्रायेक
पदार्थोपस्थित्य संसर्गाग्रहमूलक वाक्यतात्पर्यविशिष्टार्थ गोचरमानसधी
द्वारोद्देशानुमिति निर्वाहकत्वमक्षतमेवति न विचारव्याघात इति

अस्या प्रमाण्येपि एतदुत्थाप्यानुमाना विसंवादात् ।

-इति चेन्न ; -

आकांक्षादिमतः पदार्थस्मरणादि व्यापारवतः
प्रमाणत्वेन तत्सत्त्वे प्रमोत्पत्ते रावश्यकत्वात् ।

अतथाभूतत्वे च फलाजनकत्वस्य करणान्तर
साम्यात् ।

समाधत्ते (अस्या प्रमाण्येपीति) "अस्य"-शब्दो न प्रमाणमिति वाक्यस्य ।
"अप्रामाण्येपि" - साक्षात्प्रमाजनकत्वाभावेपि । "एतदुत्थाप्यानुमाना
विसंवादात्" - परस्परया तन्निर्वाह्यानुमिते र्यथार्थत्वात् । एतदुत्थाप्यमाना
विसंवादिति क्वचिपाठः । अनुमानेति पाठेपि अनुपपन्नानुमानमिति
श्रुत्यस्या मानसज्ञानमेव तदर्थेति केचिद्वर्णयन्ति । तच्चिन्तयम् ।

अस्माभिः शब्दभावच्छेदेन तज्ज्ञानभावच्छेदेन वा न प्रमाकर-
णत्वं सुपेयते , अपितु तात्त्विकानाधिकरण्यमात्रेण ; अतस्त्वौगते
स्तद्वच्छेदेना प्रामाण्यं साधनीयम् , तच्च न सम्भवति , सकलस-
हकारिस्त्वमवहिते व्यापारविशिष्टे पक्षे स्वस्तदेतोरंशतो ऽसिद्धेरिति
समाधत्ते (आकांक्षेति) " आकांक्षादिमतः " - आकांक्षाज्ञानादिरूप
सहकारि स्त्वमवहितस्य । " प्रमाणत्वेन " - प्रमोपधान प्रयोजकत्वेन ,
" तात्त्विके " - तादृशस्य शब्दस्य तज्ज्ञानस्य वा सत्त्वे (प्रमोत्पत्तेरावश्यक
त्वादिति) न चाकांक्षाज्ञानादिविशिष्टशब्दादि व्यापाराधिकरण क्षणा-
न्तरक्षणे फलोत्पत्ते रावश्यकत्वेपि यद्वच्यतेः कारणत्वं मभिमतं सह
कार्यन्तरशून्यो यस्तस्य तद्व्यापारस्य वा धिकरणक्षणे स्तदुत्तरक्षणे
फलानुपपत्त्या स्वाधिकरण क्षणान्यवहितोत्तरकालात् व्यापकफलोत्पत्ति
कात्वरूपफलायोगव्यवच्छेदः स्तत्र दुर्घट एवेत्यत आह (अतथेति)
यापूर्वक्षणे न सहकारिस्त्वमवधानं तदा फलानुपधायकत्वस्य प्रायश्चाद्युप-
धायकचक्षुरादिभ्यस्ति च्छेदाद्युपधायक वात्यादिभ्यस्ति साधारणतया
करणत्वा विरोधादित्यर्थः ।

तथापि शब्दो नप्रमाणान्तरं,

तथाचापमाशयः । निरुक्तरूपफलायोग व्यवच्छेदो नकरणता घटकः, अपितु यावत्सहकारिस्त्ववहित स्वव्यापाराधिकरणक्षणाव्यवहितोत्तरकालाव व्यापकफलोत्पत्तिकत्व रूपम् । अन्यथा-इन्द्रियादेरप्य करणावापत्तेः । यद्विच्य सौगतमते सन्मात्रस्य क्षणिकतया फलोपधायकस्य चक्षुरादे स्तद्व्यापारस्त्वया ऽयदासत्त्वा फलोत्पत्तिनिवत स्वाधि करणक्षणाव्यवहितोत्तरकालाव व्यापकफलोत्पत्तिकत्व मव्याहतम्, तदा तेषां शब्दादेरपि तथात्वात् न कथं करणत्वमिति समस्तमाधिः ।

निरुक्तफलायोगव्यवच्छेदस्य कर्मादिकारकसाधारण्येपि नक्षतिः, उपधेयसंकरे प्युपाधिभेदेन करणादिकारकभेदात् । नचैव करणावमस्तु, किं फलायोग व्यवच्छेदेनेति वाच्यं, इन्द्रियत्वादिना चक्षुरादे स्पर्शनादिस्वरूपयोग्यत्वेपि चक्षुषास्पृशतीत्याद्य प्रयोगात्, अन्येस्पृशतीत्याद्य प्रयोगाच्च । अथैवमपि फलोपधायकत्वमेवकरणावमस्तु, किं फलायोगव्यवच्छेदानुसारेण, फलोपधायकभात्रप्य फलायोगव्यवच्छेदसत्त्वात् ; इति चेत् ? सत्यं, तादृशपर्यवसितार्थप्य फलायोगव्यवच्छिन्नं कारणमित्यस्य सात्पर्यम् । यस्तु तस्तु कर्मादिव्यावृत्तो यद्व्यापारः कारकान्तरव्यापाराव्यवधानेन फलनिष्पादकस्तत्त्वं करणात्वं । अत एव पुरुषेण च्छिन्नति कुठारदत्त्यादयो न प्रयोगाः । हस्तव्यापार्यकुठारादे यत्र करणत्वं तत्र हस्तेन च्छिनतीत्यादयः प्रयोगास्तु न मुख्या इत्यवधेयम् ।

शब्दस्यानुमानान्तर्भाववादी वैशेषिकः प्रत्यवतिष्ठते (तथापीति) शब्दस्य प्रमाणात्वेपि नासौ स्वविषयकप्रत्यक्षमिह या अनुमित्यन्या

पदार्थ संसर्गस्यानुमानादेव सिद्धेः ।

प्रमिति स्तत्करणमित्यर्थः । "नप्रमाणान्तर" मित्यस्य नानुमानभिन्नमिति नार्थः, ज्ञायमानाङ्गस्य करणतामतेनमानभेदासिद्धेः । अनुमान तादात्म्यस्य साध्यत्वेऽपि सिद्धादाधनं, न्यायमतेऽपि शब्दस्यल्लिङ्गत्वात् । वक्तव्याय तत्र साधकाभावादिति हेतुरुद्धः ।

ननु आकांक्षादिमत्पदद्वयोपस्थापितयोः पदार्थयोः पूर्वाप्रतीत परस्य प्रमाणान्तरत्वं चेत्स्यतीत्यत आह (पदार्थसंसर्गस्येति) एतेन मूलोक्तसाधे अनुमानादेव सिद्धेरित्यस्य हेतोर्वैयधिकरणेऽपि नक्षतिः ।

मिश्रास्तु "नप्रमाणान्तर" मित्यस्य क्लृप्त प्रमाणान्तर्भूतमित्यर्थः, तत्रैवोभयवासिद्धि स्वकरणकप्रमासामान्यकत्वं । अत्रैव साध्ये हेतुः "पदार्थसंसर्गस्ये"त्यादिः । तदर्थश्चानुमान साध्यार्थकत्वादिति । अनुमितिसामग्र्यधीन स्वकरणक प्रत्यक्षान्यप्रमिति सामान्यकत्वादिति यावत् । अपवा अनुमानत्वेनैव संसर्गसाधकत्वादित्यर्थः । स्वनिष्ठ प्रत्यक्षान्यप्रमितिकरणताय व्यापकानुमितिकरणताय कत्वादिति यावत् । अखण्डाभावघटकतया नव्यभिचाराधारक प्रत्यक्षान्यत्व विशेषण धैर्यमिति वर्णयन्ति । तस्मिन्, तादृशहेतोर्नैयायिका सिद्धत्वात् । यद्यपि प्रमाणान्तरत्वे साधकाभावोऽपि प्रमाणान्तरत्ववाच्य सिद्धः, तथापि साधकमव्यवस्थाप्य तदभावासिद्धयुपन्यासेन वादिनिरोधो शक्य इति न दोषः ।

ननु गामभ्याजत्यादि वाक्यज्ञानं यत्र वर्तते कर्मत्वाभ्या जनादि पदार्थे गोकर्मत्वादिपदार्थसंसर्गस्तत्र तत्संसर्गव्याप्यधर्मवत्ताज्ञानमन्तरेण नानुमातुं शक्यते, तादृशवाक्यज्ञानं विनापि संसर्गसिद्धिस्सम्भवतीति वाक्यज्ञानम किञ्चित्करमिति वाक्यार्थज्ञानस्य वाक्यज्ञानान्वयव्यति रेकानुविधान मनुभवसिद्धं शब्दस्य प्रमाणान्तरत्व मन्तरेण नोप

तथाहि-गामभ्याज दण्डेनेति पदानि वैदिकपदानि
वा तात्पर्यं विषयस्मारित संसर्गं ज्ञानपूर्वकाणि,

पथतेः नच साध्यपक्षज्ञानसम्पादकत्वेना सन्निकृष्टार्थवाक्यस्यानु-
मानोपयोग इति वाच्यम्, भाकांक्षादिरहितपदसमूहज्ञाना दपि सा-
ध्याद्युपस्थितिसम्भवेना कांक्षादिमतपदसमूहादिरूपवाक्यज्ञानान्वय
इतिरेकानुविधानानुपपत्तेर्दुर्वात्ता, दित्याशङ्क्यः श्रोतु रेकपदार्थे
परपदार्थसंसर्गानुमापकस्य वाक्यज्ञानसापेक्षग्रहस्य लिंगस्य निय-
मतौ न सम्भय इति वाक्यविशेषे भाकांक्षादिघटित तद्विशेषावेन
हेतुता, घट्टवाक्यार्थज्ञानपूर्वकतानुमानमेव वाक्यार्थप्रतीत्यनुरोधेनोप-
गन्तव्यम्, अत भाकांक्षादिमत्त्वेन वाक्यज्ञान मनुमानोपयोगि,
वाक्यार्थज्ञानोपरक्तज्ञानसिद्धावेव च वाक्यार्थसिद्धि रित्याह (तथा
हीति) लौकिकवाक्यस्थले घट्टवाक्यार्थज्ञानानुमानेन वाक्यार्थ-
सिद्ध्या तदेवाप्रमाणं, वेदास्तु प्रमाणान्वयेति मीमांसका
उपगच्छन्ति, तन्मता देतन्मतस्य विशेषं दर्शापितुं वेदवाक्यान्पि
पक्षतया तिदिशति (वैदिकेति) एवं च मीमांसकमते वेदस्यापौठ-
वेयतया तत्र घट्टज्ञानानुमानासम्भवेन वेदस्य प्रमाणान्तरता ।
एतन्मतेतु तत्रापि वक्तु भगवतो वा वाक्यार्थज्ञानानुमानेन वा
क्यार्थसिद्धिसम्भवात् वेदस्यापि नप्रमाणान्तरवेति विशेषो लभ्यते ।
(तात्पर्येति) स्वतात्पर्यविषयो यः स्वघट्टक्रपरस्परकांक्षादिमतपद-
स्मारितार्थयोः परस्परसंसर्गं स्तज्ज्ञानपूर्वकाणीत्यर्थः । गामभ्याजे
त्यादिवाक्ये तद्व्यक्तं यत्परस्परकांक्षादिमद्गोपदद्वितीयापदादिकं
तत्तदर्थयो मियसंसर्गस्याधाराधेयभावादेर्ज्ञानपूर्वकत्वसिद्ध्या भिमत
सिद्धिः । अतात्पर्यविषयस्य गोकर्मत्वादे रेककालीनत्वादिसंसर्गस्या
भ्याजनकृतादे श्च कार्यकारणविषयविषयिभावादिसम्बन्धस्यै कत्र
तात्पर्ये परस्य सिद्धे वारणाय स्वतात्पर्यविषयत्वं संसर्गविशेषणम् ।

नच तात्पर्याविषयसंसर्गसिद्धावपि तात्पर्यविषयतत्सिद्धौ बाधका
भावा दभिमतसिद्धेः किं तात्पर्यविषयत्वविशेषणेनेति वाच्यम् , न्याय
मते तात्पर्याविषयसंसर्गसिद्धे रशब्दा दनुत्तरस्या तत्साम्याय तादृश
विशेषणोपादानात् । स्वतात्पर्यविषयत्वं च तज्जन्यबोधविषयत्वेन
प्रतिपादकेच्छाविषयत्वं, न्यायमते तात्पर्यविषयस्या प्रकृतवाक्यस्थपद
स्मारितार्थसंसर्गस्या सिद्ध्या प्रकृतानुमानादपि तादृशसंसर्गसिद्धि
धारणाय स्वघटकपदस्मारितार्थ प्रतियोगिकत्वंसंसर्गविशेषणं । प्रकृत
वाक्यस्थयो रपि ययोः पदयो नांकांशासति वां तत्पदद्वयार्थयोरपि
तात्पर्यविषयसंसर्गस्यासिद्ध्या तत्सिद्धिधारणाय परस्पराकांक्षादिमत्त्वं
पदविशेषणम् । नच प्रकृतवाक्यघटकगवादिपदयो मिथस्ताकांक्षयो
यावर्थौ तयो राधाराधेयभावरूपाकाक्षानिरूपकसम्बन्ध एव न्याय
मते भासते, ननु तात्पर्यविषयोऽपि तत्तत्पदाकांक्षादिनिरूपकैककालीनत्वा
दिसंसर्ग इति वैशेषिकमते उक्तानुमाना एक्यं उद्भूतनिर्वाह इति वा-
च्यम् ; स्वघटकपदद्वयाकाक्षानिरूपकत्वस्य संसर्गविशेषणतयोपपत्तेः ।
वस्तुतः यासंसर्गनिरूपित परस्पराकांक्षादिमद्य तदद्वयघटितं यद्वाक्यं
तत्पदद्वयार्थयो मिथस्तरसंसर्गज्ञानपूर्वकमिति सामान्यव्याप्तादरा सा
ध्ये आकांक्षादिमत्त्वं न प्रवेक्ष्यं, हेतुस्थयत्पदीय पदार्थं घटितहेतौ पक्षधर्मता
ज्ञानं साध्यस्य तत्पदीय तदर्थंघटितसाध्यस्यैव पक्षधर्मतावहेन सामान्यमुख्य
व्याप्तिः सिद्धिनियमात् ययोः पदयोर्नांकांक्षादिकं तयो हेतुघटकतया
उक्ततातिप्रसंगा नवकाशात् । एवं स्वघटकपदद्वय घटितत्वरूप हेतु
सत्त्वेन हेतुस्थयत्पदेन तदुपादानासम्भवात् स्वतरीत्याति प्रसंगशंका
नवकाशात् । यद्यपि साध्ये तात्पर्यप्रवेशनमप्यफलं, ताम
वैशेषि हेतौ तात्पर्यनिवेशस्यावश्यकतया यासंसर्गपर पदद्वयघटितं
यद्वाक्यं स तत्संसर्गज्ञानपूर्वकमिति सामान्यव्याप्ताया पक्षधर्मतावलात्
तात्पर्यविषय संसर्गमात्र सिद्धिसम्भवात् ; तथापि पक्षधर्मतावला
तात्पर्यविषयोऽप्य संसर्गं स्वज्ञानपूर्यकावमेव सिद्धयतीति प्रदर्शनाय

धेय संसर्गं मूलकृत स्तत्पर्यविषयत्वोत्कर्तितं, ननु तस्य साध्यघटकात्वं
तदभिप्रेतमिति न विरोधः । अर्थयोरुत्पापदस्मारितत्वलाभायवा, तेन
संभवापादिनासम्बन्धेन पदस्मारितस्याकाशादे स्संसर्गस्य तात्पर्यविष-
यत्वेपि न सिद्धिः । तत्पदस्मारितार्थे तत्पदतात्पर्यमापि निरूप्यम् ,
अन्यथा गामभ्याजोत्पादौ गोपदार्थसंसर्गत्वादिना यत्र गवादिपदस्मा-
रितं पृथिव्यादिसम्बन्धस्यापि यवतृनात्पर्यविषयता गवादिपदतात्पर्यं
विशेषतः पशुविशेषादावेव तत्र पृथिव्यादिसंसर्गसिद्धिप्रसंगात् । धूमपदा
धूमज्ञाने शुमानाद्वह्निर्धीर्भविष्यतीत्यभिखन्धाय यत्र धूमोस्तीतिवाक्य
मुच्चारितं तत्र धूमपदेनलक्षणयावद्वेस्मारितत्वेपि न प्रथमतोयद्वि
संसर्गधीः, स्वजन्यबोधविषयाव प्रकारकेच्छारूप स्वतात्पर्यनिवेशात्,
उक्ततात्पर्येव धादिबोधांशे धूमपद प्रयोज्यत्वस्यैव भानाद्वेस्तद्विषयत्वेपि
अतिप्रसंगविरहात् । अथ पदार्थसंसर्गस्य तात्पर्यविशेषणप्रवेशोपि यत्रा
उपाहस्य मुख्यार्थकृतौ अभ्याजनरूपधात्वर्थस्य विषयितारूपसंसर्गं
छक्ष्यार्थसंयोगादिरूपव्यापारेच तस्यानुकूलतारूपसंसर्गतात्पर्यं, तत्र
कृतावभ्याजनस्यानुकूलतासम्बन्धः कथं न सिद्धयति, अभ्याजनकृ-
त्योः पदार्थयोरनुकूलतासंसर्गस्य च तात्पर्यविषयत्वात् ; नच
तत्र कृतिनिष्ठानुकूलत्वस्य तात्पर्यविषयत्वात्तत्सिद्धिरितिवाक्यम् ,
अनुकूलतासंसर्गस्य व्यापारांशे बोधोभयवित्यभिप्रायेण सामान्यतः
कृतिनिष्ठानुकूलताया अपिभानात् ; एवं यत्र गोरानदनमित्यादौ
गोपदार्थं पशुविशेषीयत्वेन पष्ठत्रयकर्मत्वांशे संसर्गप्रतीति भवतु
गोपदार्थेषु प्रतियोगित्वेन पष्ठत्रयसम्बन्धांशे संसर्गप्रतीति भवत्ये-
त्याकाराभिप्रायः , तत्रेष्वादि प्रतियोगिक कर्मत्वानुयोगिक संसर्गं
सिद्धिप्रसंगश्च , इष्वादेः कर्मत्वादेश्च पदार्थस्य सामान्यत स्तत्सं-
सर्गस्यच तात्पर्यं विषयत्वात्; इति चेत्? सत्यं, तत्पदार्थ संसर्गयोः
पृथ स्तत्पर्यविषयत्वविशेषणे नैवाद्दशातिप्रसंगं वारणसम्भव
इति तत्पदस्मारितं यद्यदर्थं प्रतियोग्यं नुयोगिकत्वेन यत्संसर्गं

आकांक्षादिमत्पद कदम्बत्वात् ;

बोधोभिप्रेतः तत्प्रतियोगिक तदनुयोगिकतत्संसर्गं ज्ञानपूर्वकार्णमित्येव
 साध्यं विवक्षणीयं, तथासति च नोक्तातिप्रसंगः, सामान्य
 व्याप्यापक्षधर्मतावलेन च पूर्वानुपस्थित तत्तत्पदार्थं प्रतिधोष
 नुयोगिक तत्तत्संसर्गक वाक्यार्थं घटितोक्तसाध्य सिद्धिरपि सम्भवः ।
 एवञ्च विशिष्य वाक्यार्थसिद्ध्या प्रवर्तकज्ञाननिर्वाहोपि टक्ता
 नुमानाद्भवति । एवंच सिद्धान्ते 'स्मारितपदार्थं संसर्गं ज्ञानपूर्वका
 र्णी' ति अनुमिति रस्यादित्यनेन यत्प्रवर्तकं ज्ञानानिर्वाहं कथनं तत्ता-
 मान्यव्यापया असिद्ध विशेषधी नभवतीत्याशयेन । प्रवर्तकं ज्ञा-
 नानिर्वाहकयमञ्च दर्शितातिप्रसंगं धारणा निर्वाहस्या व्युपकक्षणम् ।
 नञ्च स्वप्रतियोगिवा नुयोगिवाभ्यां तत्तत्पदबोध्यत्वेन यो भिमावः
 तद्विषय तत्तत्पद स्मारितार्थं प्रतियोगिकोप स्वसर्गं स्तज्ज्ञानपूर्वका-
 र्णीत्येव साधर्मायमिति नोक्तातिप्रसंग इति वाच्यम्, तथापि साध्य घटक
 संसर्गं स्वार्थ निवेशनाननुगमेन तादृशानुमाना निर्वाहात् । वाक्यान्तर
 घटक पदद्वय तत्तत्पद विषयस्य प्रकृत वाक्यघटक परस्परा कांक्षारहित
 पदद्वय तात्पर्यविषयस्य च संसर्गस्य सिद्धिवाण्याय यद्यत्पदार्थयो
 र्व्यसर्गासिद्धि रद्वेत्ता तत्तत्पदयो विशिष्य साध्यहेत्वो रद्वयनिवेशनीय
 तथा सामान्यव्यापया असिद्ध विशेष सिद्धि स्वीकार मन्तरेणा
 निर्वाहाच्च । (आकांक्षादिमदिति) परस्पराकांक्षासत्तियोग्यताश्च तत्
 पदद्वय घटितत्वादिपर्यः । निराकांक्षायोग्यपदद्वय घटितवाक्ये
 योग्यतापटितवाक्ये योग्यतापटित हेत्वभावेपि योग्यानिराकांक्षवाक्ये पू-
 र्वोक्तदिशा साध्ये आकांक्षामप्रवेशेन शुक्लवाक्यद्वय परमेश्वरीय संसर्ग
 प्रमापूर्वकाश्च सत्त्वेपि व्यभिचारो द्रव्यरहित इती आकांक्षामप्रदेशः ।
 यदिच साध्ये आकांक्षामप्रवेशेन सामान्यव्यापयोक्तातिप्रसंगो धार्यते,
 तदा व्यभिचाराभावेपि निराकांक्षपदयो र्वैतद्वयघटकात्वे प्रकृतस्थले ग-

वादिपदं दर्शयति पदार्थयोः स्संसर्गं सिद्धिमसंगतिं तद्वारणायमि
यस्याकाक्षय्यपदघटितं यद्वाक्यमिति हेतौ निवेशस्यावश्यकतया हे
तावाकाक्षः निवेशस्यावश्यकता ।

मिथ्यास्तु संसर्गतात्पर्यरहिते निराकाक्षे तात्पर्यघटितस्याप्याभावेन
व्यभिचारवारणाय हेतौ आकाक्षामवेशनमावश्यकम् । नच सर्वत्र
योग्यनिराकाक्षेभगवत्तत्त्व तात्पर्यं संसर्गप्रमाणादाय साध्यसत्त्वमुपपा-
दयितुं शक्यते, अवबोधकेनिराकाक्षे तद्व्याख्यान्यत्वेन संसर्गबोधविषयके
च्छाकपतात्पर्यस्य भगवतोऽसम्भवात् ; तदिच्छाया व्यधिकरणा प्रकार-
त्वात् । अथ शुकवाक्ये आकाक्षादिसत्त्वोपि तात्पर्यगर्भसाध्यात्वेन व्य-
भिचारस्य पुनरुक्त्या हेतौ तात्पर्यमेवेश्यावश्यकतया नोक्तव्यव्यभिचारस्य
व्यवकाशः । नच शुकवाक्ये व्यभिचारवारणायसामान्यतः किञ्चि-
दुपपरत्वमेवनिर्दिष्टं, अतः पदार्थस्वरूपपरमित्य स्संसर्गतात्पर्येण्ये नि-
राकाक्षे व्यभिचारवारणायआकाक्षा निवेशनमिति वाच्यम् ; पदार्थस्वरू-
पपर संसर्गतात्पर्यरहितआकाक्ष वाक्यस्यापिसम्भवात्, तत्र व्यभिचा-
रवारणाय संसर्गतात्पर्यस्यापि हेतौ निवेशनीयतयाऽऽकाक्षाया अनिवे-
शोऽप्युक्त व्यभिचारानवकाशादिति चेन्न, - संसर्गतात्पर्यस्यैवाकाक्षा
पदेन विवक्षितत्वादित्याहुः ।

नचैवं यतस्मत्ते योग्यतावन्तिमत्त्वेति संसर्गतात्पर्यपरावादिनि
कीकावर्तीकारीय हेत्वविशेषः, तत्रान्वयप्रयोजकरूपवत्त्वात्मक योग्य-
ताया निवेशात् । अत्र च बाधकप्रमाणाभावरूपाया तस्यानिवेशेन
विवक्षेतात् ।

नचैवं यतः कर्मत्वमानयनकृति रियादावप्युक्तहेतुना संसर्ग
सिद्धिसम्भवात् तद्व्यावृत्तये आकाक्षाया अनुमानिकवाक्यार्थबोधे-
सापेक्षता नस्यादितिवाच्यम्, परस्परस्ताकाक्षपदयोः परस्परस्वार्थ
संसर्गतात्पर्येण बुबोधविशुद्धा प्रयोगा दाकाक्षाया स्संसर्गतात्पर्यग्राहक-
त्वेन प्रकृतानुमानोपयोग निर्वाहात् ।

इदमत्राप्येवम् । साध्ये तात्पर्यविशेषण प्रवेशेन व्यभिचारमस-
 तिमभिधानस्य मिथस्य स्थायानुमानेऽपि व्यर्थविशेषणता न दोषदायभि-
 मेतं । तथाच तन्मते यथाधुनाकांक्षाया अपि परस्परकांक्षारहितपद-
 द्वयस्य तात्पर्यसंख्यिद्वियारणाय सापेक्षरसाध्य पटकता । तथाच
 हेतुस्थाकांक्षापरमेथेति तस्य सखगंपरसार्थकत्वमपुनः । एतद्विषय-
 संलग्नतापेक्षयतिने लोकापतीकांक्षेहेतो निराकांक्षे मणिकारस्य व्य-
 भिचारप्रदर्शनं संगमपितुं शक्यते । यत्तु पदयान्तरसंलग्नसंख्यिद्वियारणाय
 स्यप्रतिपाद्यत्वं साध्यस्य संलग्नं विशेषणं, एतच्च निराकांक्षे स्वप्र-
 तिपाद्यसंलग्नसंख्यिद्विपासाप्यासत्वेन व्यभिचारवारणाय हेतायप्याकांक्षा-
 विशेषणम् । नच तथासति तात्पर्यविषयत्वादिविशेषण वैयर्थ्यं, तात्पर्या-
 विषयसंलग्नादि स्वप्रतिपाद्यताभावेनैवानतिप्रसंगादितिवाच्यं, स्व प्रति-
 पाद्यत्वं स्वरूपयोग्यप्रतिपत्तिविषयार्थं, सात्पर्याविषयसंलग्नस्यापि तथाच
 मक्षतमेव, एतच्च संलग्नप्रतिपत्ति स्वरूपयोग्यनिराकांक्षे व्यभिचारवारणाय
 हेता वाकांक्षादिमायापि आकांक्षादि ज्ञानविरहेणामत्यायके व्यभिचारः ।
 यदिचा कांक्षादि ज्ञानाविषये तद्व्यतिरहेतो व्यभिचार ज्ञाना-
 सम्भवात् स्वरूपसतोव्यभिचारस्य च स्थायानुमाने भदोपाध्याय दो-
 षा इत्युच्यते, तदा आकांक्षादिमत्त्व ज्ञानविषये प्रतिबन्धक सिद्धि-
 सामग्रीविशेषादि वक्षेना प्रत्यायके वाक्ये व्यभिचार ज्ञानसम्भवात्
 अनुमानानुपपत्ति दुर्बारेषु । नच यदा वाक्यविशेषे आकांक्षादि-
 मत्वं ग्रहीत्वा व्यभिचारोग्राहः, तदा प्रतिबन्धक समवधाने
 वाक्यार्थ बोधागुत्पत्त्या नुमित्यनुत्पत्ति नक्षतिभावहति, यदिच तदा
 नोत्तप्रतिबन्धक समवधानं, तदा तत्राकांक्षादिमत्त्व ज्ञानात् तद्वा-
 क्यस्य प्रत्यायकत्वं माधग्यंकमिति व्यभिचारस्य ना वकाश इति
 वाच्यं; यदा व्यभिचारग्रहविषय वाक्यान्तरार्थ ज्ञानस्यैव प्रति-
 बन्धक समवधानं ननु प्रकृतवाक्यार्थ ज्ञानस्य तदा प्रकृतवाक्यार्थ-
 सिद्धयर्थं अनुमानस्याप्यवश्य निर्वाह्यत्वात् तन्निराहस्य -च सामान्य

व्याप्ति ग्रहपरिपन्थि व्यभिचार ज्ञानेनाशक्यत्वात् इति , परास्तम् -
प्रतिबन्धक समवहिताकांक्षा ज्ञानविषय वाक्यस्यापि स्वरूपयोग्य
त्वेन स्वप्रतिपाद्यत्व प्रसिध्या टक व्यभिचारानवकाशादिति । तदस्तु ,
स्वरूपयोग्यत्वस्य प्रतिपाद्यताघटकत्वे पदार्थान्तर संसर्ग व्याघर्तना
सम्भवात् । पदार्थपदस्य प्रकृत पदार्थ परत्वा मुपगम्यैव तस्य व्याघर्त
नीयत्वात् । यदिच हेतु विशेषण सार्थकत्वायैव स्वरूपयोग्यक
प्रतीतिविषयाघरूप प्रतिपाद्यत्वं साध्ये निवेश्यते तदा संसर्ग प्रति
पादकत्वं साध्यत्वं पर्यवसानादिति " यत्त्वि " त्यादिमूलेनतादृश
साध्य दूषणविरोधइतिदिक् ।

आदिपदेना सत्तियोग्यतयोः परिग्रहः । आसत्तिर अप्य
वधानेनान्वय प्रतियोग्युपस्थापकत्वं, तदुपादानाद् नासन्नयो
राकांक्षादि मापदयो रासति गर्भसाध्याभावेन स्वातन्त्र्येणा सत्ते
स्वाध्यघटकाद्येपि हेतु विशेषण सार्थस्यानुरोधेन गिरिर्भुक्तमग्निमान्
इत्यादौ व्यवधानेनोपस्थितयो गिर्यग्निमत्पदयो स्वातपर्यविषयस्यापि
सम्बन्धस्य न्यामतेशाब्दबोधाविषयस्य सिद्धिवारणाय वा स्मारित-
त्वस्या व्यवधानेन स्मारितत्वरूपस्य विवक्षणीयतया तद्गर्भसाध्याभा-
वेन मत्तकृतस्य व्यभिचारस्य नावकाशः । वृत्त्या पदस्मारितत्वमासत्तिः,
तदनिवेशे वृत्त्यार्थास्मारके वृत्त्यास्मारितत्वं गर्भसाध्याभावेन व्यभि-
चारस्यादिति तन्निवेशइतिकेचित् । योग्यताया अनिवेशे ऽ योग्यस्थले
एकपदार्थ प्रतियोगिकापरपदार्थानुयोगिकसंसर्गोपसिद्ध्या तद्व्यदित
साध्यासत्त्वाद्यव्यभिचारइति तत्रतन्निवेशः । योग्यताच विशिष्यएकपदे
अपरपदस्य यत्पदार्थप्रतियोगिकत्व स्वार्थानुयोगिकत्व बाधकप्रमाणा
भाव स्तसंसर्गकत्वम् । एवंच स्वघटकीभूत गत्वमादिपदाकांक्षा
निरूपक गत्वमादिपदस्मारितार्थ प्रतियोग्यनुयोगिकत्व बाधक प्रमा-
णाभाववत्पदस्मारितार्थप्रतियोग्यनुयोगिकत्व बुबोधयिषा, विषय-
संसर्गकत्वं हेतुः फलितः । निरूपकान्तं प्रमाणाभाववदन्तं च

संसर्गविशेषणम् । तादृशद्विविधपदाकांक्षानिरूपक तत्तापदस्मारितार्थ
प्रतियोग्यनुयोगिकात् बुबोधविषयविषयतत्तापदस्मारितार्थ प्रतियोग्य
नुयोगिकसंसर्गज्ञानपूर्वकार्यपक्षधर्मतावच्छेदक्यं प्रकृते साध्यम् । तापदं
अथैव यत्तत्तत्साध्यां निवेद्य सामान्यव्याप्ति रादरणीया, नतु वि-
शिष्य, तेन न घट मानयेत्यादिवाक्यस्य दृष्टान्तत्वानिर्वाहः । नवा साध्य
प्रसिद्धिमात्रेण कृतकृत्यता ।

एतेन घटः कर्मवमित्यादिपदद्वयस्याप्यभेदान्वये . साकां
क्षतया भेदान्वये योग्यतया च हेतुसत्त्वा तापदद्वयाकां
क्षानिरूपक तत्तापदार्थप्रतियोग्यनुयोगिकसंसर्गाप्रसिद्ध्या साध्या
सत्त्वेन व्यभिचारः, यत्तु बहिना सिचतीत्यादीं लक्षणादिना बह्व्या-
दिपदस्मारिजलादिनिरूपित तापयविषयसंसर्गघटितयोग्यतासत्त्वा
द्वह्यादिसंसर्गतापयसत्त्वा च हेतुमत्त्वेन तापयविषयबहिषेकक-
लावादि प्रतियोग्यनुयोगिक संसर्गाप्रसिद्ध्या साध्यासत्त्वेनव्यभिचारः,
यत्तु तत्रैव स्मारितार्थांतर प्रतियोगिक तापयविषय संसर्गघटित यो-
ग्यतासत्त्वेन तापयविषय स्मारितार्थ संसर्गघटित साध्यासत्त्वेन व्य-
भिचारइति निरस्तः । प्रथमे आकांक्षानिरूपक संसर्गस्य योग्यता
घटकतया न्यत्र तापयविषयसंसर्गस्या तथात्वेना स्मारितार्थ प्रतियोगि-
कतास्य विषयसंसर्गस्य तथात्वेन दर्शित निष्कृष्टहोत्र सत्त्वात् ।

गवामादिपद स्मारितगोकर्मत्वादिसंसर्गस्य यत्तु तदर्थप्रति-
योग्यनुयोगिकत्वेन न बुबोधविषयताम्, अपितु तादृशपदस्मा-
रितार्थान्तरप्रतियोग्यनुयोगिकत्वेनैव, तत्र गोकर्मत्वादिप्रतियोग्यनु-
योगिकत्वेन तासंसर्गसिद्धिद्वाराण्य साध्यघटकबुबोधविषयां तत्ता-
पदस्मारितार्थप्रतियोग्यनुयोगिकत्वावगाहित्वं निवेशितम् । संसर्गे
नतु प्रत्यक्षप्रतियोगिकत्वावधाने प्रवर्तकज्ञानानिर्वाह इति तत्र तद्विशो

घटमानयेति[पद]वत् । योग्यतासत्तिमत्त्वेसति संसृष्टार्थं परत्वात्, तत्परसन्निधिमत्त्वाद्देतिन हेतुः; संसृष्टोहि योर्थस्तत्परत्वं तत्परसन्निधिमत्त्वंवा असिद्धं,

वणयवेशः । (घट मानयेति [पद] वदिते) नच तादृशवाक्येपि संसृष्टज्ञानपूर्वकाव मोदशानुमानान्तरेण ग्राह्यं, तदनुमानदृष्टान्तेष्वनुमानान्तरेणैवेत्यनवस्येति वाक्यम् । तादृशानवस्थाया इष्टत्वात् । अविरलतदनुमानपरम्पराया एवानिष्टत्वात्, तस्यास्तु सुषुप्त्यादिना विच्छेदेन बाधितत्वात् । दृष्टान्ते कालान्तरानुमित साध्यस्मृत्यैवानुमाननिर्वाहेणाविरलानुमितिपरम्परायाः प्रकृतेन पक्षेणात् । ईदृशानुमानं विनापि स्ववाक्ये अनुव्यवसायोपस्थितस्थीयवाक्यार्थज्ञानपूर्वकत्वस्य सुप्रवृत्तया तस्य दृष्टान्ततया ध्रुवपत्तेः । उक्तसाधये लीलावर्तीकारिण हेतुद्वयं दूषयति (योग्यतासत्तात्पादि) (संसृष्टेति) संसृष्टार्थपरत्वं एकपदार्थस्यान्यपदार्थं संसृष्टं प्रतीतीच्छयोञ्जरितत्वं, नानेकपदार्थं संसृष्टवदपरपदार्थं प्रतीतीच्छयोञ्जरितावन्तित्याशयेन योग्यतापादानं । अन्यथा एकपदार्थं संसृष्टवदपरपदार्थस्यायोग्यस्थले प्रतिज्ञयाविशेष्यद्वयसत्त्वेनैव व्यवभिचारवारणे नैतद्वैयर्थ्यापातात् । संसृष्टोद्दिष्टोर्थ इत्यादिवृण्णाभिधानं आशयमस्फुटतया । विज्ञायायोग्यत्वापटित द्वितीयद्वेती च तत्परत्वं संसृष्टोयोर्थस्तत्परत्वमेव, अतो योग्यता तत्र मोपात्ता । तत्र च तादृशविशेषण माशयावबोधे नैवोपपद्यते । (तत्पर्येति) संसृष्टार्थपरत्वे सत्यासत्तिमत्त्वादित्यर्थः (संसृष्टोद्दिष्टेति) संसृष्टोर्थेऽप्यस्य एकपदार्थसंसृष्टोपरपदार्थं इत्यर्थः । "असिद्धं"-अनुमानापूर्वमनिश्चितम् । तथा च पक्षे हेतुतावच्छेदक

संसर्गस्य प्रागप्रतीतेः ।

संसृष्टत्वं प्रकारकप्रतीतिपरत्वं तत्प्रकारकं
प्रतीतिपरं सन्निधिमत्त्वं वा अनासोक्ते निराकांक्षे च
व्यभिचारि । संसर्गस्य बहुप्रकारत्वेऽपि नानाभिमत
संसर्गसिद्धिः,

विशिष्टहेतुमत्तानिश्चयाभावाद् नुमित्यनुपपत्तिरिति भावः । (संसर्गस्येति)
" संसर्गस्य " तादृशहेतुघटकस्यैकपदार्थे अपरपदार्थसंसर्गस्य । " प्राग-
प्रतीतेः " अनुमानात्पूर्वमनिश्चयात् ।

यद्यपि स्वोक्तहेतुघटकबाधक मानाभावरूपयोग्यताया अपि वाक्या-
र्थवदनिश्चयात्तु तपोनुयोगः, तथापि वाक्यार्थोभूतसंसर्गस्य पूर्वनिश्चयोप-
गमे तत्तत्पदानुमानकार्यनिर्वाहो दनुमानवैयर्थ्यमिति तदुपगमासम्भवः;
बाधकप्रमाणाभावरूप योग्यताया निश्चयोपगमे तु न तथेति विशेषः ।
तन्निश्चयस्याप्यसम्भवेनोपगमासम्भव इति स्वीयहेतावपि दूषणं पुन-
रप्रेक्ष्यते । प्रथमहेतौ योग्यतोपादानवैयर्थ्यमपि बोध्यम् ।

ननु एकपदार्थे अपरपदार्थसंसर्गवत्त्वं न हेतुघटकं, येनोक्तदो-
षस्स्यात्, किन्तु तात्पर्यघटकं प्रतीति विशेषणतयैव पदार्थसंसर्गस्य
हेतुघटकतेत्याशङ्क्य दूषणान्तरमाह (संसृष्टत्वेति) एकपदार्थे अपर-
पदार्थप्रकारकसंसर्गप्रतीतिच्छयोच्चरितत्वमित्यर्थः । " तत्परसन्नि-
धिमत्त्वं " तादृशप्रतीतिच्छयोच्चरितत्वेति भासतिमत्त्वम् । " अना-
सोक्ते " अयोग्यवाक्ये । नच तत्र योग्यताघटितं प्रथमहेतौ व्यभि-
चार इति वाच्यम् ; स्थिरजलाभिप्रायप्रयुक्ते पयसासिञ्चतोऽप्ययोग्य-
वाक्ये तन्मतसिद्धान्वय प्रयोजकरूपवत्त्वात्मक योग्यतासत्त्वेन व्यभि-
चारात् । तात्पर्यनिवेशनं प्रयोजनं दर्शयति (संसर्गस्येति) प्रकृत
वाक्यघटकपदोपस्थापितार्थसंसर्गस्य, " बहुप्रकारत्वेऽपि " तात्पर्यविषय

तस्य तात्पर्याविषयत्वात् । अन्यथा शब्दादप्य
भिमतान्वय बोधो न स्यात् ॥

अत एव विशेषणविशेष्यभाव वदर्थकानि,

ताया विषयभेदेन नानाविधत्वेऽपि । “नानभिमतसंसर्गसिद्धिः” - न तात्पर्याविषयसंसर्गसिद्धिः । “तस्य” - तात्पर्याविषयसंसर्गस्य । “तात्पर्याविषयत्वात्” - तात्पर्यविषयतात्मक विशेषणाभावेन यथोक्तसाध्ये अप्रवेशात् ।

केचित्तु प्रकृतपदार्थसंसर्गस्य प्रकृतशब्दजन्यबोधविषयतया नैयायिकाभिमत तदनभिमतभेदेनानेकविधत्वेऽपि न शब्दबोधविषयतया नैयायिकानभिमतसंसर्गसिद्धिः, तस्य तात्पर्याविषयत्व नियतात्वात्, इति वाचकः ।

ननु तात्पर्यस्य संसर्गविशेषणत्वे तज्ज्ञानापेक्षाया भावयकात्वेन तज्ज्ञानशून्यपदार्था संसर्गसिद्धिप्रसंग इत्यत आह (अन्यथेति) “अन्यथा” - तात्पर्याभावस्य संसर्गाभावाप्रयोजकत्वे (शब्दादपीति) न्यायमतेऽपि शब्दादिपर्यः । “अभिमतान्वयबोधः” - तात्पर्याविषयसंसर्गा विषयकसंसर्गबोधः । (नस्यादिति) तथाच तात्पर्याभावस्य संसर्गा भाव प्रयोजकत्वं सुभयमतएव, परन्तु न्यायमते तात्पर्यं ज्ञानस्य स्वतन्त्रहेतुतया वैशेषिकमते साध्यहेतु ज्ञानसम्पादकतयेति तज्ज्ञान विरहदशायां न कस्यापि मते संसर्गबोध इति भावः । केचित्तु साध्यशरीरे संसर्ग संसर्गविधयेव प्रवेशयन्ति, तन्मते संसर्गतात्पर्यविशेषण प्रवेशो न सम्भवति, तेन रूपेण संसर्गताया अप्राप्ताजिकत्वादिति तन्मतं अनभिमत संसर्ग सिद्धिप्रसंगेनैव निराकृत्यते (अतएवेति) तात्पर्या विषय संसर्ग सिद्धि प्रसंगादेवेत्यर्थः । (विशेष्यभाष्यवदर्थकानीति)

तद्वोधपूर्वकाणिवेति न साध्यम् ॥

यत्तु स्मारितार्थ संसर्गवन्तीति साध्यं, मत्वर्थश्च

लिंगतया ज्ञापकत्वम् ,

अपरपदार्थविशेषितस्वार्थबोधकानीत्यर्थः । अपरपदार्थं वास्वार्थे
 बोधकानीति यावत् । विषयता विशेषस्वरूप विशेषण विशेष्यभावः
 साध्यघटक इति तु भ्रमः, विषयता विशेषेण विशेष्यस्यैव प्रवर्तक
 योदेशपरवाद्विषयताविशेषस्य साध्यघटकतायां तदनिर्वाहात् ,
 तत्तद्विषयकस्यैव बोधस्य सम्भवात्तस्य चानुदेशपरत्वात् (तद्वोधपूर्व-
 कार्णीति) तादृश स्वार्थबोध पूर्वकाणीत्यर्थः । अत्रच विशेष्य
 बोधकपदानामेष पक्षता, तदर्थेभ्येव विशेषणवत्त्व सिद्धेरुद्देशपरत्वात् ,
 विशेषणवाचक पदनिरूपिताकांक्षादिमत्त्वं हेतुः, साध्यघटक संसर्ग
 संसर्ग धर्माभावे आकांक्षानिरूपकत्वं निवेशासम्भवेन हेतायाकांक्षा
 निवेशवैयर्थ्यं, आकांक्षाया अनिरूपकत्वं कालीनत्वादि संसर्गस्य
 सिद्धिमसंग श्रेयाधिकं दूषणम् । आचार्योप साध्यं दूषयितुमुपन्य-
 स्यति (यस्मिन्) (स्मारितेति) एदस्मारितार्थस्य तात्पर्य
 विषयो य स्तंसर्ग रतद्वन्तीत्यर्थः । ननु- अर्थधर्मस्य संसर्गवत्त्वस्य
 कथं पदपक्षकानुमानसाध्यते त्यत आह (मत्वर्थश्चेति) शब्दाग्रामाण्य
 वादिनये संसर्गज्ञानपूर्वकत्वं शब्देवाधितमिति तस्यापि तत्र साध-
 नासम्भवे इत्याशंका निरासाय (लिंगतयेति) लिंगविधेयेत्यर्थः ।
 एतादृशं च ज्ञापकत्वं मस्त्येव सर्वमत एव शब्दनिष्ठधर्मस्येव तादा-
 त्म्यसम्बन्धेन शब्दविशेषस्यापि स्वपक्षकानुमाने । लिंगतयेति न
 साध्यघटकं, अपितु स्वरूपकर्तृत्वमेव । तदनन्तर्भावेपि संसर्गज्ञापकत्वं
 मात्रसिद्धे रेवोद्देशप्रतीतिनिर्वाहात् , ज्ञापकत्वं ज्ञानस्यानुद्देशपरत्वेपि

नचान्योन्याश्रयः, पूर्वपूर्वानुमिति हेतुत्वेनाना
दित्वात् ।

साध्यस्य शब्दरूप पक्षसत्त्वनिर्वाहकतया साध्ये तदन्तर्भावोपपत्त्यात्
उक्तानुमाने ज्ञानपूर्वकत्वा न्तर्भाववत् ।

ननु . अत्र दृष्टान्तभूत घटमानयेत्यादियाक्ये संसर्गे ज्ञापकत्व
मनुमानेनैव साधनीयम् , संसर्गज्ञापकत्वानुमितेरेव संसर्गज्ञानरूपतया
तन्मते वाक्येन संसर्गानुमितावजनितायां वाक्ये संसर्गज्ञापकत्वस्य दुरु
पपादत्वात् , तदनुमानोपि दृष्टान्तान्तरापेक्षणात् तत्र तत्र पूर्व
वाक्यान्तरे संसर्गज्ञापकत्वानुमानापेक्षया नवस्थेतिप्रकृतवाक्यस्यैव
दृष्टान्ततोपगन्तव्या ; प्रकृतवाक्ये च तादृशसाध्यस्य प्रकृ-
तानुमानादेव सिद्धौ दृष्टान्तनिर्वाहः तथाच अन्योन्याश्रयः, प्रकृतानु-
माननिर्वाहक दृष्टान्तपक्षक प्रकृतसाध्यकानुमाने प्रकृतानुमानादेव
सिद्धौ दृष्टान्तनिर्वाहः तथाचान्यस्य दृष्टान्तनिर्वाहकतया पेक्षितत्वा
दित्याशङ्कते (नचेति) प्रकृतवाक्यं न तत्पक्षकानुमाननिर्वाहक
दृष्टान्ते साध्यसाधनाय दृष्टान्तीकरणीयं, येनान्योन्याश्रय स्यात् ,
अपितु तत्र पूर्वपूर्ववाक्यमेव, तत्तद्वाक्यपक्षकानुमानपरम्परायाः पूर्वा
धिरहितत्वरूप मनवस्थितत्वं मिष्टमेव, अविरलज्ञानपरम्पराया एव अनि-
ष्टत्वात् , प्रकृतवाक्यविरलपरम्पराया अनपेक्षितत्वात् , दृष्टान्ते साध्यसिद्धौ
दिनान्तरिततदधीनस्मरणेनापि प्रकृतानुमाननिर्वाहात् , गत्यन्तरविरहे
जन्मान्तरीयसंस्कारस्यापि स्मारकतया तदुत्तरीयप्रथमानुमाननिर्वाहा
दिति समाचक्षते (पूर्वपूर्ववति) “पूर्वपूर्वा नुमिति हेतुत्वेन”-पूर्वपूर्व संसर्ग
ज्ञापकत्वानुमितिरूप संसर्गज्ञानहेतुत्वप्रसिद्धापेक्षणेन । “अनादित्वात्”-
पूर्वाधिरहितत्वरूपानादित्वस्येष्टत्वात् । तथाच प्रकृतानुमानस्य
दृष्टान्ते साध्यपेक्षणीयता निवन्धनान्योन्याश्रयनवकाश इति भावः ।
केचित्तु हेतुत्वेनेत्यन्तं अन्योन्याश्रयाभावे हेतुः । पूर्वपूर्वानुमिति
हेतुत्वात्मकसाध्यप्रसिद्धौ रेषापेक्षणेनेत्यर्थः । नन्वेव मनवस्थेत्याशक्याद्
(अनादित्वादिति) अनवस्थितत्वस्येष्टत्वा दित्येव तदर्थ इत्याहुः ।

तन्न, ज्ञापकत्व मात्रेणा र्थासिद्धेः । प्रमा-
पकत्वे तेनैव व्यभिचारात् ।

अनादिश्वादित्येवा न्योन्याश्रयाभावे हेतुः, प्रकृतानुमिति
दृष्टान्ते साध्यसिद्धेरादाधनपेक्षितावा दित्यर्थः । अत्र हेतुत्वेनेत्यन्तं, पूर्वं
पूर्वानुमितेरेव दृष्टान्तनिर्वाहकत्वेनेति तदर्थं इत्यन्ये । “ज्ञापकावमात्रेण”-
संसर्गज्ञापकावमात्रसाधनेन । “ र्थासिद्धेः ”- उद्देश्यासिद्धेः, उद्देश्याया
स्संसर्गद्वयोपरक्तसंसर्गसिद्धे रनिर्वाहादिति यावत् । उद्देश्यस्य वा-
क्याधीनबोधविषयतयाभिमतस्य तादृशसंसर्गरूपवाक्यार्थस्य, असिद्धेः
सिद्धचनिर्वाहादिति वार्थः । “प्रमापकत्वे” - वास्तवैकपदार्थप्रतियोगि
कापरपदार्थानुयोगिक संसर्गज्ञापकावे वा, साध्य इति शेषः, “ तेनैव”-
स्थिरजल्लामिमापकपयसा सिचतीति वाक्येनैव (व्यभिचारमिति)
तत्रापि तन्मतसिद्धावयमयोजकरूपवत्त्वामक योस्यताघटितहेतुस्त्वः
दिति भावः ।

येचित्तु “ अनुमानविधयेषांसाधकावरूपस्य मानान्तराभावा
साधकहेतो रसिद्धे र्गारणायाकांक्षादिमत्पदस्वरूपहेतुना ये तःदृश
हेतु सुपस्यस्यति (पस्विति) साध्य मियस्य वक्तृस्वार्थानुमान
हेतुनेत्यादिः । द्विगतया ज्ञापकत्व-अनुमानविधयेषांसाधकत्वं । तच्चातु
मितिकरणतावच्छिन्नस्वश्रुतिस्मारितार्थं संसर्गज्ञानकरणतासामान्यकत्वं ।
स्वश्रुतिपदार्थोपस्थितिकरणताया अनुमितिकरणतावच्छेदकानवच्छिन्न-
त्वात् बाधस्य साध्यासिद्धेर्वागारणाय संसर्गनिवेशनम् । तथाच
तादृश स्वश्रुत्पनुभवकरणतासामान्यकत्वं पर्यवसितार्थः (ज्ञापकाव
मात्रेणार्थासिद्धेरिति) अनुमानविधया भ्रमजनकतयापि ज्ञापकाव
पर्यवसानसम्भवात् , अनुमितिव्याप्य स्वकरणक्रममितिाधकावरूप
प्रमाणान्तराभावा साधकस्यानुमानविधयेव प्रमापकावस्यासिद्धयो-

ज्ञानावच्छेदकतयाच संसर्गसिद्धिः,

देशासिद्धेरित्यर्थः । अनुमानविधयाज्ञापकावस्य अनुमानाभासे स्वकरणकप्रमाघटितसाध्य व्यभिचारितया तसिद्धेरनुदेश्यत्वादिति भावः । इति व्याचक्रुः । तदुच्यते, अनुमितिष्वप्यस्वकरणकानुभवावकाररूप प्रमाणान्तरत्वाभासस्य साध्यतयैवोपपत्तौ साध्येप्रमापर्यन्त निवेशनवैयर्थ्येन ङिगतया ज्ञापकावस्यापि तत्र हेतुतासम्भवनार्थासिद्धयसंगतेः । ननु- संसर्गज्ञानपूर्वकत्वं सिद्धावपिनोक्तानुमाना तसंसर्गसिद्धिः, तस्यासाध्याद्यादिपाशंकां निराकरोति (ज्ञानावच्छेदकतयेति) ज्ञानावच्छेदकत्वं ज्ञानविशेषणतया साध्यपदकत्वं । संसर्गसिद्धिः-उक्तसाध्यकानुमिती संसर्गस्यभान् । तावतापि समीहितसिद्धिः, विधेयतया संसर्गभानपर्यन्तस्य प्रवृत्तावनपेक्षितत्वात् । विधेयतावच्छेदकतया तद्ज्ञानेनापि प्रवृत्तिनिर्वाहादितिभावः ।

ननु विषयविशिष्टज्ञानस्य साध्यपदकत्वेपि विषयरूपविशेषस्यानुमितिर्विषयत्वं निर्मुक्तिकं, साध्यविशेषणस्यानुमित्यविषयत्वेपि साध्य विषयताया अवच्छेदकतासम्भवात्, अवच्छेदकताया विषयतारूपावानुपगमात्तावतापि साध्यविषयता वैदक्ष्ण्यसम्भवेन तदुपहितसाध्यकानुमिते स्तदुपहितसाध्यकानुमिति वैदक्ष्ण्यसम्भवात्; अत एव सम्बन्धतावच्छेदकसंयोगसमवायात्वादेर्नविशिष्टधीविषयत्वमिति सिद्धांतोपि संगच्छते, अविषयस्यापि तस्य विषयतावच्छेदकतयासंसर्गविषयता वैदक्ष्ण्यसंभवात् ; अन्यथा संयोगसमवायात्वादि सम्बन्धतावच्छेदकानां संयोगसामान्यसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकतायामवच्छेदकत्वेऽवच्छेदकसंबन्धानुगमेन संयोगसमवायादि सम्बन्धावच्छिन्नाभावानामपि संयोगसामान्य सम्बन्धावच्छिन्नाभावस्यापि भेदप्रसंगइति संयोगत्वादे स्तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकता वच्छेदकत्वावश्यकत्वे एत दनवच्छिन्न संसर्ग

ज्ञानज्ञानस्य तद्विषय विषयकत्व नियमात् ।

विषयताशास्त्रे ज्ञानस्य तादृशभावनज्ञान प्रतिबध्यतानुपपत्त्या तस्य संसर्ग विषयतावच्छेदकतांभौव्या द्विषयतावच्छेदकतायाविषयताप्रसंगात् । अत एव कार्यज्ञानज्ञानस्य तद्विषयकत्वात् कारणानुमाने अकारणस्यसाध्यता वच्छेदकप्रविष्टस्याविधानमिति मीमांसक सिद्धान्तो(निर्वाहो)पिसंगच्छत इत्याशङ्क्य, - साध्यतावच्छेदक प्रतीति विषयत्वे युक्तिमाह (ज्ञानज्ञान-स्येति)विषयोपरक्त ज्ञानज्ञानस्येत्यर्थः । “तद्विषयविषयकत्वाविद्यमात् ”- तज्ज्ञानविषय विषयकत्वनियमात् । ज्ञानवा नित्यनुमित्यादौ व्यभिचार चारणाय विषयोपरागनिवेशः । तद्विशिष्टविषयक ज्ञानं तद्विषयक मिति सामान्य नियम एवाभिमतः, विशिष्टज्ञानस्य निवेशवैकल्यात् । सत्सर्गताया संयोगत्वादि विशिष्टविषयक ज्ञानस्य संयोगत्वाद्य विषयकत्वे संसर्गताभेदो विशिष्टविषयतायां निवेशः । घटात्माकारक घटावादि विशिष्टबुद्धिरेव दृष्टान्तः । तादृश ज्ञानस्य घटावाद्य विषयकत्वे तस्य विशेषण ज्ञानविधया तथाविध विशिष्ट बुद्ध्यादि जनकत्वा नुपपत्त्या तत्र तात्तिद्धिरिति बोद्धव्यम् ।

केचित्तु तद्विषयक ज्ञानं तद्विषयकमित्येव नियमः, ज्ञानवानि-त्याद्यनुमित्यादौ व्यभिचारवारणाया सति बाधके इतिहेतौ निवेश नीयम्, उक्तानुमित्यादौ विषयभासक सामग्र्य समवधान कालीनत्वे रूपविषय भानबाधक सत्त्वा ज्ञेयसत्त्वेन न व्यभिचार इत्याहुः । तत्र, बाधकाभावस्यहेतौ निवेशे इतर विशेषणवैपर्यात् ; तद्विषयक ज्ञानादौ नियमेन तद्विषयता प्रयोजक विषयजन्यसामग्र्य जन्यवरूप तद्विषयकत्व बाधक सत्त्वेन व्यभिचार नवकाशात् ; प्रकृतानुमिति सामग्र्या संसर्ग भासकताया अपि तत्र संसर्गभावे विषयमाने रनभ्युपगमात् संसर्गावगाहिता प्रयोजक विरहरूप बाधकस्य तत्र सन्दिग्धतया बाधकाभाव यदित्येतोः सन्दिग्धासिद्धेश्च ।

संसर्गे च सम्बन्धिन एव विशेषकत्वात् ।
पक्षधर्मताबला द्वापकत्वेना गृहीतस्यापि संसर्ग
विशेषस्य सिद्धिः । अथैवं भ्रांति ज्ञानमपि
भ्रमस्स्यात्, न चेष्टा भर्त्तिः,

नन्वस्तु ज्ञानविशेषणतया संसर्गभाने, परन्तु तत्र कुतस्तत्तत् पदार्-
थापरवभानं तदभावे च सर्वत्र कज्ञाना निर्वाह इत्याशङ्क्याह (संसर्गे चेति)
(सम्बन्धिन एव विशेषकत्वादिति) सम्बन्धिन स्तत्तत्पदार्थस्य सम्ब-
न्धांशे विशेषणतया व्यापकतावच्छेदक घटकत्वेन तद्विषयतावच्छे-
दकावादिपर्यः । सम्बन्धांशे तत्तत्पदार्थापरव भानमिति शङ्कः । ननु
दृष्टान्ते घटमानयेत्यादौ पदार्थान्तर घटादि संसर्ग ज्ञानपूर्वकावस्थैव
मसिद्धतया भ्रमसिद्ध गोकर्मेत्यादि पदार्थ संसर्ग ज्ञानपूर्वकावस्थैव
भ्रमभ्याजयेत्यादिना सिद्धिः, जनक्रीभूत व्यापकता ज्ञानविषयस्यैव
साध्यस्यानुमितौ भानादित्य तत्राह (पक्षधर्मताबलादिति) गद्यादि
पदघटितहेतौ पक्षधर्मताबलात् व्यापकता ज्ञानाविषयस्यापि गद्यादि
पदार्थसंसर्गस्य दर्शितसामान्यव्याप्तिबलमवृत्तानुमाना सिद्धिरित्यर्थः ।
सामान्यव्याप्तिस्थाने तत्तत्पदार्थस्त्वन्तरघटितसाध्यसाधनयो व्याप्ति ग्रहा
दपि तादृशवस्त्वन्तरघटितहेतौ पक्षधर्मताज्ञाना तादृशवस्त्वन्तर घटितसा-
ध्यसिद्धि भवतीत्यन्यत्र दृष्टत्वादिति भावः । (अथैवमिति) “एवं”-विषयता
वच्छेदकस्य विषयत्वनियमे (भ्रान्तिज्ञानमपीति) इदं रजतमिति भ्रमविषय
कानुव्यवसायेऽपि नियमतो भ्रमस्य रजतत्वादि विशिष्टपुरोवर्तिविषय
कत्वे तदनुव्यवसायस्य भ्रमांशे विशिष्टविषयत्वाप्रमादिताया अवस्थाभ्युपेय
त्वेन रजतत्वादिविशिष्ट पुरोवर्तिन स्तद्विषयतावच्छेदकत्वेन तद्विषयतया
विशिष्टघटका सदैव विशिष्टस्यापि विषयत्वादिति भावः । (इष्टापत्तिरिति)

ईश्वरस्यापि भ्रान्तत्वापत्तेः ; इदं रजतमिति
भ्रमादिव शुक्तौ रजत ज्ञानवा नयमिति भ्रमस्य
ज्ञानात् भ्रान्तिज्ञ प्रवृत्त्यापत्तेश्च ।

यत्तु भूमविषय विषयकत्वेन नभूमत्वम् ,
भूमविषयाणां सिद्ध्य सिद्धिपराहतत्वात्, इति ।

रजतत्वादिविशिष्टपुरोवर्तिनो भ्रमज्ञानविषयतावच्छेदकत्वे ज्ञानस्य भ्रमात्
मिष्टमेवायर्थः । (ईश्वरस्यापि भ्रान्तत्वापत्तेरिति) ईश्वरज्ञानस्य सर्वविषयक
स्य यो धर्मो यत्र वर्तते तद्धर्मविशिष्ट तद्धर्मविषयकत्वनियमात् , विशिष्ट
विषयकत्वेन भ्रमविषयकत्वा द्विषयतावच्छेदकस्य विषयत्वनियमे तस्य
भ्रान्तत्वापत्तेर्दुर्बोद्धत्वा दित्यर्थः । भ्रमज्ञानस्य विशिष्ट विषयकत्वे न तत्
शुक्तौ रजतादिप्रवृत्ति नियमेन स्यादित्याह (इदमिति) (प्रवृत्त्यापत्तेरिति)
भवन्मते इष्टतावच्छेदकविशिष्टपुरोवर्तिविषयकत्वरूप प्रवर्तकतावच्छे
दकरूपसत्वादिति भावः । नच-भ्रमत्वस्यासद्वैशिष्ट्यावगाहितात्मकस्य
ज्ञाने अवगाहिषविशेषणतयैव भाना पुरोवर्तिनि तदभानात् न ततः प्रवृ
त्त्यापत्तिरिति वाच्यम् ; टीकाकृतासंसर्गतपैषा सद्वैशिष्ट्यभानोप
गमा तन्मते असत्सम्बन्धेन रजतरादिविशिष्टपुरोवर्तिविषयक
ज्ञानावस्य भ्रमत्वरूपतया तद्भाने पुरोवर्तिनि रजतस्यादिवैशिष्ट्याव
गाहिताया दुर्धारात्वात् । ननु भ्रमविषयविषयकत्वं न भ्रमत्वापा
दकं, अपिावसद्विषयकत्वमेव, तच्चासद्व्यटिततया असदित्यापादका
मसिद्धयानापत्तिरसम्भव इति अन्येषा मसद्विषयकत्वस्य भ्रमत्वपदार्थत्व
मभ्युपगच्छतां भ्रमावापादनसमाधानं सुषण्यस्यति (यत्त्विति) (भ्रम
विषयेति) आपादकमधिष्ठेत्यादिः । सिद्धयसिद्धिभ्यां । सत्त्वासत्त्वाभ्या-
“ज्ञानज्ञानस्ये” त्वादिस्यस्य विषयभानविरोध्यसमवधानव्यटिततया यथा
श्रुतनियमपरतापादिनस्तु भ्रमन्धवसायादौ प्राशुपस्थितस्यासद्वैशिष्ट्या

तत्र [समाधानं] वक्ष्यामः । भैवम् , असद्विषय
कत्वेन न भ्रमत्वं, भ्रमविषयाणां सत्त्वात् । किन्तु
व्याधिकरणप्रकारकत्वेन ।

द्विविधकत्व मपारमार्थिकवैशिष्ट्याविवक्षितकत्वरूपं यदि न भ्रमावस्थ
रूपं भवितुं विशेष्यविषयकत्वे सति विशेष्याविद्यमानविषयकत्वमेव,
तदा ईश्वरज्ञाने शुक्त्यादीनां तदवृत्तिरजतत्वादिवैशिष्ट्यस्य च विषय
तया तत्र तादृशासद्विषयकत्व मिष्टमेव ; तदंशे तदवृत्तिवैशिष्ट्य
विषयकत्वस्य चापादकाभावः, उक्तनियमस्य तदापत्त्यनुपपत्तिगतिवात्,
नियमान्तरस्यैवा नभ्युपगमा दित्याशयेन भ्रान्तिरूपवृत्त्यापत्ति मवतापे
पुरोधर्तिविषयकत्वे सतोऽपत्तावच्छेदकवैशिष्ट्यावगाहित्व मेव प्रवर्तक
तावच्छेदक मित्यभिमानमूलकतया तदापत्ति संगमयन्ति । विशेष
स्यांशे तत्रासद्वैशिष्ट्यावगाहित्वरूपव्याधिकरणप्रकारकत्वं यथाभ्रमत्वं
तथा मवृत्तिविशेष्यांशे इष्टतावच्छेदकवैशिष्ट्यावगाहित्वरूपं तदंशे
तत्प्रकारकत्वमेव प्रवर्तकतावच्छेदकं, अतो न दर्शितमवृत्त्यापत्तिरिति
च सिद्धान्ताभिप्रायं वर्णयन्ति । (तत्र [समाधानं] वक्ष्याम इति) अस
द्विषयकत्वस्य भ्रमत्वरूपताखण्डनेना प्रसक्त्यापादकत्वस्या सद्बुद्धित
तया अपादकत्वव्यापातानुधावनानौचित्यं सूचयिष्यत इत्यर्थः ।
अथैवमिति पूर्वपक्षे स्वयं समाधत्ते (भैवमिति) (असद्विषयकत्वेन
न भ्रमत्वमिति) भ्रमत्वं नासद्विषयकत्वाभिन्न मित्यर्थः । भ्रमविष
याणां सर्वेषामेव च, " सत्त्वात् " -पारमार्थिकत्वात् । ससर्गस्या व्यन्यव
प्रसिद्धस्यैव भ्रमेभानं, असतो भाने माना भावादिति भावः । (व्य-
धिकरण प्रकारकत्वेनेति) भ्रमत्व मित्य लुपमेणान्वयः । ननु -भवतु
व्याधिकरण प्रकारकत्वं भ्रम व्यवहारविषयता वच्छेदकं, ततएव-

नच भूमस्यज्ञाने व्यधिकरणंप्रकारः, रजतत्व
प्रकारकत्वस्य भूमेसत्त्वात् । अन्यथा भ्रान्त्यु
च्छेदः, प्रमाणाभावात् ।

भ्रमातु व्यवसायादौ भ्रमात्वापत्ति भवेदित्याशंकां निरस्पति
(नचेति) नहोत्यर्थः । व्यधिकरणमिति विशेष्यपदं, विशेषणपदं स
मानलिंगत्वानियमात्, अनियतलिंगत्वे नपुंसकत्वं मौलसर्गिकमिति
नतस्य विशेषण वाचकपदेन समानलिंगता, प्रकारपदस्य च जड-
ल्लिगतया न नपुंसकत्वं । भ्रमातुव्यवसाये शुन्यादौ रजतत्वादि
प्रकारकत्वं स्मारकोप प्रकारिता विशेषणतयेव रजतत्वा यवगाहिता,
नतुशुक्त्यादि विशेषणतयेति तद्वृत्ति धर्मो नतदंशेप्रकार इत्यर्थः । भ्रम
ज्ञानस्य शुक्त्यादौ रजतत्वाद्य प्रकारत्वेपि तद्विषय भ्रमनिष्ठ
प्रकारिताया रजतत्वोपताविरहे तादृश प्रकारितायां रजतत्व प्रकार-
कस्यतस्य व्यधिकरण प्रकारकत्वं द्वारमेवेत्याशंकां निराकर्तुं भ्रम
निष्ठ प्रकारितायां रजतत्वोपताव मस्येवेति न रजतत्वस्य विशेष्या
सम्बद्धत्वरूप व्यधिकरण्यमिति दर्शयति (रजतत्वेति) “अन्यथा”-
रजतत्वीय प्रकारिताया भ्रमेसत्त्वे । “भ्रान्त्युच्छेदः”- भ्रमावस्य धर्म-
त्वेच्छेद प्रसंगः । “प्रमाणाभावात्”- प्रमाणे भ्रमभिन्नस्या सत्त्वादिति
केचिद् ।

परंतु असद्वैशिष्ट्यस्य भ्रमविषयत्वेबाधकं पूर्वमनुक्त
मतस्तदाधकमाह (अन्यथेति) असद्वैशिष्ट्याव गाहित्वस्य भ्रमावरूपत्व
इत्यर्थः । “भ्रान्त्युच्छेदः”-भ्रमत्यासिद्धिप्रसंगः । “प्रमाणाभावात्”-तद्वृ-
त्तस्य तद्वृत्तता सद्विषयकत्वेन प्रमाणाभावात् । भ्रमाव शरीरेसतो
विशेषणतया प्रवेशात् संसर्गविधर्मवासतो ज्ञानमभ्युपगच्छतां टीकाकृता
मुक्तभ्रमावस्य प्रदासम्भवाच्चेति व्याचक्रुः ।

ननु प्रतारकवाक्ये व्यभिचारः, विशेषदर्श-
नेन तत्र संसर्गज्ञानाभावात् ; नच संसर्गमप्रतीत्य
वाक्यरचना नसम्भवतीत्याहार्यं तस्य संसर्गज्ञानं
संभवतीतिवाच्यं, तावत्पदज्ञानादेव शुकस्यैववाक्य
रचनोपपत्तेः; अन्यत्रापि तस्यैवतन्त्रत्वादिति चेन्न;-
एतद्वाक्यमेतस्य [पदार्थ] संसर्गं बोधयिष्यतीत्याश-

(प्रतारकवाक्यइति) भूतलादौ घटाभावादिसत्त्वं
ज्ञावाप्रयुक्ते भूतलं घटवदित्यादि साम्यइत्यर्थः (व्यभिचारइति)
तत्रयक्तुः प्रकृत संसर्गज्ञानविरहेण तद्व्यतिरिक्त साध्याभावादिइत्यर्थः ।
तत्र यद्यतुस्तस्य ज्ञानमेव मज्जत इत्यत आह (विशेषेति) विशेष
दर्शनं प्रकृतवाक्यार्थं ज्ञानविरोधिनिश्चयः, तत्सत्त्वेन, तत्र भूतलादौ
घटादिसत्सर्गज्ञानस्य यक्तु रनुदयादिइत्यर्थः । (वाक्यरचनानसम्भव
तीति) साम्यार्थज्ञानस्य वाक्यहेतुत्वादिति भावः । व्यभिचारादिना
वाक्यार्थज्ञानस्य हेतुतैयनास्तीत्याह (तावदिति) तावत्पदरूपवाक्यज्ञाना-
दित्यर्थः । "अन्यत्रापि"-बुबोधयिषुवाक्येपि "तस्यैव"-पदज्ञानादेरेव ।
पयकारेण वाक्यार्थज्ञानस्यवच्छेदः । कार्यतावच्छेदकसकोपे व्यभि-
चारवारणे अन्यथासिद्ध्या वाक्यार्थज्ञानस्या हेतुत्वादिति भावः ।
यक्तुवाक्यार्थज्ञानस्यान्यथासिद्धत्वेपि तस्यवाक्यार्थबोधयिषापूर्वकवाक्ये
नियमतोपेक्षाभवेय, वाक्यार्थबोधयिषाहेतुभूतवाक्यार्थं ज्ञानज्ञानस्य
वाक्यार्थं ज्ञानत्वा दित्याहार्यं साम्यार्थज्ञान प्रतारकस्यास्त्येवेति तद्वाक्ये
तत्पूर्वकारणकं साध्यं भवतीति न व्यभिचार इति समाधत्तं (एत-
द्वाक्यमिति) (एतस्य [पदार्थ] संसर्गं बोधयिष्यतीति) एतत्पदार्थं

येन वाक्यप्रयोगात्, तस्यापि संसर्गज्ञानात्,
योग्यताविरहाच्च ।

अत एव विसंवादिवाक्ये शुक्लवदुच्चरिते न
व्यभिचारः । शब्दात्संसर्गप्रत्ययस्तु योग्यताभूमात् ।

संसृष्टैतत्पदार्थज्ञानं जनयिष्यतीत्यर्थः । "तस्यापि" - तादृशाशयधनः
प्रतारकस्यापि । ननु - विशिष्टवाक्यार्थज्ञानं विनापि एतस्मिन्नर्थे
एतदप्यसंसर्गज्ञानं भवतितीच्छया प्रतारकस्य प्रयोगः सम्भवतीति
तत्र व्यभिचारो दुर्भार इत्यत आह (योग्यतेति) तथा च तत्र
हेतुरेव नास्ति, हेतुस्थादिशब्देन योग्यतापरिग्रहादिति कुतो
व्यभिचार इति भावः । "अतएव"-योग्यताविरहादेव । "विसंवादिवाक्ये"-
बाधितार्थवाक्ये । "शुक्लवदुच्चरिते" - वाक्यार्थबोधयिषां विनैव
तावत्पदमात्रज्ञानात् प्रयुक्ते । एतेन तत्र वक्तुं संसर्गज्ञानाभावेन साध्यं
नास्तीति सूचितम् । नच तत्र तात्पर्यविरहेणापि हेतुभावात्
योग्यताविरहादेवेत्युपपत्त्यसंगतिरिति वाच्यम्, तत्र भ्रमात्मक
संसर्गप्रमातरत्नौ तद्विषयक भगवत्तत्त्वार्थसम्भवात् । नचैवं भगवत्संसर्ग
ज्ञानमादापैव साध्यमविकल्पमिति वाच्यम्, एकपदार्थप्रतियोगिकापरानु
योगिकसंसर्गस्य वास्तवस्य साध्यपटकावेनायोग्यस्यैव तदप्रसिद्ध्या भगव
तोऽपि तादृशसंसर्गज्ञानासत्त्वेन तज्ज्ञानपूर्वकत्वरूपसाध्यसत्त्वस्य चानिर्वा
हात् । अतएव विसंवादिपदं नानुसरणम् । ननु योग्यताया हेतौ निवेशेऽपि
विसंवादि वाक्ये हेतुभावेन संसर्गज्ञानपूर्वकत्वानुमानासम्भवात् तत्र
भ्रमात्मकोऽपि संसर्गप्रत्ययकदापि न स्यादित्यत्र आह (शब्दादिति) तादृशादि
त्यादिः (योग्यताभ्रमादिति) योग्यताघटितहेतोस्तत्रा भावेऽपि तादृशहेतुभ्रमा

अथ संसर्गज्ञानं विना शुकस्थान्यस्य वा
संवादिवाक्ये भूतप्रतारकवाक्येच व्यभिचारः,
कथं वा तत्र संसर्गप्रमा, वक्तृज्ञानानुमानासम्भवा

द्विपथः । वक्तृज्ञानमेव साध्यघटकमित्यभिप्रायेण योग्यतायमेव
वाक्ये व्यभिचारमादाकलं (अपेति) (शुकस्येति) संसर्गज्ञानाभाव
वत इत्यर्थः । (इत्यस्येति) तावत्प्रद्वानादेश वाक्यप्रयोजकतुरिति
शेषः । वक्तृतात्पर्यस्य हेतुघटकाद्ये व्यभिचारे न सम्भवतीति
स्यलान्तरमाह (भ्रान्तप्रतारकवाक्य इति) विशिष्टवाक्यार्थं महा
सैव अस्मिन्ने एतदर्थं संसर्गप्रतीतिं भवत्विति प्रतिसन्धाय प्रयुक्ते
वाक्य इत्यर्थः । (व्यभिचार इति) एकपदार्थे अल्पपदार्थावगाहि
वक्तृज्ञानघटितसाध्याभावादिति भावः । वक्तृज्ञानवाक्यार्थबोधक
योग्यताया हेतुमेष्ये वाक्यार्थानभिज्ञवाक्ये तादृशयोग्यताविरहेण
व्यभिचारासम्भवात् दोषान्तरमाह (कथं चेति) "तत्र"-वाक्यात्
नभिज्ञप्रयुक्तवाक्यभ्रवणस्थले । "संसर्गप्रमा"-एकपदार्थे परपदार्थ
संसर्गज्ञानं (वक्तृज्ञानानुमानासम्भवदिति) वक्तृज्ञानवाक्यार्थबोध
घटितद्वितीया रक्षत्वात् साध्यस्य च साध्यादिति भावः ।

यद्यपि स्वरूपसङ्गि नानुमिति हेतुः, तथा स्वरूपसङ्गधोनुमिति
विरोधीति साध्याज्ञानदशाया योग्यताघटितहेतुप्रमा संसर्गप्रमाय
सम्भवति, तथापि फलभूतज्ञानाभावनियमस्य स्थले साध्यानिश्चयसत्त्वेन
हेतु भ्रमस्य चासामान्येन वक्तृज्ञानानुमानासम्भवात् संसर्गज्ञानानुपप
त्तिरित्यत एव इत्येतत्त्वमेव तद्वन्धसंगतिः । आप्तोक्तत्वस्य यथार्थ
वाक्यार्थज्ञानवदुक्तत्वरूपस्य शब्दप्रामाण्यप्रयोजकत्वे न्यायमतेत्युक्त-
स्थले संसर्गप्रमानसम्भवति, तादृश प्रामाण्य प्रयोजकरूपज्ञानात्, तथा
साधेतन्मतेपि संसर्गप्रमानुपपत्तिर्न दोषाय, तथा तत्र व्यभिचारः ;
योग्यताशरीरे वक्तृज्ञानत्वविशेषणस्य प्रवेष्टव्यात् । यथासौ

दिति चेन्न:- यदि तत्र संसर्गप्रमा तदा वेदतुल्यते
त्युक्तम् । आकांक्षा योग्यतासत्तिश्च ज्ञातोपयु
ज्यते । अन्यथा शाब्दभ्रमानुपपत्तिरिति ॥ उच्यते,

वक्तव्यज्ञान न्यायनये शाब्दज्ञाने नापेक्ष्यते तदा परमेश्वरीयज्ञानमादाय
साध्यसत्त्वा द्वेदिव भ्रान्तप्रतारकवाक्येपि न व्यभिचारः, संसर्ग
ज्ञानवदुक्तत्वपर्यन्तस्य साध्यतारुपगमात् । नवा वक्तृसंसर्गज्ञानानुमाना
सम्भव हेतु घटक्रयोग्यताया मुक्तविक्षेपणस्य प्रवर्तत्वादिता 'ज्ञाना
घच्छेदकतय" ति प्रकृतानुमानाः संसर्गसिद्धेरप्युपपत्तिरिति समाधत्ते
(यदीति) (उक्तमिति) उपपत्तिवाद इत्यर्थः । आकांक्षायो
ग्यतानन्तीना न्यायमते स्वरूपसत्तीना शाब्दधातुत्वे तदज्ञानदशायामपि
तन्मते संसर्गप्रत्यया तदाच वैशेषिकमत उक्तहेतुज्ञानासम्भवेन तद
निर्वादात् शब्दप्रामाण्य खण्डयितुं नशक्यमित्यतो न्यायमतेत्याका
क्षादीनां ज्ञान शाब्दधीहेतुरिति व्यवस्थापयति (आकांक्षेति)
'ज्ञातोपयुज्यते' इत्यस्य न्यायमतेर्पात्यादि । 'अन्यथा' स्वरूपसत्तीना
तासां शाब्दबाधरणत्वे । (शाब्दभ्रमानुपपत्तिरिति) आकांक्षादि भ्रमज
न्यशाब्दबोधानुपपत्तिरित्यर्थः । बह्विनासिद्धितीत्ययोग्यस्थले स्वरूप
सदाकांक्षासत्त्या सत्त्वेन योग्यताया ज्ञातापयोगितामात्रेणैव शाब्दभ्रमो
पपत्ते राकांक्षासत्त्योस्वरूपसत्त्यो हेतुताया शाब्दभ्रमानुपपत्त्य प्रयो
ज्यतया यथाश्रुतासंगतः । नच आकांक्षादिरहितायोग्यस्थले स्व
रूपसदाकांक्षादिहेतुताया अप्याकांक्षादिभ्रमाधीन शाब्दभ्रमानुपपत्ति
प्रयोजकतया यथाश्रुत संगच्छतइति वाच्यम्, तथास्तपि स्वरूप
सदाकांक्षा सतिहेतुत्वे योग्यनिराकांक्षादिस्थले आकांक्षादिभ्रमाधीन
शाब्दममाया भ्रमनुपपत्त्या तदप्रदशनन न्यूनताया यथाश्रुतदुरुद्धर-

अर्थज्ञानं प्रवर्तकं, नतु तज्ज्ञानज्ञानं; गौरवात् ,
व्यभिचाराच्च । अतो रजतज्ञानवा नय मिति
ज्ञानं नप्रवर्तकं, किंत्विदं रजतमितिज्ञानं । इदमपि
ज्ञानं रजतविषयकमितिचेत् ? सत्यं, नतु रजत
त्वप्रकारकं ।

त्वात् । ससर्गसाध्यकानुमानमुपेक्ष्य संसर्गज्ञानपूर्वकत्वपर्यन्त साध्यकानु
मानेन श्रोतुः प्रवृत्त्यादिक मुपपादयतो वैशेषिकस्याभेदादिसम्बन्धेन रजता
दिनकारकेदमादिविषयकप्रवृत्ताविदमाद्यंशे रजतादे रभेदादि सम्बन्धज्ञान
ज्ञानत्वेन हेतुतेत्याशयं मन्यमानस्तिष्ठान्ती प्रथमत स्तेनरूपेण प्रवर्तकता
मेव खण्डयति (अर्थेति) "तज्ज्ञानज्ञानं" प्रवृत्ति विषयीभूतो योर्थस्तज्ञान
विषयकज्ञानत्वान्च्छिन्नं । " गौरवात् " - अर्थज्ञानत्वापेक्षया ज्ञानज्ञानत्व
स्यावच्छेदकस्य शुभशरीरत्वात् । (व्यभिचाराच्चेति) ज्ञानाविषयकेदं
रजतमिषादि ज्ञानजन्यप्रवृत्तावित्यादिः । (रजतज्ञानवानयमितीति)
पुरोवर्तिनि रजतसंसर्गज्ञानवा नयमितीत्यर्थः । अर्थज्ञानत्वेनैव
प्रवर्तकता, भाकांशादि मद्भास्यात्वेन पदधर्मेणार्थधर्मसंसर्गानुमान न
सम्भवति, येयधिकरण्यादिवृत्ताज्ञानपूर्वकत्वपर्यन्त साध्यम् । अनुमानादपि
प्रवृत्त्यादिकार्थनिर्वहति, तत्रापि साध्यतावच्छेदकघटकतया प्रवृत्तिविषयी
भूततत्त्वत्पदायं तत्तत्संसर्गभानादित्याशयं प्रकाशयन्वैशेषिकशङ्कते
(इदमपीति) "इदं" - प्रकृतानुमानार्थीन । "रजतविषयकं" - रजतादिवि
षयकं (नतु रजतत्वादिप्रकारकमिति) अभेदसम्बन्धे नेदमंशे रज
तप्रकारकत्वेत्यर्थः, भावार्था विवक्षणात् । अन्यथा इदं रजतमिति
शब्दबोधस्यापीदं मंशे पदार्थतावच्छेदक रजतत्वाद्यप्रकारकतया

प्रवर्तकञ्च तथा, अन्यथा भ्रान्तस्येव भ्रान्तिश्च
स्यापि प्रवृत्तिप्रसंगः; तदुभयसंकरापत्तिश्च । एतेन
लक्षणाद्यनुरोधात्तात्पर्यग्रहो वाक्यार्थधीहेतुः, तात्प-
र्ये च पदार्थसंसर्गविशेषप्रतीत्युद्देश्यकत्वं, तथाच
तद्ग्राहकानुमानादेव तात्पर्यज्ञानावच्छेदकतया
संसर्गसिद्धिरित्यभास्तं.

अवंगतेः । (प्रवर्तकञ्चेति) अभेदसम्बन्धेन रजतादिविशेषितेद् मादि
विषयक प्रवृत्तिजनकज्ञानमपीत्यर्थः । (तथेति) तादृशविशिष्टावगाहार्थः ।
ननु-विशिष्टं विशेषणसम्बन्धविशेष्येभ्यो नार्थान्तरमिति तावद्विषयकत्व-
मेव विशिष्टविषयकत्वम्, तथाचोक्तानुमानार्थानं तावद्विषयक ज्ञानेप्रवर्त-
कमित्यत आह (अन्यथेति) तावद्विषयकत्वस्यैव विशिष्टविष-
यकत्वेत्यर्थः । (भ्रान्तिज्ञस्येति) पुरोवर्तिनमभेदसम्बन्धेन रजत-
प्रकारेण जानात्ययमिति ज्ञानवतइत्यर्थः । (तदुभयेति) भ्रमतद्विषयक
ज्ञानयोरविशेषापत्तिश्चेत्यर्थः । भ्रान्तिविशेषदर्शोपज्ञानस्यापि भ्रमत्वा-
पत्तिरिति यावत् । तथा च विशिष्टस्यानतिरेकेपि विशृङ्खलतया
भासमान तत्तत्पदार्थविषयतातो विशिष्टनिरूपितविषयता विलक्षणैवा-
गत्या स्वीकरणीया, सैवप्रवर्तकतावच्छेदिका भ्रमत्वप्रयोजिकाच, तादृ-
शीचविषयता नोक्तानुमिताविति कथन्तस्याः प्रवर्तकतेतिभावः ।
“एतेन”- ज्ञानविशेषणतया संसर्गज्ञानस्या प्रवर्तकत्वेन । इत्यपास्त-
मित्यप्रिमेशान्वयः (लक्षणाद्यनुरोधादिति) यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ ळा-
शानिकपदघटितवाक्या मुख्यामुख्यार्थं बोधस्य नानार्थस्यल्ले तात्पर्यविषय-
योग्यार्थांतरविषयकबोधस्य संवशा तात्पर्यविषयसंसर्गान्तरबोधस्यच
निर्वाहानुरोधादित्यर्थः (पदार्थसंसर्गविशेषेति) रजतपुरोवर्त्यभेदादीत्यर्थः ।
“प्रतीत्युद्देश्यकत्वं” प्रतीतीच्छयोच्चरितत्वम् । “तात्पर्यं ज्ञानावच्छेद-
कतया”- तात्पर्यघटक प्रतीतिविशेषणतया । (सिद्धिरिति) शाब्द-
बोधात्पूर्वं न्यापमते प्यावगम्यकोतिशेषः । तथाच ततएव प्रवृत्ति

किंच — व्यापकतावच्छेदक प्रकारिकानु
मितिः । अतः स्मारितार्थं संसर्गं ज्ञानपूर्वका
णीत्यनुमितिस्स्यात् , नतु रजतज्ञानपूर्वाकाणीति ।

निर्वाहे किं शब्दस्य पृथक्प्रमाणत्वेनेतिभावः । नतु स्वसर्गविशेषणैक
पदार्थविशिष्टापरपदार्थज्ञानपूर्वकत्वं मेघोक्तहेतुनानुमेयमित्याशङ्कतो र
जतमिदमित्यादिसोपाक्या रजतत्वादि विशिष्टविषयक प्रवृत्तयनिर्वाह
माह (किञ्चेति) (व्यापकतावच्छेदक प्रकारिकेति) सामान्यव्या
प्तिस्थले व्यापकताग्रहे एतपदार्थातिरिक्तपदार्थानां येन प्रकारेणभान
साध्यक्षरीरे तत्स्थले तदन्वयप्रकारानवच्छिन्न विषयणीत्यर्थः । सामान्यव्या
प्तिस्थले पक्षधर्मतावच्छेदनाप्रसिद्ध विशेषमाना व्याप्यतनियमासंभवात् ।
[" ज्ञानपूर्वकाणी " " त्वनन्तर " रजतादिपदार्थं विशिष्टेदमादिपदार्थ
ज्ञानपूर्वकाणीतिवे " तिपूरणीयं] (नतिव्यापिदि) नतुरजताद्यभिन्नेद
मादिज्ञानेत्यर्थः । उक्तानुमानेपदार्थत्वेनैव एतपदार्थानां व्यापकतावच्छे
दक घटकता, नतु विशिष्येतिभावः ।

अथ पदार्थावपिपदाभ्यां यदिपूर्वोक्तरीत्या सामान्यव्याप्तौ निवेश्य
ते, तदा पक्षधर्मतावच्छेदना रजतादि पदार्थत्वेनेव रजतत्वादिनापि रजतादि
विषयकातुमितिस्सम्भवताविचेद ? यत्तद्भवां पदार्थनिवेशे पदार्थपक्षक
स्वसर्गज्ञानुमानस्यैव सम्भवेन ज्ञानानुमान प्रमातृनातीक्षित्यात् ,
पदार्थपदाकातुमान वक्ष्यमाणस्य योग्यताकार्यहेतु विशेषणनिश्चयासम्भवा
दनुमानानिर्वाहरूपदूषणस्य ज्ञानानुमानपक्षोपि सम्भवात् ।

परितुक्तनियमसत्त्वा सामान्यव्याप्तिः पक्षधर्मतावच्छेदादपि नामसि
द्धविशेषानुमितिस्सम्भवति । आद्ये व्याप्यतिस्थले यवानयनादावे
व प्रवृत्तिविषयत्वेन छिन्नेन प्रसिद्धज्ञानानुमित्यैव यवानयनादिविषय
क ज्ञानसिद्धिरुपगन्तव्ये त्वभिप्रायकोषं ग्रन्थ । अग्रिमार्थं पक्षज्ञानु

तस्मात्प्रवर्तकं ज्ञानं शब्दादेव । अतएवप्रवृत्त्यर्थं
मनुवादकता शब्दस्येत्यपास्तं, शाब्दानुमित्यो
भिन्नप्रकारकत्वादेकविषयकत्वाभावेना ननुवादक
त्वात्, तस्यैवप्रमाणत्वात् ।

मानेपीदं मादिपक्षे रजतादिसर्गसाधने पक्षभिन्नस्यापि रजतादि
सर्गणिगत्स्वत्वात् दृष्टान्तसौकर्येन विशिष्यैव व्याप्तिग्रहस्सम्भवतीति
सामान्यव्याप्ते रनादरर्णायत्वाद्ग्रे तादृशानुमाना शकासंगतिः ।
येन पुनः क्वचिदपि रजताभेदादि नावधारितं स्वस्य विशेषव्यापया
पक्षरूपेदं मादिपदार्थे तदनुमाना सम्भवश्चाधिकं दूषणं बोध्यं । पदं
पक्षकानुमानेच एकपदार्थं संसृष्टापरपदार्थरूपा पूर्ववाक्यार्थस्य साध्य
घटकतया विशिष्यव्याप्ताद्यनुधावनं क्वापि न सम्भवतीति विशेषद्वयाहुः ।

(शब्दादिति) तत्र प्रमाणतया स्वीकृतादिति शेषः । एव
कारेणोक्तानुमानव्यवच्छेदः । “ अतएव ” - अनुमातव्यशब्दबोधप्र
काररजतादिविषयक तत्सर्गकल्पनानासम्भवादेव । ‘ अपास्त ’ मित्य
नेताम्बयः (अनुवादकतेति) तक्तानुमानागृहीत पदार्थसंसर्गाविष
यके विशिष्यरजतत्वादि पदार्थतावच्छेदकप्रकारेण रजतादिगोचरानु
भवान्तरं हेतुतत्पथः (शब्दस्येति) स्वीक्रियतइतिशेषः । तथाच
नतस्य प्रमाणता, अगृहीतग्राहिणस्यानुभवस्य प्रमात्वादिविभावः ।
अतएवेत्यस्यार्थं स्वयमेव विवृणोति (शाब्दानुमित्योरिति) “ भिन्न
प्रकारकत्वात् ” - तत्तत्पदार्थत्वं रजतत्वादिप्रकारकत्वात् । “ एक
विषयकत्वाभावेन ” - एकविधविशिष्टार्थकत्वाभावेन । “ अननुवादक
त्वात् ” - रजतत्वाद्यवच्छिन्न रजतादिघटितविशिष्टार्थं मनुवादकत्वा
सम्भवात् । “ तस्य ” - शब्दस्य । “ प्रमाणत्वात् ” - तादृश
विशिष्टार्थेण्यत् प्रमाणत्वात् । यादृशविशिष्टार्थः पुनमगृहीतः तादृशस्य

नन्येते पदार्था स्तात्पर्यविषयमिथ संसर्गवन्तः,

शिष्टार्थविषयकानुभव स्तादृशार्थे प्रमेत्यस्यैवागृहीतग्राह्यनुभवः प्रमेत्ये
तदर्थत्वादितिभावः (एतेपदार्था इति) इदं रजतमित्यादौ. येनरज
सत्वेदंत्वादिनार्थानां पदादुपस्थितिः तत्तद्रूपावच्छिन्नपर एवेतच्छब्द
इतिसूचयितुं ' पदार्था ' इत्युक्तं, ननु पदार्थत्वेनापि तेषां निवेशः,
सामान्यरूपेण निवेशेप्रयोजनाभावा च्छब्दबुद्धौ नैयायिकानां तद्रूपा
भानात् । तथाच रजतेदमादय इत्यर्थः (तात्पर्यविषयेति)

अथ तात्पर्यविषयत्वं साध्यघटक संसर्गविशेषणं संसर्गत्वेन संस
र्गनिवेशनपक्षसम्भवति, विशेषरूपेण संसर्गनिवेशे तात्पर्यविषयत्व
स्याध्यावर्तकत्वात् ; तथाचोक्तानुमानेन विशिष्यपदार्थावगाहिन्या भनु
मिते स्वम्भवेपि विशिष्यसंसर्गावगाहिन्या स्तस्या असम्भवेन प्रवर्तक
ज्ञानानिर्वाहः तात्पर्यविषयत्वं परित्यज्यविशेषरूपेण संसर्गप्रवेशे द्विती
यद्वैतौ संसर्गपरेति पदविशेषणं वैयर्थ्यं, अग्रेच विमलअलमित्यादौ
नदीकच्छयी संसर्गस्य तात्पर्यविषयतया व्यभिचारप्रदर्शनस्या संमति
रितिचेत् ? यथाश्रुते तदनुमाने विशिष्यसंसर्गसाधकतानुपपत्तिरूपदूष
णमग्निमूलाभिप्रेतमेव । तात्पर्यमनन्तर्भाव्य विशिष्यसंसर्गानुमान
मेव यदि निष्कर्षानुसारिणां परेषां मतं, तदा तत्रादि संसर्गज्ञानेच
' वयंति ' त्यादिना वक्ष्यमाणमेव दूषणं । अथवा नैयायिकानामिष
परेषां मतेपि संसर्गज्ञाने तात्पर्यज्ञानापेक्षा निर्वाहाय तात्पर्यस्य हेतुप्रवेश
मावश्यकः । एवञ्च तत्सार्यक्यायं विशेषरूपेण प्रवेशितेपि संसर्गे तात्पर्य
विषयत्व निवेश्यते । एकपदार्थस्य परपदार्थोपरकसंसर्गसिद्धेरेवोद्देश्यतया
तन्निर्वाहायमिष्यति । तेन परस्पर संसर्गं साध्यइति लभ्यते । एवंच
साध्ये तात्पर्यस्य संसर्गांशे निवेशन एव द्वैतौ तदंशे तात्पर्यविषयत्वं
संसर्गांतरघटितहेतुमतं स्तात्पर्यविषयतत्संसर्गं घटितसाध्यवत्त्वा
निर्वाहेण प्रसक्तव्यभिचारवारकतया सार्यकमिति साभ्येपि तात्पर्य

आकांक्षादिमत्पदस्मारितत्वात् ,

विषयार्थं संसर्गविशेषणमावश्यकं । एवमतत्पर्यविषयपदार्थप्रतियोगिकतात्पर्यविषयसंसर्गसिद्धिवारणाय संसर्गप्रतियोगिभूतहेतुघटकार्यं तात्पर्यविषयावस्थावश्यं निवेशनीयतया साध्यघटकसंसर्गप्रतियोगिन्यर्थं तद्विशेषणदेयं, अन्यथा हेतौ तद्विशेषणस्य व्यभिचारावारकतया वैयर्थ्योपपत्तेः । यस्तु तत्तदर्थोपरागेण संसर्गविशेषप्रतीतिर्भवद्वित्याकारकेच्छा घटितसंसर्गतात्पर्यस्य तदर्थघटितस्य निवेशेनैवोपपत्तेः तदर्थतात्पर्यविषयत्वरूपविशेषणान्तरं न प्रवेश्यं । हेतौ स्तात्पर्यविषयसंसर्गघटितत्वेन ' विमलजलं नद्याकच्छेमहिषश्चरती ' इत्यादि संसर्गतात्पर्यघटितसाध्यासत्त्वेन व्यभिचारस्य प्रदर्शनं हेतौ तात्पर्यप्रवेशो नास्तीत्यभिमानेनैव । नच रजतादिपदार्थप्रतियोगिकाभेदसंसर्गस्य पक्षभिन्नार्थातरेपि सत्त्वेन दृष्टान्तसौख्यया द्विशेषव्याप्तिरेव शक्यमिति किं दर्शितव्यामान्यव्याप्यादरेणैति वाच्यम् , तादृशसंसर्गस्यार्थातरे सत्त्वेपि तादृशां तादृशसंसर्गं तद्व्यतिरेकतुभयवत्त्वाग्रहदशायां तयो व्याप्तिग्रहासम्भवेन तादृशविशेषव्याप्तिः पक्षसंसर्गसिद्धयनुपपत्तेः, तदानीमपि च न्यापयते तच्च तत्संसर्गं बोधात् । नचैवमपि तत्संसर्गयो रेकस्यैव यत्तत्त्वेन निवेशोऽस्तु, किमर्थं उभयोस्तथानिवेशइति वाच्यं, यदा हेतुमत्तया गृह्यमाणार्थातरन्यार्थस्यापि प्रकृतसंसर्गः प्रकृतार्थस्यान्योपि संसर्गो न गृहीतः तदा अन्यपदार्थप्रतियोगिकप्रकृतसंसर्गस्य प्रकृतपदार्थप्रतियोगिकान्यसंसर्गस्य तद्व्यतिरेकतुभयवत्त्वाग्रहदशादेव सिद्ध्यापत्त्योमपेरिव यत्तत्त्वेनोपादानस्यावश्यकत्वात् ।

(आकांक्षादीति) एतदर्थं तत्संसर्गतात्पर्यं घटितै तापदाकांक्षादिमत्पदस्मारितत्वादित्यर्थः । उक्तसामान्यव्याप्तौ घटादिरूपायां धेयत्वादिरूपसंसर्गतात्पर्यघटितघटादिपदाकांक्षादिमदिदमादिपदस्मारितो घटादिप्रतियोगिकाधेयत्वादि संसर्गकर्मत्वादिरेव शुद्धभोदृष्टान्तः ।

एतदर्थं तात्संसर्गतात्पर्यपाटितोक्ताकांक्षा च एतदर्थं प्रतियोगिकाद्य
स्वानुयोगिक [त्वैतदर्थं] स्वाभ्यां यस्मा एतत्पदेन प्रतिपिपाद
यिषितोय एतात्संसर्गं स्तत्पदेन प्रतिपिपादयिषितोय एतात्संसर्गस्तत्प्रति
पिपादयिषयोच्चरितत्वेति स्वैतत्पदोभय व्यतिरेकप्रयुक्त स्वानुयोगि
कत्वे तदर्थप्रतियोगिकत्वापरकत्वे तात्संसर्गानुभवाभावकत्वम् । सत्यंतद
लप्रवेशाप्रचोराहः पुरुषोपसायंतामित्यादौ पुरुषादौ तात्पर्यविषय राज
संसर्गाभावेन व्यभिचारमसंगस्य नावकाशः । तत्र स्वपदं हेतुमत्त्वं यत्र
सम्पाद्यं तादृशार्थपरम् । यद्यपि घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादावा
कांक्षामसंगवारक विशेष्यद्वलस्य हेतावप्रवेशेपि न तत्र व्यभिचार
प्रसक्तिः, घटकर्मत्वादिसंसर्गं तात्पर्यासत्वे सत्यंतस्यैवाभावात्
तत्त्वात्वा साध्यस्यापि सत्त्वात् ; तथापि तदप्रवेशेघटः कर्मत्वमित्यादौ
घटकर्मत्वादिपद तदर्थघटित हेतुमत्ताज्ञाना सत्तापदार्थसंसर्गसिद्धि
दुर्वारैवेति तद्वारणाय हेतौ तद्वलप्रवेश आवश्यकः । नच व्यभिचा
राधारकतया तद्वलवैयर्थ्यं दुर्वारमिति वाच्यम्, तत्सार्थक्यापसाध्येपि
तापदव्यतिरेकप्रयुक्त स्वानुयोगिक तात्पर्यप्रतियोगिक तात्संसर्गाद्व
भवाभावकत्वे सतीत्यस्य निवेश्यत्वात् । साध्ये एतद्वलनिवेशेघटः
कर्मत्वमित्यादौ कर्मत्वरूपार्थं एतद्वलनिर्वाहेण तद्विशिष्टसाध्यवत्त्वा
सम्भवाद्व्यभिचारप्रसक्त्या तद्वारकतया हेतावेतद्वल सार्थक्यात् ।
तद्वलेच प्रथमस्वपदमाकांक्षावत्त्वेनोपादेयं यद्विशेष्यवाचक तत्तात्पर्यं
तत्परम् । अत्रमत्र स्वपदं पूर्वोक्तार्थपरम् ।

इदन्तुबोध्यम्-घटःकर्मत्वमित्यादावेतद्विशेष्यद्वलभ्रमादन्वयबोधघा
रणाय प्रकृतिप्रत्ययार्थान्वयबोधे प्रकृतिप्रत्ययानुपूर्वा विशेषज्ञानस्य हेतु
ताया आवश्यकत्वान्वयायमते प्येतद्वलज्ञानं न शब्दबोधहेतुः, तथाच कथ
मस्य हेतुप्रवेशः । एवं वैशेषिकमतेन्ययानुभवस्यानुमिति रूपतया तत्र
पदस्या हेतुतया तद्व्यतिरेकोनान्वयानुभवाभावाप्रयोजकः । एव तदभाव

(?) इति वाच्यम्, तथासति कर्मत्वं घटसंसर्गि एतत्कर्मत्वपद स्मारितत्वा
 दित्यतः स्वतोऽततोऽनुमानात् कर्मत्वादौ घटादिसंसर्गसिद्ध्या
 वैशेषिकमतेऽपि घटः कर्मत्वमित्यादावप्याकांक्षायाः दुर्वासात् । तस्मात्
 घटमानयतीत्यादौ कर्मत्वकृत्यादि रूपविभक्त्याद्यर्थे नामधात्वाद्यर्थे घटा
 नयनादेः स्वसंसर्गविशेषसाधने [न] तन्नामधात्वादिपदप्रकृतिक तत्तत्सुप्ति
 ङादिपदस्मारिताश्च हेतूत्कर्णीयम् । सामान्यव्याप्तौ च यत्त्वतस्त्वेनपदानां
 निवेशेनामस्य धातुत्वादिनानिवेशः कार्यः । अन्यत्सर्वं पूर्ववत् । यदि
 नामधात्वादिपदानां नामस्य धातुत्वादिना ज्ञानं विनापि न्यायमतेऽपि संस
 र्गसिद्धिः, तदायमपि प्रकारेण सार्धापान् । घटपदत्वाम्पदत्वादिनानाम
 पदसुप्पदादीनां निवेशे च घटपदप्रकृतिकाम्पदान्तरस्मारितार्थांतरेपि येन
 तादृशपदस्मारितस्वरूपसाधनं घटपदतात्पर्यविषयसंसर्गरूपसाध्यं वा न
 गृहीतं तस्य घटमित्यतः कर्मत्वे घटसंसर्गसिद्धयनुपपत्तिः, दृष्टान्ता
 भावादिति दूषणं बोध्यम् ।

आदिपदात्ततदर्थनिष्पत्तिरयोग्यतासत्त्वोः परिगृहः । पदनिष्ठयोग्यता
 च स्वावाधिततत्तदर्थप्रतियोगिकतासंसर्गकं यत्स्वं तदुपस्थापकावम् ।
 स्वपदं पूर्वोक्तार्थपरं । स्वावाधितत्वं च स्वनिष्ठाभावप्रतियोगित्वप्रमा
 विषयत्वाभावः, स्वनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वमेव वा । योग्यतानिवेशात्तदर्थं
 प्रतियोगिकतत्पदं तात्पर्यविषयतःसंसर्गकसाध्यशून्ये तत्पदाकांक्षा
 सि मत्पदस्मारितार्थं न व्यभिचारः । पदनिष्ठासत्तिः तात्पर्यार्थोपस्थि
 त्य व्यवाहितस्वोपस्थितिजनकत्वं । एतच्च योग्यतातः पृथङ्ननिवेशं,
 निष्कृतयोग्यताघटकार्योपस्थिता व्यवाहितान्तविशेषणप्रवेशाद्देवोप
 पत्तेः । अन्यथोपस्थापकत्वस्य द्विधानिवेशेनगौरवात् । हेतायेतन्निषे
 शात् नीलोपटोद्भव्यं पटइत्यादौ व्यवाहितोपस्थितिर्विषयः नीलोपटो
 स्वसंसर्गस्य तात्पर्यविषयत्वे अवाधितत्वे चाकांक्षायोग्यतामात्रघटितहेतु

(?) अत्र काव्यनपङ्क्य उच्छिन्ना अस्मदुपलब्धेषु सर्वेष्वपि पुस्तके
 ण्यिति तथैवात्र मुद्रितम् ।

ज्ञानातसिद्धिप्रसंगस्य नावकाशः । तादृशविशेषणस्य व्यभिचारत्वा
रक्तत्वानुरोधेनच तदयोपस्थित्यव्यवहितोपस्थितिविषयत्वेत्तीति सा
ध्येनिर्देशनीयं । साध्येतद्विशेषेचासत्तिघटितसाध्यस्यतादृशार्थसत्त्वेन
व्यभिचारप्रसक्तत्वा तद्वारकत्वेन हेतुस्य तद्विशेषणसार्थकत्वात् । उक्त
स्थले एव्यवहितोच्चरित प्रथमान्तनीलपदसाक्षात्क्ष प्रथमान्तपदजन्य
पदोपस्थितेर्यत्र तत्पदनिराकांक्ष भिन्नविभक्तिक तदव्यवहितपदान्तर
जन्य नीलोपस्थित्याव्यवधानं तत्र नीलपदयोरभेदसंसर्गसिद्धिवारणाय
साक्षात्क्षत्वं पदविशेषणम् । तत्पदजन्यस्य अव्यवधानमतियोगिन्यां
हेतुस्थासत्ति घटकोपस्थितौ निर्वच्यम् । तत्साधक्याय साध्यस्था
सत्ति घटकतादृशोपस्थित्यापि तद्विवेकमिति संक्षेपः ।

अथ निराकांक्षस्थले ज्ञातव्यस्थले च केवलयोग्यता घटितक्षिमे
व्याप्तिपक्षधर्मता ज्ञानत्वात् तादृशोपस्थित्यङ्गीकर्तुंभित्त्याप्यैकैरप्यानुमानिक
संसर्गधीरवश्यं सुपेयतएव, तथाच तत्र तत्र संसर्गसिद्धिवारणाय हेता
वाकांक्षासत्ति प्रवेशनं तत्साध्यक्यायसाध्ये तत्प्रवेशनंचाप्युक्त मित्यप
मेतदर्थमतियोगिकै तत्संसर्गवा नेतत्संसर्गघटिते तत्पदार्थयोग्यता
वत्पदस्मारितत्वादित्येवानुमानं सुचितमिति चेत् ? निराकांक्षादिस्थले
आकांक्षाघटित छिन्नानुमाना द्वाक्यार्थज्ञानस्योभयविज्ञात्वे एकां
क्षादिमद्वाक्यज्ञानादवगते वाक्यार्थे क्षुत्तोषमर्थइति व्यवहारो नतु
तदन्यश्चाद्विज्ञानादवगतइति नियमनिर्वाहाय हेतावाकांक्षाप्रवेशन
मुत्तमम् । तथाच यादृशशब्दज्ञानाच्छब्दबोधः परेषां तादृशशब्दलि
गकानुमिति सामग्र्या अनुमितिरितिनियमः । अतः च तादृशसा
मग्री जन्यत्वानुसन्धानं विनापि तथा व्यवहारात्तादृशसामग्रीणामननु
गमाच्चानुमिति व्यावृत्तासुगतशब्दत्व जातेरेवतादृशव्यवहारनियामकत्व
मावश्यकमितितु सिद्धान्तनिर्गमः ।

प्रथमहेतु प्रविष्टनिश्चित पदविशेषणासत्ति योग्यताशरीरघटका
व्यवहितोपस्थितिविषयत्वरूप स्वावाधित तदर्थसंसर्गकत्व रूपाधनिष्ठा

योग्यतासत्तिमत्त्वे सति-संसर्गपरपदस्मारितत्वाद्वा ।

अनाप्तोक्ते योग्यताविरहा न्नव्यभिचारः, तत्र

बाधकसत्त्वात्, तज्जन्यज्ञानस्य भ्रमत्वात् ।

सति योग्यतारूप तदुभयसहित साकाक्षपदस्मारितव्यस्य हेतुतायां
 लाघवमित्याशयेन तथैव हेतुतामाह (योग्यवेति) अत्रापि संसर्गपरपद
 स्मारितत्वं प्रविष्टहेतावेवा व्यवहितान्तविशेषणं देयं, नतु तद्विशेषण
 विशेषितोपस्थिति विषयावस्य पृथङ् निवेशः, स्मृतिविषयावस्य द्विधा
 निवेशेन गौरवात् । संसर्गपरत्वं च पूर्वहेतुस्थं संसर्गघटिताकांक्षा
 वत्त्वमेव, तद्यद्यकविशेष्यदत्ता प्रवेशे पूर्वोक्तदोषस्य दुर्वारत्वात् ।
 नन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वं योग्यतेत्यभिमानमूलां तादृशयोग्यतावत्य बाधि
 तत्वं रूपयोग्यतागून्वे व्यभिचाराशंकां निरस्यति (अनाप्तोक्त इति)
 सदोषपुरुषेण तत्संसर्गवन्तया बुबोधयिषिते संसर्गगून्वे तदन्यप्रयो
 जकरूपवत्त्वमप्ये इत्यर्थः (योग्यताविरहादिति) हेतुघटकैरप्यादिः ।
 तत्रैव कुतानास्तीत्याकांक्षाया माह (तत्रेति) तथा च बाधक
 प्रमा विरहरूपयोग्यतैव हेतु प्रविष्टेति भावः । नन्वन्यय प्रयोजक
 रूपात्मकयोग्यतार्थैव शाब्दधीहेतुः, नस्वपरं साधारणबाधकप्रमाविर
 हधीः, तस्य वाक्यार्थधीर्पूर्वं तज्जन्यज्ञानस्य भ्रमत्वावधारणात् ; तथा
 च परैरप्यन्यय प्रयोजकरूपस्यैव हेतु घटकतावाच्या, तस्यचोक्तस्य
 छेपि सत्त्वेनव्यभिचारो दुर्वारयेत्येत्याशंक्याह (तज्जन्यज्ञानस्येति)
 तथा च यदन्ययप्रयोजक रूपात्मकयोग्यताज्ञानस्य शाब्दधी हेतुता
 तदातत्र शाब्दभ्रमानुपपत्तिः, शाब्दभ्रमे योग्यताभ्रमरूपदोषस्य हेतु
 र्वात्तादृशयोग्यताया श्रोतस्यछेसावेन तद्भ्रमासम्भवादिति बाधकप्रमा
 विरहरूपयोग्यतैव शाब्दधीप्रयोजिका ; तस्या स्तंशयसाधारणधिय
 एव हेतुताया वास्तव्यतया प्रथमं तदनिश्चयताया अविचित्ररत्वात् . अतः

एकाकारवाक्यस्यापि बाधकसत्त्वासत्त्वाभ्यां यो
ग्यायोग्यत्वात् ।

अथ-प्रतिपत्तिर्जिज्ञासां प्रतियोग्यता, सा
च श्रोतरि तदुत्पाद्यसंसर्गावगमप्रागभावरूपाकां
क्षा, बाधकप्रमाविरहोयोग्यता, अव्यवहितसंसर्ग
प्रतियोगिज्ञानमासत्तिः, ताश्चस्वरूपसत्योहेतवः,

परमतेपिचैव द्विगविशेषणमिति न व्यभिचारद्वितीयावः । ननु - पय
सांख्यचित्ताद्यादि वाक्यं स्थिरजलपरं यद्ययोग्यस्या तदाजलान्तरपरमपि
योग्यं न स्यात्, एकादुपूर्वकवाक्ये उभयव्यवहारविरहा दित्याशकां बाधि
ताबाधितरूपार्थभेदेनैकानुपूर्वकवाक्येपि योग्यायोग्यव्यवहारस्येष्टतयानि
राकरोति(एकेति) "बाधकसत्त्वासत्त्वाभ्यां"-विभिन्नार्थयो बांधाबाधाभ्यां ।
आकांक्षादीनां पूर्वाभुमाने ज्ञातोपयोगिताया व्यवस्थापितत्वेपि पुनस्तस्या
असम्भवमाशङ्क्यनिराकरोति (प्रतिपत्तिरिति) यस्य पुंस्रशाब्दबोधो जन
नीयः तस्येत्यर्थः । एतास्वरूपकथनं । " श्रोतरी " त्वाकांक्षाया आ
त्मनिष्ठतयाहेतुत्वव्याभाय । शब्दानुष्ठतया हेतुत्वे एकपुरुषनिष्ठशा
ब्दबोधानुत्पादमादायान्यस्य शब्दबोधेजातेपि, तत्प्रसंगात् (तदुत्पा
येति) तत्तत्पदविषयक तदनुसन्धान जन्यप्रकृतसंसर्गबोधप्रागभाव
रूपेत्यर्थः (आकांक्षेति) तदनुसन्धानावच्छिन्न तत्तत्पदयोराकां
क्षेत्यर्थः । अस्याश्च विषयासिद्धिरूप जिज्ञासायोग्यतारूपत्वं, संशय
विरोधिसाधकबाधकमानाभावस्य संशययोग्यतात्ववत् (बाधकेति)
प्रकृतसंसर्गनाधकेत्यर्थः (अव्यवहितेति) प्रकृतसंसर्गनिरूपकैकार्थो
पस्थित्यव्यवहितार्थोपस्थितिरित्यर्थः (स्वरूपसत्योद्देनदति) तदनुसन्धाने

नतु ज्ञाताः, गौरवात् ; तद्बोधं विनान्वयानुभवे
 विळम्बाभावात् , संसर्गनिरूप्यत्वेन प्रथमं दुरव
 धारणत्वाच्च, - इति न ता लिंगविशेषणमिति चे
 न; योग्यताशून्येऽपि तदभिमानेन संसर्गप्रत्ययात् ।

ज्ञानविषयतामपूरस्कृत्यैव शाब्दबोधहेतव इत्यर्थः । कार्यान्तरे प्रागभाव
 स्यानुमित्यादौ च प्रतिषन्धकबाधनिश्चयाभावस्य विशिष्टबुद्धयन्तरे विशेष
 णस्यैव स्वरूपसत्तत्त्वहेतुताया इष्टत्वादिति भावः । नन्वेकत्रयस्य यादृ
 शस्य हेतुता, अन्यत्रापि तस्य तादृशस्यैव हेतुहेति न निवम इत्यत आह
 (गौरवादिति) तद्विषयकज्ञानात्वेन ज्ञानविषयात्वेन वा हेतुत्वापेक्षया
 तत्त्वमात्रेण हेतुत्वे लघुत्वादित्यर्थः । ज्ञानव्यतिरेकेण कार्यानुत्पादे ज्ञान
 हेतुताकथं गौरवेण निराक्रियत इत्यत स्तदसिद्धिमेवाह (तद्बोधं विनेति)
 वृत्ताकांक्षादिज्ञानव्यतिरेकेणेत्यर्थः । “ विळम्बाभावात् ” - अनुत्पत्तेर
 सिद्धेः । “ संसर्गनिरूप्यत्वेन ” - चाकामाद्यभूतप्रकृतसंसर्गं घटितत्वेनेत्यर्थः ।
 “ ताः ” - आकांक्षायोग्यतासत्तयः (लिंगविशेषणमिति) भवन्तीति
 शेषः । तथा सति तज्ज्ञानशून्यकाले संसर्गानुमित्यसम्भवेन शाब्द
 मन्त्रियन्तरस्यावश्यकतापातादिति भावः । स्वायत्ताध्यप्रदाभावएव स्वरू
 पसन् हेतुः, योग्यताच स्वपरसाधारणमाद्यप्रभाभावाएव, न त्वसौ तथा,
 तथा सत्ययोग्यस्यापीदृशविशेषे ऽवोधकतापत्तेरित्याशयेन प्रथमं योग्य
 ताज्ञानस्य हेतुत्वं व्यवस्थापयति (योग्यताशून्येतीति) बह्विनांसि
 चतीत्यादाविति शेषः । “ तदभिमानेन ” - योग्यताभ्रमेण । “ संस
 र्गप्रत्ययात् ” - न्यायमते शाब्दसंसर्गभ्रमात् । तथाच शाब्दज्ञान
 सामान्ये स्वरूपसत्त्यायोग्यताया न हेतुत्वं सम्भवति, अपितु भ्रमप्रमा
 साधारणतज्ज्ञानस्येति भावः । नञ् योग्यताशून्यस्थले संसर्गशाब्दधी

अन्यथा शाब्दाभासोच्छेदपूंसंगः । राजा
पुत्रमाकांक्षति पुरुषंवेतिसंशये विपर्ययेच वाक्या
र्थधीपूतिबंधाच्च ।

नोपेतपक्षेऽप्यत आह (अन्ययेति) तत्र संसर्गशाब्दबोधानंगीकार
इत्यर्थः (शाब्दाभासोच्छेदपूंसंगइति) शाब्दधर्मोच्छेदापत्तिरित्यर्थः ।
योग्यस्यलीयशाब्दबोधस्य प्रमातृनियमादयोग्यस्थले शाब्दबोधानुपगमे
शाब्दधर्मस्यल्लाभावः । योग्यताया भीदृश्यापत्तिः- तत्र योग्यताया
उपयोगिधनुभयसिद्धं, ज्ञातायास्वरूपसत्त्वाया तथावमित्यत्रैव विधा
दद्यात्ताशयेनाभिहितम् । योग्यतास्यलीयो बाधनिश्चयाभावस्त्वनिष्ठरक्षा
वदेहेतुरितिचे दुच्यते, तदानेतद्युक्तयवकाशइतिबोध्यं । अन्ययानुभ
वप्रागभाषणान्वयानुभवे स्वरूपसन् हेतुः, तदूपाकांक्षा न लिंगवि
शेषणं, अपितु समभिध्याहाररूपेणाशयेनाकांक्षा निश्चयहेतुतायां युक्ति
माह (राजेति) राजपदं पुत्रपदसाकांक्षं, किंवा न तरताकांक्षं अपि
तु पुरुषपदसाकांक्षमिति लक्षयलतीत्यर्थः (विपर्ययेचेति) राजपदं
न पुत्रपदसाकांक्षमिति विपरीतनिश्चयइत्यर्थः । " वाक्यार्थधीमतिब
न्धात् "- राजपुत्रान्वयबोधानुदयात् । तथाच यसंशयव्यतिरेकनिश्च
याविरपादिन्यातिबला दाकांक्षा निश्चयहेतुत्वसिद्धिरितिभावः ।

इदमुपलक्षणं - अन्यप्रतियोग्युपस्थिते स्वरूपसत्त्वा हेतुत्वे त्या
सत्त्वस्थलेपि क्रमिकोपस्थितानां शाब्दबोध प्राक्काले असत्त्वेन सर्वत्र
समूहालम्बन तावत्पदार्थोपस्थिते शाब्दबोध प्राक्काले व्यो
पेततया गिरिभुक्तमग्निमान् देवदत्तेनेत्यनासत्त्वस्थलेपि समूहालम्बन
स्वीकारे शाब्दबोधस्सुषुप्त इत्यासन्नानासत्त्वस्थलयोरविशेषः, अतः
क्रमिकोपस्थितानां मन्व्यवधानरूपाया आसत्ते ज्ञानमवश्य कारणमुपे
यम्, अतस्तस्या हेतुप्रवेशेपि न दोषः, शाब्दबुद्धौ पदार्थस्मृते रक्त
युक्त्या ज्ञानापेक्षान्वयस्थितौ स्मारितत्वस्य हेतु प्रवेशेपि नविरुद्धयत
इत्यपि बोध्यम् ।

योग्यतायाश्च संशयसाधारणं ज्ञानमात्रहेतुः ।

स्वपरबाधकप्रमाविरहः

ननु समभिध्याद्वाररूपाकांक्षाशरीरे सत्तत्पदार्थत्वेनेवा न्वयप्रति
योगि घटितासत्तिशरीरेपि प्रकृतसंसर्गानिवेशेषि विशेषणस्य प्रकृत
संसर्गविशेष्यायाधितत्वरूपयोग्यता संसर्गघटितत्वेन शाब्दबोधार्थपूर्व
दुरवधारैष, नच संसर्गघटितत्वेपि निरुक्तयोग्यता नैकपदार्थसंसृष्टापर
पदार्थरूपविशिष्टवाक्यार्थघटितेति प्रथमन्तद्वयधारणं सम्भवतीतिवाच्यं,
विशेष्यविशेषणसंसर्गं सन्देहदशायां वासंसर्गेपि विशेष्यनिष्ठाभाव
प्रतियोगित्वसंशयस्यौ चित्वावर्जिततया तादृशाभावा प्रतियोगित्व
रूपाबाधितत्वस्य दुर्निश्चयतया तन्निश्चयस्य शाब्दबुद्ध्यापेक्षितत्वे उक्त
संशयानन्तरं शाब्दबोधानुपपत्ते दुर्वाराया दिति युक्तपाचारयति (यो
ग्यतायाश्चेति) (संशयसाधारण मिति) संशयसाधारणरूपावच्छिन्न
मित्यर्थः (ज्ञानमात्रमिति) मात्रपद कृच्छार्थकम् । तथा च ग्राह्य
संशयदशायां योग्यताया दुर्निश्चयत्वेपि योग्यतासंशया च्छाब्दबोधो
परया शाब्दबोधे तस्या ज्ञातोपयोगित्वं निराबाधमिति भावः । शाब्द
बोधे नैयायिकैः संशयसाधारणतज्ज्ञानहेतुतास्वीकारेपि वैशेषिकमते
नुमितौ तन्निश्चयापेक्षा दुर्वारैव, हेतुमत्ता निश्चयस्यानुमिति
हेतुत्वा, दिति संशयकाले तेषां मते संसर्गज्ञाननिर्वाहद्वितीये उन्मते
दूषण स्वयमवाग्रेवक्ष्यते । संशयाभावे स्वीयबाधकप्रमाविरहस्य
स्वस्मिन् बाधकप्रमाया मसत्त्वा निश्चयसम्भवेपि परकीयबाधक
प्रमासंशयस्य दुरुच्छेदतया बाधकप्रमाविषयत्वं सामान्याभाव रूप
योग्यता विषये न निश्चेतुं शक्यते, तत् कथमुक्त संशयसाधारणज्ञान
मात्रं हेतुरित्याशङ्कामपनेतुं काचित्कं तादृजयोग्यतानिश्चयसम्भव मुप
पादयति " स्वपरेत्या " दिना । " स्वपर बाधकप्रमाविरहः " - विशेष्ये
विशेषणसंसर्गाभाव प्रमाविषयत्वं सामान्याभावः, विशेषणसंसर्गं विश

क्वचिन्निश्चीयतेपि, यथा — इहघटोनास्तीत्यत्र,
स्वयोग्यानुपलब्ध्या घटाभावनिश्चयेना न्यस्यापि
घटप्रमाविरहो निश्चीयते । क्वचिद्वाधकप्रमामात्र
विरहसंशयेप्यन्वयबोधः, बाधसंशयस्यादूषणत्वात् ।

अनिष्टाभाव प्रतियोगित्व प्रमाविषयत्वाभावोवा (क्वचिदिति) विषये
क्वचिदिति शेषः (इहघटोनास्तीत्यनेति) एतादृश शब्दबोधपूर्व
कादृश्यार्थः (स्वयोग्यानुपलब्ध्या) 'स्वस्य'— प्रतिपत्तुः । प्रतिपोगित्व
प्रसञ्जितप्रतियोगिकस्वरूप योग्यतावत्याभूतले घटानुपलब्ध्या कदाचि
त्स्वस्य घटाभावरूपलिंगनिश्चयेन (अन्यस्यापि घटप्रमाविरह इति)
स्वपरसाधारण घटप्रमाविषयत्वाभावरूप योग्यतेत्यर्थः । “ निश्चीयते ”—
अनुमीयते । घटाभावस्य घटप्रमाविषयत्व सामान्याभाव व्याप्यत्वा
दिति भावः । घटाभावस्यैव तात्सर्गस्याप्यभावो घटस्वरूपएवेति
घटप्रमाविषयत्वाभावस्य घटाभावशब्दबोधोपदिक्योग्यतात्वम् । विशे
ष्येष्टिशेषणाभाध प्रमाविषयत्वाभावो योग्यतेति निष्कृष्टप्रतानुसारेणैद
मुक्तम् । प्रत्यक्षादिभिर्दे शशब्दबोधाविरोधितया प्रात्यक्षिक घटाभावेनि
श्चयानन्तरमपीह घटोनास्तीति शब्दबोधसम्भवो बोध्यः । ननु बाधक
प्रमाविषयत्वाभाव रूपयोग्यतासंशयस्य बाधकप्रमाविषयत्व रूपबाधवि
षयकतया विशिष्टज्ञानविरोधितया योग्यतासंशयात् कथंशब्दनिश्चय
इत्यत आह (क्वचिदिति) “ प्रमामात्र विरहसंशये ”— ग्राह्याभावप्रमाविषयत्व
सामान्याभावसंशये । “ अन्वयबोधः ”— शब्दसत्सर्गनिश्चयः (बाधसंशय
स्येति) ग्राह्यसंशय पर्यवसितस्येत्येषः । “ अदूषणत्वात् ”— परोक्षनिश्चया
विरोधित्वात् । ग्राह्यसंशयकाले शब्दानुमितयो स्वभावानुभव सिद्धत्वा
दित्यर्थः । ननु योग्यतायाः शब्दबोधप्रति स्वरूपसत्ता अपि हेतुता
नोपेत्यत इत्यतो न शब्दधर्मानुपपत्तिरिति तज्ज्ञानहेतुत्वं निरुपेक्षितम् ,

किंच तत्रापि योग्यतादिकं प्रामाण्ये प्रयो-
जकं, आसोक्तत्वस्य तथात्वे गौरवात्, अनाप्तो-
क्तोपि संवादेन प्रामाण्याच्च । एवं च ज्ञायमानकरण-
प्रामाण्यप्रयोजकतया तद्वत्ता ज्ञानमावश्यकमिति
तासां ज्ञानं हेतुः ।

अयोग्यतानिश्चयदशायां लौकिकसन्निकषाञ्चजन्यविशिष्टबुद्धिः सामान्य-
हेतु बाधनिश्चयाभावविरहादेव शब्दबोधात्तत्पक्षेऽप्युपपत्तेरित्याशङ्क्य, योग्य-
ताज्ञानादीनां शब्दनिष्ठप्रामाण्यप्रयोजकत्वं व्यवस्थाप्य, तेन लिङ्गेन
तज्ज्ञानहेतुतां व्यवस्थापयति "तत्रापि" त्यादिना । "योग्यतादिकं"
मिथ्यादिपदा दाकक्षासत्तिपरिग्रहः । "प्रामाण्ये" - शब्दप्रमा-
करणत्वपर्यवसिते । नन्वनाप्तोक्त शब्दस्वारणायैव योग्यता
प्रमाणतावच्छेदककोटौ निवेशिता, तस्याने आसोक्तत्वमेव किं न निवेद्यत
इत्याशङ्कां निरस्यति "आप्तोक्तत्वस्ये" त्यादिना । "तथात्वे"- प्रामा-
ण्यप्रयोजकत्वे (गौरवादिति) भ्रमप्रमाद विप्रक्षिप्ताकरणापाटव्यरूपदो-
षचतुष्टयशून्यस्वरूपासत्त्वस्यापि गुरुमूर्तिकृतत्वावच्छेदकगौरवादित्यर्थः ।
ननु प्रकृतवाक्यार्थं यथार्थज्ञानवत्त्वमेवाप्तत्वं, ननु दोषचतुष्टयशून्यत्वं
मिति न गौरवमित्यत आह (अनाप्तोक्त इति) वाक्यार्थज्ञानशून्यं शुकाद्यु-
क्तेष्वित्यर्थः । "संवादेन"- वाक्यार्थज्ञानस्या बाधनेत्यर्थः । तथा च
तत्साधारण्यविरहेण नाप्तोक्तत्वस्य तथात्वमिति भावः । "एवं च"-
मिलितस्य योग्यताकांक्षादेः प्रामाण्यप्रयोजकत्वे च । "तासां ज्ञानं
हेतु" रित्यग्निमेजास्य सम्बन्धः । कुत इत्याकांक्षायामाह (ज्ञायमान-
करण इति) ज्ञायमानत्वेन याकरणं तन्निष्ठं यत्प्रामाण्यं तत्प्रयोजकं,
ज्ञायमानत्वावच्छिन्ने - प्रमाकरणत्वेवच्छेदकमिति यावत् । "तद्व-
त्ताज्ञानं"- तद्वत्प्रकारकज्ञानम् । "आवश्यकं"- तत्प्रमायामवश्यं कार-

तच्च समभिव्याहारविशेषादिनेति ।

मैवं-यत्र विमलंजल मित्यश्रुत्वैव नद्याः क
च्छेमहिषश्चरतीति शृणोति तत्राकांक्षादिकमस्ति,
नच नदीकच्छयोः

णम् । अत्र ज्ञायमानत्वादिरूप विशेष्यतावच्छेदकतापन्नं सद्यथाप्रमाकर
णतावच्छेदकं तत्ताप्रमाकरणतायांप्रकारितासम्बन्धेनावच्छेदकमिति समु
दितार्थः । प्रत्यक्षप्रमाकरणतावच्छेदकज्ञायमानत्वस्यैव ज्ञानं न तत्ताप्रमाहे
तुरिति तत्र व्यवभिचारधारणात् ज्ञायमानत्वरूपावच्छेदक विशेष्यताव
च्छेदकत्वनिर्देशः । ज्ञायमानत्वस्य तद्विशेष्यतावच्छेदकतापन्नस्य न
करणतावच्छेदकत्वमिति न तत्र व्यवभिचारः । योग्यतादेश्च ज्ञायमानत्व
विशेष्यतावच्छेदकतयैव शाब्दबोधकरणतावच्छेदकत्वान्नासिद्धिः । अनु
मितौ च छिगस्य ज्ञायमानत्व विशेष्यतावच्छेदकतापन्नेन व्याप्त्यादि
मत्स्वरूपछिगावेन करणतया व्याप्त्यादेरपि दृष्टान्तताबोध्या । क्वचित्क
योग्यतादिविषयतया सिद्धसाधनवारणाय जनक ज्ञानप्रकारस्य मुपेक्ष्य
प्रकारतया जनकतावच्छेदकत्वं रूपसाध्यादरः । साध्यसाधनशरी
रेष्वस्वतत्त्वेन प्रमाप्रतिषेधे प्रमात्वेनैव निवेशे योग्यतादि हेतुकाहमिति
जनकज्ञान विषयतया सिद्धसाधनं स्यादिति सामान्यमुखव्याप्त्याशाब्द
प्रमायां तज्ज्ञानस्य हेतुतासिद्धयर्थं यत्स्वतत्त्वाभ्यां तन्निवेशः । “तच्च”-
शाब्दबोधमाकाळे निषमत् आकांक्षादिज्ञानस्य (समभिव्याहारादि [रधि
शेषा] रादिनेति) तद् घटकसमभिव्याहारादि ग्राहकप्रकरणादिने
त्यर्थः (तत्राकांक्षादिकमस्तीति) जलमित्यन्ताश्रवणेन जलेन सह
नद्यन्वयबोधानुत्पत्त्या नदीकच्छपदयो रजमितान्वयबोधकत्वरूपाकां
क्षादिकमस्तीत्यर्थः ; जलमित्यन्ताश्रवणं नदीजलान्वयबोधकारणान्तरा
भावस्याप्युपलक्षणं (नचेति) नवित्यर्थः (नदीकच्छयोरिति)

संसर्गइतिव्यभिचारात् । अतएव नतन्मात्रं प्रयोजकं
प्रामाण्ये ।

अथ यावत्समभिव्याहृतेत्यापि लिंगविशे
षणं, कतिपयस्मारिणस्तु संसर्गपूत्ययो लिंगाभि
मानादितिचेन्न;—तत्संदेहेपि वाक्यार्थावगमात् ।

आकाशादिमत्पदस्मारितेत्यादिः (संसर्गइति) मिषइत्यादिः । तात्पर्यविषयइतिशेषः । अन्यथा नदीकच्छयो स्तसर्गाभावाभावेन व्यभिचाराप्रवृत्तेः (व्यभिचारादिति) तात्पर्यविषयसंसर्गघटितसाध्याभावादिति भावः । नन्वेवमाकाशादिमत्पदस्य संसर्गतात्पर्यविरहेण प्रमानूपादकतादृशपदद्वयसाधारण्येनातिप्रसक्ततयामाप्रामाण्यप्रयोजकत्वमपि नस्यादित्यत्रेष्टापत्त्यासमाधत्ते (अत एवेति) संसर्गतात्पर्यविरहेण तत्राप्रामाण्याद्वैधेयार्थः । " तावन्मात्र "— तात्पर्यसहिताकाशादिष्वयम् । नदीपदसमभिव्याहृतपदाश्रयणस्थले प्रदर्शित व्यभिचारमुद्धर्तुं हेतु घटकपदे विशेषणान्तरं प्रवेशमाशकते (अर्धेति) यावत्समभिव्याहृतत्व-श्रूयमाण स्वसमभिव्याहृत यावत्पदक वम् । " लिंगविशेषण "— पदविशेषणतया लिंगघटकम् । तथा च तत्र नदीपद समभिव्याहृत जलपदस्य श्रूयमाणतया नोक्तविशेषणघटितहेतुः नदापदार्थइति न व्यभिचारइति भावः । नन्वेतद्विशेषणप्रवेशे शोभन घटमानयेत्यादौ घटादिपदसमभिव्याहृत शोभनादिपदाश्रयणेपि ज्ञायमानस्य घटेकमावादिसंसर्गस्य भवन्मतेनुपपत्तिः, घटादिपदस्य स्वतविशेषणानाक्रान्ततया तत्स्मारित घटाद्यर्थे उक्तलिंगाभावादित्यत्र आह (कतिपयेति) (लिंगाभिमानादिति) उपदर्शित हेतो स्वत्रासत्त्वेपि वृद्धमादिन्यर्थः । यत्र श्रूयमाणपद समभिव्याहारस्य प्रकृतपदे सन्देहादिः तत्रोक्तलिंगस्य न भ्रम सम्भवइति तत्रापि श्रूयमाणपदस्मारितायांन्वय संसर्गबोधोत्पत्त्योक्तविशेषणप्रवेशासम्भवइति दूषयति (नतदिति) समभिव्याहनपदा

तत्र संसर्गभ्रांतिरिति चेन्न;— अन्यकारणा
भावे पदमेवभ्रांतिजनकं, तथाचादुष्टं सत्तदेवा
भ्रांतिं जनयत्केनवारणीयं । असंसर्गाग्रहइति
चेन्न;— संसर्गबाधकाभावात् ।

अथ - आसोक्तत्वं लिंगविशेषणं,

अत्र सन्देहस्पष्टे संसर्गाश्रयानामसम्भवेन शब्दस्य संसर्गबोधकाद्योप
गमेपि तत्र बाधितसंसर्गस्यैव बोधोऽभ्युपगम्यतइति प्रमादपसंसर्गं बोध
जनकात्वं शब्दस्य न सिद्धमिति कुतस्तत्प्रामाण्यमिति शङ्कते (तत्रेति)
(अन्यकारणाभावे इति) उक्तस्पष्ट इत्यादिः । सतीति शेषः । संसर्गस्य
कारणान्तरासत्त्वेनेत्यर्थः । “भ्रान्तिजनकं”—भ्रान्तिकरणं, स्वीकरणीयम् ।
“अदुष्टं”— संसर्गबाधकस्य दोषासम्बन्धितम् ‘तदेव’— पदरूपकारणमेव ।
“अभ्रान्ति”— संसर्गप्रमाम् । ननुस्तत्स्थले संसर्गबोधस्वीकार
पक्षोक्तयुक्तया शब्दस्यप्रामाण्यसिद्धिः, स एव न स्वीक्रियते, अपि
त्वंसंसर्गाग्रहमात्रं, इत्याशङ्कते (असंसर्गाग्रहइति) यत्र संसर्गबोध
आनुभाविकः तत्र बाधकसत्त्वेन तदनुपपत्तेरनुभवापत्ताद्युक्तः, नतु
कथञ्चित्तदुपपत्तौ, प्रकृतत्वं शब्दप्रामाण्यबाधकविरहेण तदुपपत्त्या ना
नुभवापत्तापसम्भवइति दूषयति (नेति) विमलज्जलमिषादौ व्यभि
चारस्य हेतोः परस्पर समभिध्याहारेण उभयपदार्थयोर्मिथस्संसर्गता
पर्येणवा घटिताया आकांक्षाया निवेशेन धारणसम्भवात् वयनिव
स्यादिना योग्यताघटितहेतोः स्वर्वत्र निश्चयासम्भवरूपं द्रुवद्वरदोषेण
वैशेषिकमतं स्वयं निराकरिष्यते, प्रकारान्तरेणोक्त व्यभिचारोद्धार
माशङ्कते (अपेति) (आसोक्तावमिति) पापदार्थं वापदार्थसंसर्गं
वत्त्वं साध्यं तापदार्थं द्रव्य संसर्गविषयक यथार्थज्ञानस्य पुरुषोच्चरि
तत्वमित्यर्थः । सादृशकज्ञानजन्यत्वमितिवचनात् । “लिंगमित्येवम्” —

तदेवचलिङ्गं, नच नदीकच्छयो र्संसर्गे आतो
 क्तत्वं, आतोक्तत्वञ्च प्रामाण्ये तन्त्रमिति तद्वत्तया
 ज्ञायमानस्य हेतुत्वेन तत्र ज्ञानमावश्यकं, व्या
 प्तिमत्तया ज्ञातस्येव लिङ्गस्य,

लिङ्गघट्टक परस्पराकांक्षादि मत्पदविशेषणमित्यर्थः । “ तदेवच ”-
 भाकांक्षादिकं परित्यज्य तादृशामोक्त्यवधारणस्मारितस्यमेवच (लिङ्ग
 मिति) तथाच स्वार्थानुयोगिक यत्पदार्थं प्रतियोगिकसंसर्गविषयक
 यथार्थज्ञानजन्य पदार्थस्मारितो योर्थ एव तात्पर्यविषय तत्पदार्थं स्व
 र्गवा निरयेव सामान्यन्यामिदपगन्तव्या । अत्र घटः कर्मवर्गिण्यादि
 निराकांक्षस्थले नास्त्यस्थलेच तात्पर्यसत्त्वे साध्यसत्त्वा स्वसम्बन्ध ता
 त्पर्यासत्त्वे सतात्पर्यवाक्यस्य संसर्गज्ञानस्य जनकतयासंसर्गज्ञाना
 जन्यत्वेन, अपोऽप्यस्थले यथार्थसंसर्गनिश्चयाभावेन हेतुत्वत्वाद्दयमि
 चारामशक्त्या, भाकांक्षाद्यवधारणमनर्थकमिति भावः । प्रकृतं व्यभिचार
 मुद्धरति (नचेति) नदीकच्छयोः । “ नदीकच्छयो र्संसर्गे ”- नदीक
 च्छसंसर्गघटितं । आतोक्तत्वं, नदीकच्छपदार्थयो रस्तीतिशेषः ।
 तथाचोक्तहेतुवभावा न्न व्यभिचारइति भावः । शब्दप्रामाण्यमते आ
 मोस्ताव ज्ञानस्य शब्दसंसर्गज्ञानाहेतुत्वेन तदज्ञानदशायां संसर्गज्ञाना
 नुरोधेन शब्दप्रामाण्यमावश्यकं स्यात् , एतन्मतेपि तज्ज्ञानहेतुताव्य
 यस्यापपत्ति (जातोक्तत्वमेति) “ प्रामाण्ये ” - शब्दप्रामाण्ये ।
 “ तन्त्रे ”- प्रयोजकं । “ इति ”- अतः । “ तद्वत्तया ”- आतोक्त
 त्व प्रकरेण । “ ज्ञायमानस्य ” - शब्दस्य । “ हेतुत्वेन ”-
 शब्दधर्मजनकत्वेन । “ आवश्यक ”- शब्दज्ञानेपेक्षितं (लिङ्गस्येति)
 हेतुत्वेनेत्यादिकमनुषज्यते । अत्र हेतुत्वेनेत्यस्यानुमितिहेतुत्वेनेत्यर्थः ।

ननु यान्यप्यङ्गोचर यथार्थज्ञानवदुक्तत्वत्पक्षे प्रामोस्ताव पात्रपा
 र्थज्ञानात्पूर्वं दुर्ग्रहं, तज्ज्ञानपाथाव्यवसाहकस्य तज्ज्ञानजन्यमवृत्तिसंवादादेः

तदवगमश्च लोकेभ्रमाद्यमूलकत्वेन, महाजन
परिग्रहेण वेदे स्मृतौच, इतिचेन्न;—यत्रकुत्रचि
दाप्तत्वमनाप्तस्यापि । सर्वत्राप्तत्वमप्रसिद्धं,
भ्रांतेः पुरुषधर्मत्वात् । प्रकृतवाक्यार्थ यथार्थ
ज्ञानवत्त्वं चाप्तत्वं प्रथमं दुर्ग्रहं, भ्रमाद्यमूल
कत्वस्य प्रवृत्तिसंवादादेश्च तद्ग्राहकस्याज्ञानात् ।

पूर्वमग्राह, दिति कथमुभयमते तदपेक्षेत्यतः स्तद्ग्राहकमाह (तदवग
मश्चेति) तन्निश्चय इत्यर्थः । “ लोके ”- लौकिकवाक्ये । “ भ्रमा
द्यमूलकत्वेन ” - भ्रमादिरूपधर्मदोषा प्रयोज्यावे सति वाग्यार्थज्ञानव
दुक्तत्वेन, तेन शुकादिवाक्येषु पुदास । “ महाजनपरिग्रहेण ” -
शिष्टानां कर्तव्यतया वेदबोधितयागाद्याचरणेन, शिष्टाचारविषयार्थ
प्रतिपादकत्वेनेति यावत् । अतश्च उक्तभ्रमाद्यमूलकत्वस्याः पुपलक्ष
णम्, तस्यापि वेदेष्टावात् ; आप्तत्वं विवक्ष्यतूपयति (यत्र
कुत्र चिदिति) वाक्यार्थइति शेषः । यत्किञ्चिद्वाग्यार्थगोचर यथार्थ
ज्ञानवत्त्वमित्यर्थः । “ अनाप्तस्यापि ”- बाधितवाक्यमप्योक्तुरपि (सर्व
ज्ञानावमिति) स्वज्ञानवाक्यवाक्यार्थ गोचरयथार्थज्ञानवत्त्वमित्यर्थः ।
(भ्रमसिद्धमिति) ईश्वर्योगिमित्ते कुत्रापि न मतिरिति मित्यर्थः । “ भ्रांतेः ”-
किञ्चिदर्थभ्रान्तावस्थ । “ पुरुषधर्मत्वात् ”- अपरं तत् समस्तपुरुष
साधारणत्वात् (दुर्ग्रहमिति) ग्राहकाभावेनेत्यादिः । तथा च वाक्ये
भाषोक्तत्वमपि ग्राहकाभावेन दुर्ग्रहमिति भावः । ननुक्तमेव भ्रमाद्य
मूलकत्वादिक तद्ग्राहकमभिव्यक्त आह (भ्रमेति) (प्रवृत्तिसंवादेति)
संवादिप्रवृत्ति प्रयोजकत्वेत्यर्थः । “ अज्ञानात् ”-वाग्यार्थज्ञानात्पूर्व मिश्रेतु
मशक्यत्वात् । वस्तुः प्रकृतवाक्यार्थज्ञाने कथञ्चित् ज्ञातेपि तत्र प्रथमतो

प्रवृत्तिश्च संदेहादपि ।

किञ्च—प्रकृतवाक्यार्थेयमभातो यथार्थ
ज्ञानवान्वेति संसर्गमप्रतीत्य ज्ञातुमशक्यं, वाक्यार्थ
स्यापूर्वत्वात् ।

वयंतु ग्रमः — बाधकप्रमाभावायोग्यता,

भ्रमावशंकासम्भवेन तत्र व्यापार्यस्य दुरवधारणत्वात्, प्रवृत्तेः पूर्वं
प्रवृत्तौ संवादस्य च तत्प्राप्तादिति भावः ।

मन्वेव शब्दप्रामाण्यपक्षेपि तदधीनवाक्यार्थज्ञानात् प्रवृत्त्यनुपपत्तिः,
तद्विशेषज्ञानेऽपि चकटज्ञानइव तत्रापि प्रामाण्यसंशयसम्भवा, मिश्रित
प्रामाण्यकज्ञानस्यैव तत्त्वात्, प्रवृत्तिपूर्वं प्रामाण्यनिश्चायकस्य संवादि
प्रवृत्तिजनकावकपक्षिगस्य निश्चेतुमशक्यत्वात्, दिव्याशंक्यः सन्दिग्धप्र
माण्यकतया संशयोत्पादेष्वर्थज्ञानात्सकम्प्राप्रवृत्तिभविष्यति, तस्याश्च
संवादिषु गृहीत्वा तज्जनकज्ञाने प्रामाण्यं निश्चित्य तदुत्तरकाकषव
च निष्कर्षं प्रवर्ततइति समाधत्ते (प्रवृत्तिश्चेति) भ्रमेवस्या पूर्वम
कृतवाक्यार्थं घटिततया तस्य तदुक्ततावस्य च साध्याप्रसिद्ध्याप्यनुमाने-
न दुर्ग्रहत्वमित्याह (किञ्चेति) (वाक्यार्थेऽभ्राम्भइति) भ्रमावाभा
ववदेक पदार्थसंसृष्टापरपदार्थं ज्ञानवानित्यर्थः । " यथार्थज्ञानवा "
नापत्रापि ' प्रकृतवाक्यार्थ ' इत्यनुषज्यते । तथाचैकपदार्थसंसृष्टा
परपदार्थविषयक तत्संसर्गज्ञानवानित्यर्थः । उक्तरीत्यादर्शितहेतो र्भ्यभि
चारवारणसम्भवा स्वरूपं दूषणान्तरमाह (वदन्विति) (बाधकप्रमा
भावइति) विशेष्यविशेषणसंसर्गाभावप्रमाया विशेषणसंसर्गे विशेष्य
दृश्यभावमतिगोमिह प्रमायावा विशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता

साच न लिंगविशेषणं, बाधकप्रमामात्रविरह
स्य सर्वत्र निश्चेतु मशक्यत्वात्, तत्संशयेपि
शब्दादन्वयबोधाच्च । शब्दप्रामाण्येतु योग्यताया
संशयनिश्चयसाधारणं ज्ञानमात्रं प्रयोजकमिति
शब्दः प्रमाणमिति ।

कोभावशब्दः (नल्लिंगविशेषणमिति) लिंगं चेतिशेषः । यत्रश
ब्दाः । पदार्थसंलग्नप्राप्यतस्तत्र सर्वत्र लिंगतावच्छेदकतया लिंगतया
वा नानुमिति निर्वाहकमित्यर्थः (प्रमामात्रविरहस्येति) बाधकप्र
मासामान्यविरहस्येत्यर्थः (सर्वत्रेति) शब्दसंलग्नप्राप्यताप्रामिति
शेषः । इत्तरस्या कचिन्निश्चयसम्भवेन सर्वत्रेति युक्तं (निश्चेतुमशक्यत्वा
दिति) लिंगतावच्छेदकांशे लिंगांशे वा संशयरूपपरामर्शस्यानुमित्य
जनकत्वादितिशेषः ।

नच ग्राह्यसंशयस्यानुमित्यनुगुणतया तदन्वयसंशयभेदस्वैवानुमितौ
पयिकनिश्चयत्ववदकावोपगमा शोभ्यतांशे संशयादपि परामर्शादनुमिति
निर्गम्यतेतिवाच्यं; ग्राह्याभावकोटिक संशयान्तरत्वेन ग्राह्याभावातिरिक्तप
रस्परविरोधिप्रकारकान्यत्वेनवा नुमितिहेतुत्वोपगमे निश्चितस्वव्या
प्तिक सन्दिग्धत्वात्पक्षपक्षिणा सर्वत्र साध्यनिश्चयापत्तेः । नच साध्या
भाववदनुतिस्वरूपस्यापिज्ञानस्य लिंगतावच्छेदकाविषयकस्याप्यनुमिति
हेतुतया लिंगतावच्छेदकांशे संशयावमकिञ्चित्करं, तथाच सन्दि
ग्धयोग्यता पदितर्धमावच्छिन्नोक्तल्लिंगादप्यनुमिति निराबाधा; एवं बाधा
भावरूपयोग्यताया बाधसंशयस्थले ग्राह्याभावात्वेन दुर्निश्चयत्वेपि व्याप्य
त्वेन निश्चयसंभवा शोभ्यताहेतुकापि संसर्गानुमिति संभवतीतिवाच्यं;
हेतुतावच्छेदकस्य पक्षवृत्तौ संदेहे पक्षहेतुतावच्छेदकविशिष्टसन्देहस्यो
चित्यावर्जिततया व्याप्यतावच्छेदक विशिष्टतानिश्चयं विनापक्षे केव

लव्याप्यत्वपुरस्कारेण पि व्याप्यत्वनिश्चयासंभवा द्विरोधिनिश्चयास
त्वेन व्याप्यतास्य भानेचाधकाभावात् । अतएव पर्वतीयहेतौ अप्यधूमो
धूलीपटलवेति सन्देहे हेतुंतरस्या लोकादेरनिश्चये न पर्वतेवद्वयनुमितिः ।
अपमालोको धूमोवेति संशयस्थले व्याप्यतायच्छेदकतया गृहीतान्य
तरत्यादिना पक्षे धूमादिनिश्चया नंतरमेवानुमितिः ।

अथ माभूत्सधेन योग्यताया स्तदपटितहेतोर्गोनिश्चयः, तथापि तद
निश्चयस्थले निश्चययोगितयास्वीकृतात्तात्पर्यरूपलिंगादेश संसर्गानुमिति
संभवति; अनुमानच कर्मवादिषु घटादिसंसर्गि घटादिउत्सर्गितया बुबो
धविषितायादिपाशार, नच घटादिसंसर्गशून्यस्याप्यर्थस्य तासंसर्गितया
भ्रातस्य प्रसारकस्यवापाशुबोधयिषा तद्विषयादुक्तलिंग व्यभिचारीति
कृतस्तत्त संसर्गानुमितिः संभवति वाच्यं, तादृशव्यभिचारास्फूर्ति
दशायां भ्रमात्मक तल्लिङ्गधर्मिकव्याप्तिज्ञाना सास्फूर्तिदशायां च भ्रमा
द्यनधीनत्यादि रूपविशेषणायच्छिन्न बुबोधयिषाविषयक व्याप्तिप्रमा
तोनुमिति सम्भवात् ; तदानीं बुबोधयिषो भ्रान्त्यादिसंशये तादृश
विशेषणनिश्चयासंभवेपि नक्षतिः, तदानीं नैयायिकाभिमत ससर्गप्रत्य
यस्योत्पादेपि तत्र भ्रमाधीनवाक्यजन्यसंशयेन प्रामाण्यसंशया ततः
प्रवृत्त्याद्यनिर्वाहा तत्र संसर्गदोषस्यानभ्युपगमसम्भवात् । नचैव क
चिदेकपदार्थे परपदार्थसंसर्गानुमिति सम्भवेपि नैयायिकमतसिद्धस्यै
कपदार्थांशे साक्षात्पदार्थांतरमकारकबोधस्य समानाकारानुमिति न सं
भवति, क्वचित्पदार्थस्यैव साध्यत्वोपगमेन तदुपपादनेपि यत्राभावकर्म
त्यादौ नञ् विभक्त्याद्यर्थे घटादेर्वृत्त्यनियामकानुयोगित्वाधेयात्वादि संस
र्गमानं तत्र तादृशसंसर्गस्य व्यापकताघटकत्वेन तेन सम्बन्धेन घटादिप्र
कारकत्वेनाभावादिभानं दुर्घटमेवेतिवाच्यं, वृत्त्यनियामकसंसर्गस्याभा
वप्रतियोगितानयच्छेदकत्वेपि व्यापकताघटकत्वसम्बन्धेन प्रतियोगिवैय
धिकरण्य घटिनव्याप्तौ तत्सम्बन्धावच्छिन्न प्रतियोगित पर्यता निवेशा
द्वृत्त्यनियामकत्वसम्बन्धस्यापि व्यापकताघटकत्वसम्भवात् । नचैव मा
कांक्षाया वाक्यार्थबोधानुपयोगितया साकाक्षानाकांक्षयो रविशेषेणप्र

कर्मकानयादि - प्रत्यायनेच्छया घटमानयेत्यादिवद् घटःकर्मत्वमानय
नमित्यादिकमपि व्युत्पन्नैः प्रयुज्येतेतिवाच्य, नैव्यायिकमतेपि निरा
कांक्षपदेभ्यः पदार्थोपस्थिता चेकपदार्थे परपदार्थानुमितिसम्भवेन दर्शि
तश्रयोगस्य दुर्वारत्वात् । तात्पर्यरूप हेतु स्थाकांक्षत्व ज्ञानादेव दृष्टिति
गृह्यतइति एकांक्षमेववाच्यं प्रयुज्यतइति समाधानस्य च तुल्यत्वादि
ति चेत् ? सत्यम्, तथापि व्याप्तिज्ञानविरहदशायामपि न्यायमते पदे
भ्यस्तत्तदर्थसंलग्नबोधोपा न्नदानामनुमित्यसम्भवेन शब्दस्य पृथक् प्रामा
ण्यमावश्यकम् । सर्वत्रैव व्याप्तिग्रहः कल्प्यते, सामग्र्यन्तरकल्पना
पेक्षया कल्पसत्तामप्रीकल्पने लाघवादिति चेत् ? तथापि घटकर्मकानय
नानुकूल कृतिमञ्जुनादिरूप विशेषणपरम्पराघटित चाक्यार्थस्यले यत्र
न्यायमते घातस्वाभ्यासार्थबोध मन्तरेणैव विशेष्येविशेषणमिति रीत्या
महावाक्यार्थ बोधः तत्र वैशेषिकमते कर्मव्यानयनादौ क्रमेण क्रमेण
घटकर्मत्वाद्यनुमित्युत्पत्त्यैव विशिष्टसाध्यप्रसिद्धिनिर्वाहा च्छिरेणैव तादृ
शवाच्यार्थबोध इति वैयर्थ्यम् । नहि विशिष्टसाध्यप्रसिद्धिमन्तरेण
विशेष्येविशेषणस्य तत्र च विशेषणान्तरस्य व्याप्यवत्ताज्ञाना त्समूहाल
म्बनरूपा द्विशेष्येविशेषणमित्यादिरित्या विशिष्टविशेषण समूहालम्बनानु
मिति सम्भवः, तादृशव्याप्यवत्ताज्ञान सगुदायस्य विशिष्टवाच्यभावात् सह
कृतस्य विशिष्टविशेषणकानुमिति सामग्रीत्वे पर्यतोवद्विव्याप्यवानभाव
व्याप्यवाच्य, अभावश्च वद्विवाचच्छिन्न मतिपोगिताकाय व्याप्यवानिति
समूहालम्बनापवर्तो वदिमानवेति संशयानुमित्यापत्तेः । ज्ञानव्याप्यवानी
श्वरः ज्ञानं च ज्ञाप्यव्याप्यवदिति प्रमापरामर्शादीश्वरादौ बाधाभावपक्षेण
ज्ञानज्ञानादिप्रसंगात् । अभावत्व सामानाधिकरण्येन साध्याभावभासक
लिंगज्ञानाद्वितापक्षे अभावसाध्यकलिंगज्ञाना द्वाचतिरोकिताध्यके
सर्वत्र सत्यतिपक्षसम्भवेनानुमानत तादृशसाध्यप्रसिद्ध्युच्छेदाभावात् ।
सामान्यव्याप्यत्वा अप्रसिद्धिविशेषप्रसिद्धिरित्यापि न संभवति, घट
कर्मकानयनकृत्यादि रूपविशिष्टवाक्यार्था प्रसिद्धौ तत्तात्पर्य घटित
लिंगे पक्षधर्मताज्ञानासंभवात् ।

किंच शब्दस्य विच्छेदकानुभवस्या नभ्युपगमे ऽयमर्थश्रुत इति
 व्यवहारविषयस्या शक्यानिर्वचनता स्यात् । भुधातो रनुमित्यर्थ
 कत्वे धृमादिङ्गिकानुमिति मादाय यत्रपर्वते चङ्गिरनुमित
 इतिव्यवाहपते तत्रापि श्रुतइति व्यवहारापत्तिः । नच शब्दङ्गिक
 कानुमिते श्रुधात्वर्थतया नापमतिप्रसंगइतिवाच्यम्, शब्दङ्गिककाकाश
 पदवाच्यत्वात्तुमिति मादाय तादृशसाध्यादौ श्रुतइति व्यवहारापत्तेः ।
 स्मारितत्वसंबन्धेन शब्दस्य ङ्गिकताया स्तदर्थव्यटकत्वे व्याकांक्षादिज्ञानशू
 न्यकाकीर्णा तादृशसंबन्धेन पदङ्गिककानुमिति मादाय तद्विषये श्रुतव्यवहा
 रापत्तेः । नैयायिक सिद्धसामग्री खमवहितोत्तरानुमितेःश्रुधात्वर्थत्वे तादृश
 सामग्री प्रतिसंधानासत्त्वे तथाविध व्यवहारानुपपत्तिः, शब्दार्थभेद
 भिन्नानां सामग्रीणामननुगमेन व्युत्पत्त्यनुपपत्तिश्च ।

एतेन भुधातोः आवणप्रत्यक्षमेवार्थः, कर्मप्रत्ययस्य च भूयते शब्द
 इत्यादौ प्रतिपत्त्यनुबन्धिविषयताविशेषार्थकत्वेपि अयमर्थः श्रुतइत्यादौ
 व्यापारानुबन्धिविषयत्वार्थः, उच्यते- उक्त इत्यादौ तादृशविषयताया
 अपिकर्मप्रत्ययार्थतायाः क्लृप्तात्वात्, आवणप्रत्यक्षीया नुमित्यात्मकव्या
 पारविषयतायाश्चार्थे स्वावाच्छ्रुतइत्यादि व्यवहारस्तत्रोपपद्यत इतिनिरस्तः,
 तपदर्शितानुमिति मादाया त्तिप्रसंगस्य दुर्बारात् । षटादृष्टोषटइत्याद्य
 प्रयोगेण विषयमुद्भवा हेतुतातोविच्छेदकानुभावात् हेतुतायाः पञ्चम्यर्थतया
 चैत्रवाक्याच्छ्रुतीयमर्थइत्यादौश्रुतः आवणप्रत्यक्षार्थकत्वे आवणप्रत्यक्षे वा
 क्यस्य विषयत्वेपि तद्विच्छेदगहेतुताविरहेण पञ्चम्यनुपपत्तिश्च । नच
 कर्मप्रत्ययार्थव्यटकज्ञाने वाक्याधीनत्वान्वयबोधेन पञ्चम्युपपत्तिरितिवाच्यं,
 तादृशज्ञाने हेतुपञ्चम्यर्थस्यान्वये तादृशज्ञानस्यानुमिति रूपस्य व्याप्त्या
 यधीनतया व्याप्तेःश्रुतइत्यादि व्यवहारापत्तेः । तस्माच्छब्दोविच्छेद
 कानुभवस्य अर्थःश्रुत इत्यत्र श्रुत्वोर्पेइति तत्स्वीकारावश्यकः । नच तत्स्वी
 कारेपि आवणप्रत्यक्षमेव शृणोत्यर्थः, तज्जन्यशब्दानुभवविषयत्वरूपं

व्यापारानुबन्धिविषयत्वमेव कर्ममापयार्थोक्तिरिति वाच्यं; तथाप्यतिशयाद्बुद्धेरधिकविषयकतया गुरुशरीरस्य तादृशशाब्दानुभवविषयत्वविषयक शाब्दत्वस्य तत्पदाकांक्षादि ज्ञानकार्यतावच्छेदकतया गौरवप्रसंगात्, शाब्दबुद्धावेवधातोऽशक्त्यंतरकल्पनोच्यते ।

अथास्तु शाब्दोषिदक्षणाभवाः, सोप्यनुमितिर्विशेष एवेत्यनुमाने शाब्दान्तर्भावः; नच तादृशानुभवेऽनुमितित्वं न प्रत्यक्षसिद्धं, प्रत्यक्षानुभवत्वलिङ्गकं तु नुमानं च प्रयोजकमिति वाच्यं, शाब्दानुभवेऽनुमितिवोपगमे समानविषयकप्रत्यक्षसामग्र्या अनुमितौ कल्पितमतिवधकं तथैव तादृशसामग्रीकाले शाब्दबोधवारणे शाब्देऽबुद्धिरिति वाच्यं चित्तं प्रति तादृशसामग्र्याः प्रतिबधकत्वा कल्पनं छाद्यबोपट्टधानुमानादेव शाब्दबोधेऽनुमितित्वसंभवात्; नच शाब्दस्यानुमितित्वं प्रकारकेच्छयोः पृथगुत्तेजकत्वातुरोधेन मतिबंधकताभेदभावरूपकः, एकत्रद्विविधेच्छोत्तेजकत्वापगमे शाब्दत्वप्रकारकेच्छाबलादस्य शाब्दसामग्र्या शाब्दानुमितिरप्यपत्तिरिति वाच्यं, यत्रविषये प्रत्यक्षसामग्रीकाले शाब्दत्वप्रकारकेच्छाबलात् शाब्दबोधस्तादृशान्तर्विषये शाब्दबोधे तादृशमानविषयक प्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वान्तराकल्पने छाद्यवस्थानपक्षादात् । एवं वैदोषिकमते समानविषयक * रूपं छाद्यवमिति चेन्न, शाब्दत्वस्यानुमितित्वव्याप्यत्वे शाब्दसामग्र्या व्यापपादिज्ञानं घटिततया गुरुशरीरत्वेन भिन्नविषयक प्रत्यक्षादौ तत्प्रतिबंधकतायामवच्छेदकगौरवात् । लिङ्गादिभेदेनैकविध एव न्यायमतापेक्षया शाब्दसामग्रीबाहुल्येन प्रतिबंधकतावाहुल्याच्च ।

अथ यथान्वयव्यतिरेकि लिङ्गकानुमित्योऽस्त्वामयीभेदपेक्षजातीयता तथा व्याप्तिज्ञाननिरपेक्षपदज्ञानादि घटितसामग्र्याऽशाब्दानुभवजनकत्वेऽपि तस्यानुमितिजातीयत्वं भविष्यदिति वैशेषिकैरापि व्याप्यादिज्ञानस्य शाब्दसामग्रीघटकत्वं शोपगतव्यम्, अन्वयव्यतिरेक

व्याप्तिज्ञानयोः परस्परजन्यानुमिताविव शाब्दबोधेनमितित्वस्वीकारेपि तत्रव्याप्तिबुद्धे व्यभिचारस्य तदव्यवहितोत्तरत्वस्य तत्कार्यतावच्छेदकत्वेनैव धारणात्, अनुमितित्वावच्छिन्न प्रत्यभावज्ञानत्वेन व्याप्तिज्ञानस्य करणत्वा दाकांक्षाज्ञानादिजन्यतावच्छेदकगर्भे नुमितित्वा प्रवेशेपि शाब्दसामग्र्या अभावज्ञानरूपानुमितित्वावच्छिन्न करणघटितत्वेन तज्जन्यबोधस्यानुमितिवोपपत्तेः । नच पक्षतापारशाब्दबोधे व्यभिचारधारणाय पक्षता जन्यता वच्छेदककोटी शाब्दान्तरत्वं वैशेषिकैः प्रवेश्यमितितन्मते गौरवमितिवाच्यं, तल्लिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्धयभावरूपायाः पक्षताया अन्याल्लगकानुमितौ लिङ्गानुपधानमते व्यभिचारधारणाय जन्यतावच्छेदककोटी अव्यवहितोत्तरत्व संबधेन तादृशा भावविशिष्टसिद्धयवच्छिन्नभेदस्यावश्यं निवेश्यतया शाब्दबोधेपि तत एव व्यभिचारधारणात् । परामर्शजन्यज्ञानेऽनुमितेऽपि मपसिद्धांतभये नाभ्युपगमानर्हमितिचेन्न- पक्षताया अजन्येऽनुमितित्ववादिनां परामर्शाज्येऽनुमितित्वमपि नापसिद्धांतः । एतेन यादृशसंसर्गेण यादृशपदार्थस्य क्वचिदपि न निश्चयः एव तत्संबंधावच्छिन्न तदभावस्यापि न क्वचिन्निश्चयः तादृशपदार्थस्य तत्संसर्गविषयकबोधो नानुमाना भिर्वहति, अव्यवहितैरेक दृष्टांतविरहेण व्याप्यवधारणासंभवात् ; नच सामान्यव्याप्त्या अपसिद्धस्यापिसिद्धे कृत्वा ज्ञेयमिति वाच्यम्, प्रकृतसाध्यव्याप्तेः प्रकृतहेतौ विशिष्टपरामर्शासम्भवे नानुमिते रनिर्वाहादिति परास्तम् ।

मैवं, व्याप्तिज्ञाननिरपेक्ष शाब्दजातीयबोधस्वीकारेपि बाधकाभावात्, अनुमितरेव तादृशविशेषत्वं किं न स्वाक्रियत इत्यत्र विनिगमकस्यापि दुर्लभत्वात् । तथासत्यपि समानविषयक प्रत्यक्षसामग्र्या एकैक प्रतिबन्धकतानिर्वाहेण दर्शितलाघवाक्षतेः । पदज्ञानस्यापि शाब्दबोधे पदविषयकत्वमनिवेश्य ज्ञानत्वादिना कारणतासम्भवात् । एकैकविध शाब्दप्रयोजकानुपूर्वी विशेषरूपाकांक्षादीना मननुगततया

तज्ज्ञानजन्यतावच्छेदके तद्व्यवहितोत्तरत्वस्यावशं निवेशनीयतया
 नुमितौ तद्व्यभिचारानवकाशात् । नचैकपदार्थपरपदार्थरूपयोग्यताया
 एकैकविधतया एकैकविधशाब्दधीप्रयोजकतया तज्ज्ञानजन्यतावच्छेदके
 तज्ज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वनिवेशनं नोभयोरावश्यकमिति वाच्यम्, बाध
 निश्चयाभावस्य बलमहेतुतयैव निर्वाहे योग्यताज्ञानहेतुताया एव शाब्द
 बुद्धावसिद्धः । प्राचीनैरनुमितावपि संशयसाधारणविशेषण संसर्ग
 ज्ञानहेतुतास्वीकारा योग्यताज्ञानस्यानुमितौ व्यभिचारानवकाशाच्च ।
 भनुमितेशाब्दधीविशेषावमतनुमिनोर्मात्यनुव्यवसायस्थाने शृणोमीत्य
 नुव्यवसायधारणमपि शाब्दबुद्धेरनुमितिविशेषत्वे, शृणोमीत्यनुव्यव
 सायस्थाने श्रुमिनोर्मात्यनुव्यवसायरीत्यैव सम्भवति ।, भनुमितिष्य
 शाब्दव्याप्यात्वे पदज्ञानघटितसमानविषयक विशेषसामग्रीकहेतु
 मितिधारणाय तत्र तादृशसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं कल्पनाधिक्यमिति
 चेत्, शाब्दवस्यानुमितित्वं व्याप्ततामतेपि समानविषयेनुमित्वाविशिष्ट
 परामर्शादिवाचे शाब्दबोधधारणाय तत्र परामर्शादिघटित सामग्र्याः
 प्रतिबन्धकताधिक्यम् । तत्रशाब्दबोधधारणकानुमितेरेतन्मतेभ्युपगमे
 विपरीतमते व्युत्पत्त्यहेतुमित्यात्मक शाब्दस्वीकारसंभवतीति न
 सामग्रीप्रतिबन्धकताधिक्यम् । एतन्मते तत्रानुमित्यात्मक शाब्दबो
 धस्वीकारे नुमिनोर्मात्यनुव्यवसायापत्तिस्तु न, शाब्दवस्यानुमितित्वं
 व्याप्ततामते व्यनुमित्वाविशिष्टानुमिति सामग्रीदशायां शाब्दसाम
 कानुमिति स्वीकारे शृणोमीत्यनुव्यवसायापत्ति संभवादित्यक्रममिति
 विस्तरेण ।

मीमांसकमते उक्तयुक्तिभिश्चाब्दानुभवो नुमिति विजातीयएव,
 तत्सामग्र्याऽऽकांक्षाज्ञानघटिताविलक्षणी । किंतु लौकिकशब्देन प्रमाणं,
 तज्ज्ञानशाब्दबोधपूर्वं मनुमानेन तद्विषयकवाक्यार्थग्रहा तादृशशाब्दबो
 धस्य गृहीतप्राहित्वेनानुवादरूपत्वा दगृहीतप्रादिणववज्ञानस्य, प्रमा
 त्वाद । नचैवमनुमितेः परामर्शगृहीत साध्यपक्षादिमात्र प्रादित्वात् ।

जरन्मीमांसकास्तु.—लोके वक्तृज्ञानानुमाना तदुपजीविसंसर्गानुमानाद्वा

माथानुपपात्तिरिति वाच्यम्, स्वाम्यूनार स्वपूर्ववर्तिस्वसमानाधिकरण
निश्चयक यत्तदन्यावमगृहीतग्राहिस्वमेव प्रमाद्यक्षणमिति परामर्शस्यानु
मिति विषयसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशिष्टपक्षतावच्छेदकावच्छिन्ना
विषयकारेणानुमिति विषयसकलवस्तु विषयकत्वेपि तदन्यूनकारताधि
रहेणानुमितेः प्रमावोपपत्तेः । प्रमाणतु वेदरूपशब्दएव, तत्प्रतिपाद्यो
यादृशविशिष्टार्थं तस्य शब्दशब्दोपजीविप्रमाणभिन्न प्रमाणागम्यावेन
वेदजन्यशब्दबोधोत्पत्त्यै प्रमाणान्तरेणाग्रहणात् । लोकेत्वनुमानाधीन
वाक्यार्थज्ञानस्य शब्दबोधसामग्रीसमवधाने नपेक्षितत्वापि स्वसामग्री
वशादेवनियमतो वाक्यार्थगोचरानुमिति शब्दबोधोत्पत्त्यै जायतइति
प्राचीमीमांसकावदन्ति । गुरुवस्तुविशिष्टवाक्यार्थज्ञानं विनाशब्दबोध
सामग्र्येव दुर्बलमिति यथार्थतात्पर्यज्ञानस्य शब्दबोधकारणताप्यवस्थापने
नैवोपपादयन्ति । तन्नानायासेन जरन्मीमांसकमतनिराकरणसम्भवा
त्तदव मतभादावुपपन्नस्यति (जरदिति) “ लोके ” — लौकिकवाक्य
श्रवणस्थले (वक्तृज्ञानानुमानादिति) अयं वक्ता प्रकृतवाक्यार्थं गोचर
यथार्थज्ञानवान्, भ्रमाद्यजन्तुः तद्वाक्यप्रयोक्तृत्वादित्येतादृशानुमाना
दिरपर्यं. (वाक्यार्थसिद्धाविति) अननसाध्ये यायार्थघटकतयैक
पदार्थे परपदार्थसंसर्गसिद्धावित्युक्तम् । तद्वद्विशेष्यक तद्वाक्यवगाहित्व
रूपयायार्थशरारे एकपदार्थधर्मितावच्छेदकतया पदार्थतावच्छेदका
तरामवेशा देकपदार्थतावच्छेदकावच्छिन्न सत्प्रापरपदार्थतावच्छेदका
वच्छिन्न रूपवाक्यार्थस्य यायार्थभाते नियमतो भानानिर्वाह इत्यत
आह (तदुपजीवि संसर्गानुमानादिति) तादृशवक्तृज्ञानानुमानोपजीवि
न पताप्रदार्थं तत्पदार्थसंसर्गं तत्प्रकारक यथार्थज्ञानविशेष्यत्वादित्यतः

वाक्यार्थसिद्धौ शब्दस्यानुवादकत्वं, वेदे तु तदभा
वा त्स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यमिति वदन्ति; तन्न,
वेदे क्लृप्त सामग्रीतो लोकेपि संसर्ग प्रत्ययात् ।
अन्यथानुवादकतापि नस्यात् ।

पदार्थपक्षक पदार्थान्तरसंघर्षं साध्यकानुमानान्तरादित्यर्थः । “ वाक्यार्थ
सिद्धौ ”- विशिष्टानुभवग्राह्यवाक्यार्थस्य निश्चये । “ शब्दस्य ” -
लौकिकवाक्यस्य । “ अनुवादकत्वं ” - प्रमाणान्तरगृहीतग्राहिज्ञान
जनकत्वम् । ननु गृहीतग्राहिजनकत्वरूपं प्रामाण्यमिति शेषः । “ तद्
भावात् ”- अवयवपेयतया वक्तु रभावात् वक्तु वाक्यार्थज्ञानानुमाना
वधीनवाक्यार्थ सिद्धयभावात् । “ स्वातन्त्र्येण ”- अगृहीतग्राह्य
नुभवजनकत्वेन (वेदे क्लृप्तसामग्रीतइति) वेदजन्यशाब्दबोधे पाहण्या
काक्षादि ज्ञानघटिता सामग्री क्लृप्ता तादृशसामग्रीत इत्यर्थः । “ संसर्ग
प्रत्ययात् ”- वेदार्थद्वयसंसर्गविषयक वेदजन्यबोधाविजातीय संसर्ग
बोधस्यानुमानिक वाक्यार्थनिश्चय विनैवोपपत्तिरित्यर्थः । वेदवत्प्रामाण्य
स्वावश्यकत्वादितिशेषः । ननु लोकवेदयो र्नेकाशाब्दानुभव
सामग्री, वाक्यानुपूर्वीभेदेनाकांक्षाभेदात्, तथाच लौकिकवाक्य
रूपहीनाकांक्षाज्ञानादे स्संसर्गबोधसामग्रीत्वमेव न कल्प्यतइति कथं लौ-
किकवाक्यस्य प्रामाण्यमित्यत आह (अन्यथेति) लौकिकवाक्येभाकां
क्षादिज्ञानघटिताया र्सामग्र्या अकल्पनइत्यर्थः । “ अनुवादकता ”-
गृहीतग्राह्यनुभव जनकता । तथाच लौकिकवाक्यादपि शब्दानुभ
वस्यानुभवानुरोधेन परैरपि स्वीकरणीयतया तेषामपिलोकस्येके शाब्दा
नुभवसामग्रीकल्पनमावश्यकमिति भावः । ननु शाब्दानुभवानुरोधेन
पद भाकाक्षादिमत्त्वज्ञानस्यावश्यकतया पदार्थसंसर्गांनुमापकतादृश पद
स्मारितत्वरूपलक्षणस्य पदार्थज्ञानमावश्यक मित्यनुमितिसामग्रीत्वमेव

लिंगस्य पूर्वत्वेऽपि व्याप्तिस्मृतिविच्छेदेन तद्वि-
च्छेदात् । अनाप्तोक्तौ व्यभिचारा हेतुतुल्यापि
सामग्री न निश्चायिकेति चेन्न, चक्षुरादे स्थात्वे-
न तच्छङ्कायामपि प्रमापकत्वात् ।

तत्संशयानुमिति शब्दबोधोपात्तं नियमसोभविष्यति; नच तल्लिङ्गा-
नघटितानुमितिसामर्थ्यात्काले पदाकांक्षादिमत्त्वज्ञानसत्त्वेन शब्दसाम-
ग्र्याभावेन तस्यास्त्वमानं विषयानुमितिसामग्र्यवेक्षया बलवातेना-
नुमितेरवयवभक्षितुं महतीति वाच्यम् । शब्दबोधे आकांक्षादि मत्पदज्ञान-
जन्यपदार्थोपास्थिते हेतुतया तद्विच्छेदेन दादृशशब्दस्यानुवादकावस्य
दुर्धारादादित्यत आह (लिंगस्य पूर्वत्वेऽपीति) पक्षेऽलिङ्गतावच्छेदक प्रका-
रेण लिंगस्य निश्चितत्वेऽपीत्यर्थः (व्याप्तिस्मृति विच्छेदेनेति) उद्बोधक-
समवधानानियमेन तद्विरहस्थले व्याप्तिस्मृत्यसम्भवेनेत्यर्थः । “ तद्वि-
च्छेदात् ”- अनुमानविच्छेदात्, शब्दबोध पूर्वकालेऽनुमितिनियमादिति
यावत् । शङ्कते (अनाप्तोक्तावांति) अनाप्तोक्तवाक्य इत्यर्थः । “ व्यभि-
चारात् ”- अप्रामाण्यदर्शनात् (न निश्चायिकेति) न निश्चयं जन-
यितुं समर्थेति । सर्वत्रैव लौकिकवाक्ये भ्रमजनकत्वसद्व्यवहारेता-
कांक्षादि मद्वाक्यावरूप धर्मदर्शनेन तत्संशयसंभवा तस्य च कर्त्ताभू-
तनिश्चय प्रतिबंधकावादिभिर्भावः । एवं च लौकिकवाक्ये भ्रमजनकत्व-
संशयनिवृत्त्यर्थमाप्तोक्तत्वं निश्चयस्वीकरणीयः, तस्य च वाक्यार्थनिश्चय-
रूपतया तत्पूर्वकस्य शब्दबोधस्य लौकिकस्थले गृहीतग्राहित्व नियम इति
शक्तिरुदाशयः । निश्चयसामान्ये यद्यप्रामाण्यसंशयस्य विरोधितोपे-
यते तदादोषमाह (चक्षुरादेरिति) “ तथात्वेन ”- दोषसमवधानदर्शनां
भ्रमजनकत्वेन । “ तच्छङ्कायामपि ”- चक्षुष्ट्यादिरूपसाधर्म्यं दर्शनेना प्रा-
माण्यशङ्कायामपि । “ प्रमापकत्वात् ”- प्रत्यक्षनिश्चयजनकत्वात् ।

ज्ञायमानं करणं सन्देहे न निश्चायकं, लिङ्गवादिनि-
चेन्नः— संशयोहि न वाक्ये, तस्य निश्चयात् ।

तथाच व्यभिचारेणाप्रामाण्यसंशयो नप्रतिबन्धक इतिभावः । ननु अपा-
माण्यसंशयाभावस्य निश्चयसामान्ये हेतुत्वासंभवेनाऽप्रामाण्यसंशयस्य
प्रतिबन्धकात्संभवेपि ज्ञायमानकरणकनिश्चये प्रामाण्यसंशयस्य प्रतिब-
न्धकात् संभवतीति शब्देनतसंसंशयदशायां निश्चायकः, ज्ञायमानकरण-
त्वात् . व्यभिचारादिसंशयदशायां लिङ्गमिवेत्याशङ्कते(ज्ञायमानमिति)यत्र
निश्चये ज्ञायमानत्वेनयत्करणं तत्सन्देहदशायां न तन्निश्चयजनकमित्यर्थः ।
(लिङ्गवादिति) यथानुमित्यात्मक साध्यनिश्चयकरणभूतं लिङ्गव्याप्यादि-
सन्देहदशायां साध्यनिश्चायकमित्यर्थः । एतन्निश्चये संशयसामान्यनिवेशो
न सम्भवति, यदादिसंदेहदशायां धूमादेर्वह्निवादिषोडशशब्दस्य च
तन्निश्चायकत्वात् । अतः करणधर्मिकसंशयविशेषो निवेश्यः । तत्रच
करणतावच्छेदकस्य ज्ञायमानत्वस्य धर्मितावच्छेदकतया यद्वृत्ततया
तत्संशयनिवेशस्तम्भवति, व्याप्यादे स्तथानुमिति करणतावच्छेदकात्वात्,
लिङ्गेतत्संशयदशायां तत्स्थानतुमापकात्वात्, अतःशब्दस्य तादृशरूपा
कांक्षादिसंशयोपि न, वाक्येतस्य निश्चयात्, शब्दस्वरूपधर्म संशय-
दशायामनिश्चायकत्वमिष्टमेव, आप्तोक्तत्वं गौरवान्नकरणतावच्छेदक,
मितितादृशसंशयान्तर्भावेन नियमपक्षदृष्ट्यापि (संशयोहीति) प्रकृ-
तसाध्यधटकदायादिः (न वाक्यइति) वाक्यत्वपरम् । तथाच शब्दरूपे
धर्मिण्याकांक्षादिमच्छब्दास्वरूपवाक्यत्व कोटिक इत्यर्थः । “ तस्य ”-
तादृशवाक्यत्वस्य । “ निश्चयात् ” - शब्दनिश्चयपूर्वं वाक्येनिश्चित-
त्वादित्यर्थः । तथाच वाक्यत्वस्य शब्दे संशयकाले अनिश्चायकत्वसा-
धने सिद्धसाधनमितिभावः । यद्यप्याप्योक्तवनिश्चयस्या प्रामाण्यसं-
शयनिवृत्त्यर्थमपेक्षाया एवशङ्कितुरभिप्रेतत्वा द्वाक्यत्वसंसंशयघटितनिय-

न तज्जन्यज्ञानप्रामाण्ये, तस्य तदुत्तरकालीन
त्वात् । नाप्तोक्तत्वे, तन्निश्चयस्या नंगत्वात् ।

मनिराकरणमफलं, तथाप्यनभिप्रेतार्थं प्रादायापि सामान्यशब्दार्थवित
क्रेण तापक्षदूषण संगच्छते । फलीभूतज्ञानधर्मिक प्रामाण्यसंदेहस्य
करणे प्रमाकरणत्वं सशयपर्यवसायिनः निश्चयिरोधित्वे आप्तोक्तत्वं
निश्चयापेक्षाया आश्रयकत्वा तादृशसशयातर्भावेन नियमपक्ष दूषयति
(तज्जन्यज्ञान प्रामाण्यइति) स्वजन्यज्ञानधर्मिक प्रामाण्यकोटिक इत्यर्थः ।
प्रकृतसाध्यघटकसशयइत्यनुषङ्गते । " तस्य " - ज्ञानप्रामाण्यसशयस्य ।
" उत्तरकालीनत्वात् " ज्ञानरूपधर्मिज्ञाने सत्येव तदुत्पत्तेरौत्सर्गिकत्वात् ।
तथाच तत्सशयस्य निश्चयविरोधित्वेपि शाब्दनिश्चयपूर्वकाले तासामग्र्य,
नियमेन तदनाश्रयकत्वात् सर्वत्र तन्निवर्तकानोक्तत्वं निश्चयानपेक्षयानल्लो
केशब्दनिश्चयस्य गृहीतमाहित्यमिति भावः । प्रामाण्यसशयस्य ज्ञायमान
करणजन्य निश्चयप्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमेनैत दुक्तम् । वस्तुतस्तत्तादृशस
शयस्य ग्राह्यतशयपर्यवसितस्य ग्राह्यसशयवत्परोक्ष निश्चयाविरोधित्वमे
वेति पक्षिश्चयः स्वकारणकनिश्चया (?) तत्संदेहघटितनियमबद्धा दाप्तोक्त
त्वसंदेहस्य शाब्दनिश्चयहेतुत्वस्यैवानुपगमादित्यर्थः । तन्निश्चयस्य हेतुत्वो
पगमे तत् एवशब्दस्यानुवादकतासिद्धेः प्रयासवैफल्यं, तदनुपगमे
च तन्निश्चयइत्यादौ, यत्पदेनाप्तोक्तत्वोपादानासम्भवा तात्संशयस्य
शाब्दबोधविरोधिता नोक्तनियमासिद्धयतीति भावः । ननु - उक्तनियम
बद्धादाप्तोक्तत्वसशय विरोधिता तद्वत्ता तन्निश्चय हेतुताच मासौचित्यं,
तथा प्याप्तोक्तत्वसशयकाले शाब्दबोधानुत्पादस्यानुभाविकतया तन्निर्वा
हायाप्तोक्तत्वनिश्चयस्य शाब्दबोधेपि हेतुत्वं द्रव्यारमेवेति तात्पूर्व धाक्यार्थं

ननु- लोके आप्तोक्तत्वसन्देहे वाक्यार्थधीर्नेति तन्निश्चयो हेतुः, तथा च वाक्यार्थगोचर यथार्थज्ञानजन्यत्व ग्राहका तदुपजीविनो

निश्चयस्यावश्यकतेति शङ्कते(नन्विति) "लोके"-लौकिकवाक्ये । "सन्देहे"-सन्देहदशायां । "तन्निश्चयः"-आप्तोक्तत्वनिश्चयः । "हेतुः" शाब्दबोधकारणं । वाक्यमहतिशेषः । तथापि कथमनुवादकता शब्दस्यैवाकांक्षायां शाब्दबोधात्पूर्वं वाक्यार्थज्ञानस्य नियमेन स्वत्वमुपपादयितुं माप्तोक्तावस्य प्रकृतवाक्यार्थघटितत्वं प्रदर्शयन्नाप्तोक्तत्वग्रहस्यैव वाक्यार्थज्ञानत्वमाह (तथाचेति) आप्तोक्तत्वग्रहस्य शाब्दधीर्हेतुत्वे चेत्यर्थः । (वाक्यार्थ गोचर यथार्थ ज्ञानेति) वस्तुगतैकपदार्थं ससृष्टो यो परपदार्थं स्तद्गोचरज्ञानेत्यर्थः (ग्राहकादिति) तज्ज्ञानजनकादित्यर्थः । वाक्यार्थधीरित्यनन्वयः । शाब्दबोधात् माहून्नियमतइति पूर्वं पूरणीयं । वाक्यार्थज्ञानं विना वाक्यार्थघटित निरुक्ताप्तोक्तत्वस्य दुर्ग्रहतया आप्तोक्तावग्रहात् पूर्वमनुमानांतरादेकपदार्थं परपदार्थं स्वसर्गं ज्ञानमावश्यकं, तदादायापि शाब्दबोधे गृहीतग्राहीत्वमक्षतमित्याह (तदुपजीवित इति) बहुव्रीहिणा तदुपजीव्यादनुमानांतराद्वेत्यर्थः । आप्तोक्तत्वग्रहे वाक्यार्थज्ञानानुमानांतरं मनपेक्षैव शाब्दबोधसंभवात् तदुपजीवकानुमानांतरादेति यथाश्रुतार्थासंगतेः । वस्तुतो यथार्थज्ञानवदुक्तत्वं रूपाप्तोक्तत्वानुमानानंतरं तदधीनस्वसर्गानुमानं नियमतो भवतीत्यभिमानेन सादृशा अनुमानपरैव तदुपजीविन इत्यादि फक्किका, अतएव वेदस्थले नाप्तोक्तत्वशंकाविरोध्य पौडकेयत्व निश्चयाधीन स्वसर्गानुमानमादायानुवादकाव प्रतिबन्दिप्रदर्शनममेतन्न संगच्छते, तदप्यत्र स्वसर्गानुमानस्यैवावश्यकतया तुल्यत्वात् ।

नुमाना द्वाक्यार्थधीरितिचेन्न;— वेदे तद्रहितस्यापि
सामर्थ्यावधारणात् , तदनिश्चयेपि वेदानुकारेण
पठ्यमान मन्वादि वाक्ये ऽपोरुपेयत्वाभिमानिनो
गौडमीमांसकस्यार्थ निश्चयात् ।

यद्यपि भावोक्तत्वशरीर घटकवायाप्यग्रहस्य विशेषणाशे
सधर्मितावच्छेदकत्वानियमा द्विशेषणससर्गाशे सधर्मितावच्छेदक
कस्य शाब्दवाक्यार्थबोधस्य नियमेन गृहीतग्राहित्वानिर्वाह , तदुपजीवक
ससर्गानुमान न शाब्दबोधानुपयोगितयानावश्यकमेव, एव विशेषणाशे
निर्धर्मितावच्छेदकताप्तोक्तत्वग्रहेपि न नियमतस्तादृश सधर्मितावच्छे
दकवाक्यार्थग्रहापेक्षयाप्तोक्तत्व ग्रहोपजाभ्यनुमानातरमादायापिन
शाब्दग्रामाप्यभंग. , नचाप्तोक्तत्व ग्रहापेक्षणीयानुमानस्य विशेषण
ससर्गाशे निर्धर्मितावच्छेदक ससर्गज्ञानजनकत्वमसंभवि, अनुमिते
स्ताभ्याशे पक्षतावच्छेदक धर्मितावच्छेदकत्व निपमादितिवाच्यम्,
तथापि विशिष्य वेदोपस्थाप्यतावच्छेदकावच्छिन्न पक्षकानुमान विनाप्ये
कपदार्थससर्गितया चकृज्ञानविशेष्य एतत्पदार्थससर्गवान् भव्नातः
रूपीय तत्पदार्थससर्ग ज्ञानविशेष्यत्वादित्यनुमानतापि वाक्येदर्शिता
प्तोक्तत्व ज्ञानसंभवादिति, तथाप्याप्तोक्तत्व ज्ञानहेतुतामेवासह
मानस्तामेव खण्डयितु प्रथमतोवेदजन्य बोधसाधारण शाब्दत्वाव
च्छिन्नं प्रतिवहेतुता व्यभिचारेण निरस्यति (वेदइति) वेदान्त
गतस्य वाक्यस्याप्तोक्तत्व ग्रहविषयतारहितस्यापि मीमांसकादि शाब्दबो
धजनकत्वदर्शनादित्यर्थः । लौकिकवाक्यजन्य शाब्दत्वावच्छिन्न हेतुताया
नास्य व्यभिचारस्य विरोधित्वात्प्रोक्त्य लौकिकमन्वादिकावक्यजन्यबोध
व्यभिचारमाह (तदनिश्चयेपीति) आप्तोक्तत्वानिश्चयेपीत्यर्थः । “ गौट
मीमांसकस्यार्थनिश्चया = दित्यग्रिमेणान्वयः । मन्वादिवाक्य

नचासौ आंतिः, बाधकाभावात् । पौरुषेयत्व
निश्चयदशायामपि तस्य तथात्वात् । नचा
संसर्गाग्रहमात्रं तत् ,

तामौहमीमांसकस्य शाब्दवाक्यार्थनिश्चयादित्यर्थः । वाक्यार्थे
निश्चयात्पूर्वं प्रामोक्तत्वनिश्चयाभाव साधक ' अपौरुषेयत्वाभि
मानित ' इत्यन्त विशेषणम् । अपौरुषेयत्व मवक्तृकत्वम्, तन्निश्चयो
विपरीतनिश्चय विषयामोक्तत्वत्वरूप स्ववक्तृत्वत्व विशेषग्रहपरोक्षित्वा
तदग्रहसम्पादकः । अपौरुषेयत्व भ्रमनिर्वाहकं मन्वादिवाक्येषु वेदा
लुकारेण पठ्यमानत्वविशेषणम् । वेदस्येव स्वरविशेषेणमन्वादिवाक्ये
पठ्यमाने तत्र वेदत्वभ्रमा द्वेदाभिज्ञात्वा पौरुषेयत्वाभिमान निर्वाहे ।
दाक्षिणात्य मीमांसकस्याधीतवेदतया तत्र वेदत्वभ्रमासम्भवात् ' गौडे'ति
मीमांसकविशेषणम् । मीमांसकत्व च वेदेष्वपौरुषेयत्व निश्चयोपयो-
गीत्युपानम् । ननु मन्वादिवाक्येष्वपौरुषेयत्वभ्रमवत्त स्तद्धीनोपे
निश्चयोपि भ्रमरूपत्वे, अतो मोक्तव्यभिचारोपकाशः, प्रमात्वस्येवा
मोक्तत्वनिश्चयजन्यतावच्छेदकतायाः स्वीकरणीयत्वा दिपाशकाग्निर
स्यति (नचेति) ' असौ '— उक्तार्थनिश्चय (बाधकाभौधादिति)
विषयबाध विरहादित्यर्थः । ननु व्यभिचारवारणात् तादृशनिश्चये
बाधितजातीय बाधितव्यपक्षितविषयकत्व मेवोपेनन्तव्यमिति शोकाग्निर
स्यति (पौरुषेयत्वे निश्चयेति) आत्मोक्तत्व निश्चयेत्यर्थः । "तस्य"—
प्रमात्वरूप तद्वाक्यार्थानर्थ निश्चयस्य । " तथात्वात् "—अपौरुषेयत्वा
भिमानकालीन तद्वाक्यार्थजन्यार्थ भ्रमसमानविषयकत्वेनानुभवात् । तथान्य
प्रमासंवादेन तस्य बाधितविषयकत्वोपगमासम्भव इति भावः (अस्मि
सर्गाग्रहमात्रमिति) अगृहीतासंसर्गक धर्मधर्मविषयक स्मरणरूपम्,
नत पदार्थद्वय सुसर्गानुभवरूपमित्यर्थः । " तत् "— तादृश गौड

अर्थस्य - तथाभावेऽप्यसंसर्गाग्रहत्वे संसर्गोच्छेदा
पत्तेः । नन्वातोक्तत्वनिश्चयरूपकारणबाधाः संसर्ग
ज्ञानबाधः, व्यभिचारेण हेतुतायाएव बाधात् ।
लौकिकत्वेन ज्ञाते तदङ्गमिति चेन्न; - मानाभावात् ।

मीमांसकज्ञानम् । तथा च न तत्र व्यभिचार इति भावः । “ अर्थस्य ”-
वाक्यार्थस्य । “ तथाभावेऽपि ”- अबाधितत्वेऽपि । “ असंसर्गाग्रहात्वे ”-
उक्तासंसर्गाग्रहात्त्वमात्रोपगमे । “ संसर्गग्रहोच्छेदापत्तेः ” - शब्दस्य
संसर्गानुभावकावच्छेदापत्तेरित्यर्थः । संसर्गानुभावकत्वमन्तरेणाप्य
संसर्गाग्रहात्त्वस्याप्युपपत्तेरिति भावः । अनुवादकत्वमपि शब्दस्य न
स्यादिति शेषः । ननुक्तकारणबाधेन प्रकृतसंसर्गग्रहासम्भवेना वा
संसर्गाग्रहमात्रमुपेयते, संसर्गग्रहसम्भवेतु न तत्परित्याग इत्याशंका,
न्निरस्यति (नचेति) “ संसर्गज्ञानबाधः ”- संसर्गग्रहा सम्भवः
(व्यभिचारेणेति) उक्तस्थले संसर्गज्ञानस्य सविवादत्वेऽपि व्यभिचार-
सन्देहेनेत्यर्थः (हेतुतायाएव बाधादिति) शब्दबोधे आतोक्तत्वं,
हेतुताया एवासिद्धेरित्यर्थः । तथा च तस्य हेतुतासिद्धौ उक्तस्थले
तदभावेन संसर्गग्रह रूपकार्यभावसिद्धिः, तसिद्धौ च तत्र व्यभिचार
शंकानिरासेन तद्धेतुतासिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इति भावः । लौकिक
वाक्यजन्यशब्दाव रूपकार्यतावच्छेदक गर्भे लौकिकस्थले तत्त्वेन
ज्ञापमानत्वं निवेशाच्च व्यभिचारः, उक्तमन्वादिवाक्यस्या पौढचेयत्व
भ्रमविषयतया पौढचेयत्वरूपः लौकिकज्ञानाविषयत्वा दित्याशंकते
(लौकिकत्वेनेति) “ ज्ञाते ” - वाक्ये । “ तत् ” - आतोक्ततावम् ।
“ अंगं ”- सहकारि ज्ञानविषयः (इतीति) न व्यभिचार इति शेषः ।
“ मानाभावात् ” - उक्तक्रमेण व्यभिचारकारणसम्भवे आतोक्तत्वं,

वाक्यार्थस्या पूर्वत्वेन लिङ्गाभावेन तद्गहासम्भे
वात् । नन्वेनाप्तोक्तत्वं शङ्काव्युदासोद्भे, सच
वेदेऽपौरुषेयत्व निश्चयात्, लोकेचाप्तोक्तत्वावधार
णादिनिचेन्न,— तस्याशक्यत्वात् ।

निश्चयहेतुताया अप्रामाणिकत्वादिति भावः । नन्वन्यत्र व्यतिरेकानु
विधानमेव तद्धेतुतायां मानमित्याशङ्क्य तदेवनेत्याह (वाक्यार्थस्येति)
भाप्तोक्तत्वं घटकस्य प्रकृतवाक्यार्थस्येति । “अपूर्वांशेन” — नियतपूर्व
मतीतिकत्वाभावेन । “लिङ्गाभावात्” — साध्यामसिद्ध्या लिङ्गत्वा
महात्, व्याप्तिग्रहासम्भवादित्यर्थः । तथा च नियतान्वयव्यतिरेकानु
विधानग्रहणसम्भवीत्यर्थः । ननु माभूदाप्तोक्तत्वनिश्चय शब्दबोधका
रणम्, तद्यथा नाप्तोक्तत्वशङ्काया नशाब्दबोधरूपकत्वा तद्विधर्तनार्थं
माप्तोक्तत्वनिश्चयो भवतापि लौकिकस्थलेष्वप्यवगन्तव्यः, तत्र तच्छङ्का
या निवर्तकान्तराभावादित्याशङ्कते (नन्विति) (सचेति) तच्छङ्का
व्युदासश्चेत्यर्थः (भाप्तोक्तत्वावधारणादिति) यद्यस्य पौरुषेयत्वाभिमान
विषय लौकिकवाक्ये तादृशाभिमानादेवा नाप्तोक्तत्वशङ्का निरास
सम्भवा नजन्यबोधे भाप्तोक्तत्वग्रहणपक्षेया तस्य प्रामाण्यमनवगादमेव,
तथापि लौकिकत्वेन ज्ञायमानवाक्यस्य प्रामाण्यसम्भवाग्रनेयापिकाना
मभिमतासिद्धिः, तादृशवाक्यस्थानुवादकत्वमैव परैरामभिमतासिद्धि
रिति भावः (तस्या शक्यत्वादिति) भाप्तोक्तत्वनिश्चयस्य शब्दबोध
पूर्वमशक्यताया शक्यत्वादित्यर्थः— । तथाचा, नाप्तोक्तत्वशङ्कासत्त्वेपि
शब्दबोधस्वीकरणीयः, एव यत्र स्वतस्सिद्ध एतच्छङ्काविरह स्तत्रा
प्तोक्तत्वनिश्चयानपेक्षया लौकिकत्वेन ज्ञातस्यापि वाक्यस्य प्रामाण्यं
निष्प्रत्यूहमिति भावः । यदि च अनाप्तोक्तत्वशङ्का व्युदासार्थं लौकिक
वाक्ये तन्नित्यवर्तकस्या भक्तत्वनिश्चयस्य नियतापेक्षा तदावेदस्थलेपि

यदि चापौरुषेयत्व निश्चये सत्येव वेदा दर्थप्रत्यय
स्तदा दोषवत्पुरुषाप्रणीतत्वे सत्या कांक्षादिम
त्पदस्मारितत्वेन वेदे पदार्थं संसर्गसिद्धि रस्त्विति
वेदोप्यनुवादकस्स्यात् । तदुक्तं - “व्यस्तपुन्दूषणा
शङ्कैस्मारितत्वात्पदैरमी । अन्विता इति निर्णीते
वेदस्यापि न तत्कुतः ॥ ”

तच्छकानिवर्तका पौरुषेयावनिश्चयस्य नियतापेक्षतया तत्राप्यानुमानिक
पदार्थसंसर्गधीसम्भवेन वेदोप्यनुवादकस्स्यादित्याह (यदिचेति)
(दोषवदिति) दोषवत्पुरुषाप्रणीतत्वे सत्याकांक्षादिमत्पद तस्मारि
तत्वेन हेतुनेत्यर्थः । बाधकमानाभावरूपयोग्यताया स्सर्वत्रदुर्निश्चयत्वा
द्धेतो प्रवेशासम्भवेन तद्गर्भहेतोरयाग्ये व्यभिचारवारणाय सत्यन्त
दोषवदनुक्तत्वे सतीत्यर्थकम् । यद्यपि वेदस्यले पुरुषाप्रणीतत्वस्य
पदविशेषणत्वेनैवोपपत्तिः, तथापि पुरुषे दोषवत्त्वविशेषण लोक वेदसा-
धारणैक हेत्वभिप्रायेण (तदुक्तमिति) आचार्यैरिति शेषः (व्यस्तेति)
“ दूषणाशका ” - वक्तृदोषाशका, दोषवत्पुरुषाशङ्केति यावत्,
सा, “ व्यस्ता ” - निरस्ता, ये स्तादृशैः, तादृशाशका शून्यैः पदैरिति
यावत् । पदानां तादृशाशकाशून्यत्व कथनेन तेषु तच्छकानिवर्तक
तादृशपुरुषानुक्ताव ज्ञानविषयत्व सूचितम् । तावता तदप्रणीतत्वं विशेष
णावच्छिन्न पदस्य हेतु घटकतालाभः । तथा च तादृशपदस्मारितत्वा
द्धेतो । “ भर्मा ” - पदार्थाः । “ अन्विताः ” - ससृष्टा । “ इति
निर्णीते ” - शाब्दबोधोधात्पूर्वं मेतादृशानुमित्यात्मक निश्चयेसम्भवति
(वेदस्येति) “ तत् ” - अनुवादकत्वम् । न कुत इत्यर्थः । तथा
च भनाप्तोक्तत्वशकाया यत्र कारणान्तराभावेनासम्भव स्तत्रापौरुषेयाव
निश्चयादिक विनैव संसर्गधीवेदादिति तत्प्रामाण्यव सुत्यन्यायेन लोक

नचैवं शब्दस्य प्रमाणत्वं अपि, अनुमानादेव
वाक्यार्थं प्रतीतेरिति ।

प्राभाकरास्तु—व्यभिचारि [शब्द] व्यावृत्त

स्थले व्याप्तेः तत्त्व निश्चयापेक्षाया अनैवत्येन प्राप्ताप्य निष्प्रत्यूहमित्या
शयः । वेदस्थले स्वर्धमा येरुच्येत्यनिश्चयापेक्षाया शाब्दानुभवमन्तरे
णैव प्रवृत्त्यादिनिर्वाहा तादृशविच्छेदानुभवोपि नसिद्धयदि। याह (नचै
वमिति) “प्रमाणत्वमपि”- स्थातन्वधेयानुभववर्णनात्ममपि । निर्वहे
दिति शयः । “अनुमाना” दित्यनन्तर सर्वत्रेति पूरणीयम् । लोके
वेदेचेति तदर्थं (वाक्यार्थप्रतीतेरिति) भवताशाब्दबोधात्पुर्वं सुप
गमादिति शेषः । सामग्र्यन्तरकरूपनामावादिमि भावः । शाब्दबोधे
वाक्यार्थज्ञानार्थान् यथार्थतात्पर्यज्ञानापेक्षा व्यवस्थाप्य प्राभाकरै र्छौकिक
शाब्दस्वातुयादकारं सुपपाद्यम्, शाब्दबुद्धौ यथार्थतात्पर्यस्य ज्ञातोप
योगित्वेच्च शब्दनिष्ठः प्रयोजकत्वस्यैव साधकत्वावस्यते, तत्सिद्धयनसि
प्रसक्तस्य शब्दप्राप्ताप्यप्रयोजकस्यावश्योपेयता तादृशरूपस्यच तत्प्रयो
जकरूपान्तरखण्डनेन परिशेषाद्यथार्थतात्पर्यस्य तत्प्रयोजकत्वस्येति
त्याशयेनाह (व्यभिचारिव्यावृत्तमिति) व्यभिचारिव्यावृत्ताव यद्धर्म
प्रकारकप्रमोपधान प्रयोजकस्तद्धर्मप्रकारक प्रमास्वरूपायोग्यतावृत्तत्वं ।
यद्यपि ह्रदोवाद्भिमानियादि मुख्यार्थपरत्वाज्यमपि ह्रदादिपदद्वयार्थं
पवतादौ वद्भ्यादिप्रमास्वरूपयोग्य, तदेव्यव्यावृत्तत्वं तादृशवाक्यावादि
साधारण, तथापि तद्धर्मप्रकारक यथार्थतात्पर्यगुण्यारूपयोग्यता
वियक्षया न दोषः । तद्धर्मजनकव्यावृत्तावन्तु नार्थः, पर्वतोवाद्भिमानिति
वाक्येनापि छक्षणाद्युपस्थापितह्रदादौ वद्भ्यादिभ्रमजनना तद्वाक्यनिष्ठ
यथार्थतात्पर्यस्यैवासंग्रहात् । अप्रमाणरूपस्य प्रमाप्रयोजकत्वं न
सम्भवति, अप्रमाणवाक्ये तदभावसत्त्वेऽपि प्रमोपधानविरहेण

मव्यभिचार्यनुगत प्रमाप्रयोजकमुपेयं, यदभावाद
नाप्तोक्तवाक्या दप्रमा ।

तदभावस्य प्रमानुपधानाप्रयोजकत्वादिति प्रामाण्यप्रयोजकतानिर्वाह
प्रयोजकत्वेन, व्यभिचारिव्यावृत्ताव विशेषणोपादानं (अव्यभिचार्य
नुगतमिति) तद्धर्मप्रकारक प्रमाकरण यावद्वाक्यसाधारणमित्यर्थः ।
अतथाभूतत्वे व्यभिचारेण प्रामाण्यप्रयोजकत्वा निर्वाहात् । एतस्यापि विशेषे
णस्य तन्निर्वाहकावेनोपादानं व्यभिचारिव्यावृत्तत्वे तदभावस्य
प्रामाण्याभावप्रयोजकतया । तस्य प्रामाण्यप्रयोजकता निर्वाहकत्वं स्वयं
मेव प्रकाशयति (त [य] दभावादिति) “अत्रा [सोक्त] मवाक्यात्”-
अप्रमाणवाक्यात् । “अप्रमा”- प्रमाया अनुत्पादः । यद्यप्य नात्र
वाक्यादिति पञ्चम्यर्थे तज्जन्यावस्य प्रमायामन्वयोपगमे प्रतियोग्यं
प्रसिद्धिः, अभावान्वये अयोग्यावमेव, तथाप्यभावान्वयिन भानन्तर्यस्य
पञ्चम्यर्थतोपगमाददोषः । अनन्तरमितिपदं वा पूरणीयम् । नच
‘यथार्थतात्पर्यस्य प्रमाहेतुत्वे शुरुणां प्रमाया गुणजन्यतास्वीकरणप्रसंग
इति वाच्यम्, प्रमात्वस्य यथार्थतात्पर्यजन्यतानवच्छेदकत्वेन तस्य
गुणावाप्त्युक्ते, तद्धर्मप्रकारकशाब्दत्वस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वात् ।
नचा तात्पर्यविषयीभूतार्थस्य शाब्दबोधवारणाव तात्पर्यस्यैव शाब्द
बोधहेतुत्व मास्ती, किं यथार्थतात्पर्यपर्यन्त हेतुत्वमिति वाच्यम्, वद्वि
मानित्यादि सतात्पर्यवाक्यादेव वद्विशून्यविषयक वद्विप्रकारकबोध
वारणाय वद्व्यादिप्रकारकबोधे यथार्थवद्व्यादिप्रतीति गर्भतात्पर्यप्रद
हेतुताया आवश्यकत्वात् ।

नच तादृशशाब्दबोधस्य तन्मते असिद्ध्यासामग्र्यभावेन तदापस्य
सम्भवाद्यथार्थतात्पर्यस्य हेतुत्वकल्पनं नसम्भवतीति वाच्य तादृशविशि
ष्टबोधस्यापसिद्धत्वेपि वद्विप्रकारकताया वद्व्यादिशून्ये स्थापनिसम्भवात् ।

अथवा न्ययभासक योग्यताज्ञानादीनां पर्यतादिविशेष्यक वद्वादि
प्रकारक योग्यताज्ञानत्वादिनैव हेतुतात्त्विकता वद्वादिप्रकारतानिष्क
पित वद्वादिमतपर्यतविशेष्यता प्रयोजितं च दृष्टव्यं चानुमीतं वद्वा
दिगूण्य वद्वादी वद्वादिविशेष्यताया नापत्तिसम्भवः, नच योग्यता
ज्ञानस्य समानविशेष्यता प्रत्यासत्त्यैव विशेष्यविशेष्यतान्तर्भावेव
हेतुताभीक्रियते कावशात्, तथा च विशेष्यतासंबन्धमिति तद्व्या
विशेष्यतापत्तिं दुर्वारवेति वाच्यम्, समानाकारकज्ञानं शाब्दबोधयो
स्तन्मनविशेष्यकाया निमित्तं समानविशेष्यताप्रत्यासत्त्या तयोर्हेतु हेतु
मद्वाद्या सम्भवादिनि चेन्न; - समानविशेष्यता प्राप्तासत्त्यस्यैव
समान धर्मितावच्छेदकताप्रत्यासत्त्या धर्मितावच्छेदकविशेष्यतान्त
र्भावेव शाब्दबुद्धौ योग्यताज्ञानहेतुस्य कल्पनात् वद्वाद्यावच्छिन्न
धर्मिक वद्वाद्यावच्छेदकोपापत्तेः दुर्गन्त्यात् । अतो धर्मितावच्छेदक
विशेष्यनियमित एव, शाब्दबोधोपयोग्यताधर्मोः कार्यकारणभावस्त्यात् ।
तथा च द्रव्यवाच्यवच्छिन्नधर्मिकयोग्यताज्ञानात् तत्प्रमाणवद्वाद्यावच्छेद
बोधे तदवच्छिन्नस्य वद्वादिमतस्य धर्मिणोविशेष्यता न तादृशस्य
वद्वादिगूण्यस्यैव नियामकाभावः । अतो यथार्थतापर्यस्य शाब्दबोधि
तत्तद्धर्मप्रकारतानिष्कपित विशेष्यनियामनपत्तिरुक्तम् । तत्र शब्द
स्य 'मतीतिनिष्ठयाधार्य' घटकविशेष्यतासंबन्धेन, यथायं तात्पर्यस्य
हेतुतया निर्वहतीतिदिक् ।

[इदमापाततः- अनुमितौ वद्वादिगूण्यस्य प्रमातृकहेतुमताज्ञानध
र्मितावच्छेदकावश्यस्य तद्विशेष्यतासम्मानप्रकारकत्वेनैव पक्षधर्मता
धियो हेतुतायाः कल्पनीयतया तत्तद्धर्मप्रकारतानिष्कपित तात्
प्यतासंबन्धेनज्ञानं मति तद्वृत्तित्वं विशिष्टत्वेन हेतुतयैव शब्दबोधा
ख्यातिधारणसंभवात् । तद्धर्मस्या सत्त्वदक्षायामपि तद्धर्मविशेष्य
वद्वाद्याप्याप्यभिप्रायेण तावदेव हेतुतासंभवात् - तदपेक्षितम् ।]

अन्यथा कार्यवैचित्र्यं न स्यात् । तच्च ज्ञातमु
पयुज्यते,

निरुक्तरूपाभावस्य प्रमाविस्मययोजकत्वानुपगमे किमनिष्टमित्यत
आह (अन्यथेति) " कार्यवैचित्र्य " - प्रमारूपकार्यस्य शब्दाभासस्थले
ऽनुत्पादरूप (न स्यादिति) आध्यागदिसत्त्वेन तत्र तदनुत्पादप्रयोज
कातरस्य दुर्घटत्वादिति भावः । इदानीं यथार्थतात्पर्यस्य तत्त्वेन प्रमा
प्रयोजकत्वाया निर्धारितत्वा द्विशेषरूपावच्छिन्ने तत्र ज्ञातोपयोगिता
साधक ज्ञानोपयोगित्व हेतोर्दुरवधारणतया संदिग्धासिद्धतेति सामान्यत
एव तज्ज्ञातोपयोगिता साधकानुमाने ज्ञानमेवावच्छेदकं ननु तद्विपर्यय
गौरवादिति । तत्र शाब्दबोधं प्रतिज्ञातोपयोगित्व रूपसाध्यासत्त्वेपि नाशतो
बाधः, अवच्छेदकसम्बन्ध व्यावृत्ताया अवच्छेद्याभ्रयेद्विशेषणविधया विकृत
णावच्छेदकताया एवपक्षतावच्छेदक घटकरत्वात् । करणतावच्छेदकस्यै
ज्ञानस्य वारणाय शब्दवृत्तीति । विषयताया वृत्त्यनियामकतया
त्वेन सम्बन्धेन ज्ञानस्य सम्बन्धत्वेपि तदनुदासः । नच पक्षताव
च्छेदकसामानाधिकरण्येनैव साध्यमनुमीयताम्, तत्राशतो बाधस्या
दोषतया किं शब्दज्ञानवारणेनेति वाच्यम्, आकांक्षादावंशतस्तिष्ठ
साधनस्यादोषत्वाय पक्षतावच्छेदकादच्छेदेनैव साध्यस्य साधनीयत्वात् ।
शब्दवृत्तिशब्दबोधानुपयोगि नभोवृत्तिर्वादिधर्म बाधवारणाय विशेष्य
दळम् । किञ्चित्साध्यवशब्दरूप छिग्वृत्तिव्याप्त्यादा वन्नमिति कर
णतावच्छेदके शब्दप्रमोपयोगि ज्ञानविषयत्वाभावेन साध्यशून्ये बाध
वारणाय शब्दत्वं प्रमाविशेषणम् । गुरुमते भावस्याधिकरणस्वरूपतया
शब्दवृत्तौ बाधाभावत्वान्वयासम्भवादभावत्वादौ शब्दबोधकारणताय
च्छेदके वारणाय करणतात्पर्यन्तनिवेशः । साध्यमाह (ज्ञातं मुपयुज्यत
इति) शब्दज्ञानोपयोगि ज्ञानविषयइत्यर्थः । शब्दज्ञानकारणताय
च्छेदक विषयतावदिति यावत् । अतः शाब्दबोधजनकाकांक्षादिविषय

कस्मृदाकम्बनस्य परमेश्वरज्ञानस्यविषयतया न सिद्धसाधनसम्भवः ।
यथार्थतात्पर्यं तादृशसाध्यसिद्धौ तद्विषयज्ञानादेन शब्दधीकारणत्वं
सिद्धिपर्यवसानम् । यथार्थतात्पर्यज्ञानस्य शब्दबोधनियतापेक्षया शब्दस्या
लुब्धकतासिद्धिरिति भावः ।

अथ गुरुमते तादृशतात्पर्यज्ञानं न शब्दबोधकारणम्, तद्वि
शिष्टे शब्देविशेषणविधया विषयतासम्बन्धेन ज्ञानस्यापच्छेदकतया
पि तदवच्छिन्न शब्दनिष्ठविषयताक ज्ञानस्यशब्दबोधे पक्षयोद्देश्यसिद्धेः
स्वतन्त्रवारणताया निर्युक्तिकत्वात् ; नच ज्ञायमानस्तात्पर्यविशिष्टशब्द
स्तद्विशिष्टशब्दज्ञानं वा हेतुरित्यत्र विनिगमनाविरहा दुभयहेतुतासि
द्धिरिति वाच्यं, शब्देनानुभवतीति व्ययहारानुरोधेन शब्दस्य
कारणताया आवश्यकत्वात् । अन्यथा ज्ञायमान शब्दकरणतापक्षे
ज्ञानेतात्पर्यविषयस्य निवेद्यतया गौरवेण शब्दज्ञानस्यैव सामानाधिक
रण्य प्रत्यासत्त्या हेतुतायास्त्विद्विप्रसंगत् । अनुमितिस्थले तु व्याप्या
द्विविशिष्टकिङ्गज्ञानस्य व्यापारतानिर्वाहाय कारणताया आवश्यकत्वात्,
शब्दस्थले च पदार्थोपस्थितेरेव व्यापारतेति विशेषादिति चेत् ? अस्तु
तद्विषयवच्छिन्नविषयता संबंधावच्छिन्न ज्ञानवृत्ति शब्दज्ञानकरणता
वच्छेदकत्वमेव ज्ञातोपयोगित्वम् । " व्याप्तिवदि " ति दृष्टान्तस्य वक्ष्य
माणसामान्यव्याप्यभिप्रायेणसंगतेः ।

अथैवमपि तात्पर्यज्ञानापेक्षानसिद्धयति, हेतौ यथार्थतात्पर्ये
ज्ञातोपयोगिता व्याप्तिविरहेण तेनरूपेण ज्ञातोपयोगितापर्यंतस्य साध्य
त्वासंभवात्, इदानीं तात्पर्यस्य यथार्थत्वेन हेतोरक्षतया * पक्षतावच्छेद
कावच्छेदेन ज्ञातोपयोगिता साधनस्य बाधादप्यसंभवात्, तेनरूपेण
ज्ञानस्य हेतुतया गुरुणाप्यनुपगमादिति चेन्न ; - स्वनिष्ठ शब्दज्ञानोप
योगितावच्छेदकरूपेण शब्दज्ञाने ज्ञातोपयोगितासाधनेनैव समीहि
तनिर्वाहात्, परिशेषेण यथार्थं तात्पर्यत्वावच्छिन्नस्यैव शब्दज्ञानोपयो

ज्ञायमानकरणे ज्ञानोपयोगि व्यभिचारिवैलक्ष- ण्यत्वात् ,

गिताया व्ययस्थापनीयतया उक्तताभ्यसिद्धयैव यथार्थ तात्पर्यज्ञानहेतु
तात्सिद्धिं पर्यवसानात् , व्याप्तेरपि स्वनिष्ठाहुमिति रूप ज्ञानोपयोगिता
वच्छेदकव्याप्तिवत्त्वेन तादृशज्ञाने ज्ञातोपयोगितया दृष्टान्तसंगतिः । अथवा
शाब्दप्रमाकरणतावच्छेदकत्वेन ज्ञायमानकरणे ज्ञातोपयोगिव्यभिचारि
व्यावृत्तस्य न पक्षता, अपितु शाब्दप्रमाकरणतावच्छेदकयोपलक्षित रूप
विशिष्टस्यैव, तादृशत्वेन यथार्थतात्पर्यस्वरूपतया तद्विशिष्टपक्षे ज्ञातो
पयोगित्वसिद्धयैव तात्पर्यमीहितसिद्धिः । कारणतावच्छेदकतावच्छेदकत्व
स्योपलक्षणतया तद्विशिष्टयथार्थ तात्पर्यस्यावच्छिन्नविषयकज्ञानस्या हेतु
त्वेपि न बाधः । हेतुमाह (ज्ञायमानइत्यादि) “ज्ञानोपयोगि”-ज्ञानरूपकार्य
घटित सहकारित्वं, तत्र ज्ञायमानकरणनिष्ठावस्थ समन्वयस्थान्वयः ।
उपयोगित्वस्य दृष्ट्येकदेशत्वेपि गरर क्रियात्वेन निरूपकस्याप्याधार
प्रभेदतया कारकत्वेन तदन्वितविभक्त्यर्थं निरूपितत्वस्योपयोगेन्वयः ,
तात्सहकारित्वं च ज्ञानरूपकार्यघटित, तज्जन्यज्ञानकारणतावच्छेदक
त्वं । ज्ञानस्य प्रकृतेशाब्दं । ज्ञायमानकारणजन्यत्वं च ज्ञायमानत्वावच्छि
न्न कारणताकात्वं । तथाच ज्ञायमानत्वावच्छिन्न कारणताकशाब्दज्ञान
कारणतावच्छेदक ‘ सुपयोग्य ’ त्वार्थः । ज्ञायमानत्वावच्छिन्न शाब्द
ज्ञानकारणतावच्छेदकत्वं पर्यवसितं । ज्ञायमानत्वावच्छिन्नायाः ज्ञान
कारणताया एव ज्ञायमानत्वावच्छिन्न कारणताक ज्ञानकारणतावेनाभिधान
ज्ञायमानत्वव्यावृत्ताया ज्ञायमानत्वरूपावच्छेदक विशेष्यतावच्छेदकतया
कारणतावच्छेदकतायाऽप्राभाय । तेन ज्ञायमानत्वरूपकारणतावच्छेदके
ज्ञातोपयोगिताधिरूढिर्न भवति । व्यभिचारिवैलक्षण्यत्वं व्यभिचारिव्या
वृत्तत्वम् । तच्च विषयादिप्रवृत्तिजनक ज्ञानकारणतानवच्छेदकत्वम् । एवं

अ ज्ञायमानत्वं रूपावच्छेदक विशेष्यतावच्छेदकविधया शाब्दज्ञानकरण
तावच्छेदकवेसति भ्रमकरणतानवच्छेदकाव प्रकृतहेतुः । यद्यज्ञान
करणतायां ज्ञायमानत्वं विशेष्यतावच्छेदकतया वच्छेदकवेसति भ्र
मकरणतानवच्छेदकं तत्तज्ज्ञानेज्ञायमानमुपयुज्यत इति सामान्यमूली
व्याप्तिः । ज्ञायमानाच्च विशेष्यतावच्छेदकतयेवमुक्तौ भ्रत्यक्षकरणता
वच्छेदकोद्दिष्टत्वादौ भ्रत्यक्षं भ्रतिज्ञातोपयोगित्वं शून्ये नुमित्यादिकरणताव
च्छेदक ज्ञायमानत्वे च ज्ञातोपयोगित्वशून्ये व्यभिचारस्स्यादितितद्
पादानम् । मनोयोग बाधाभावादेरनुमित्यादि ज्ञानोपयोगिनोपि ताक
रणतानवच्छेदकात्वात्परामर्शत्वादेरनुमिति करणतावच्छेदकस्याप्य तथा
त्वात् व्यभिचारः । व्याप्तिभ्रमजन्यानुमित्यादिस्थलीया शुद्धीतासंस्त
र्भक्त धर्मधर्मविषयक ज्ञानद्वये ज्ञायमानत्वंविशेषित ज्ञायमानव्याप्या
यस्यसंग्रहं शून्यात्वावच्छिन्नस्य व्याप्यादि भ्रमविषयालिङ्गस्य करणतया
तादृशज्ञानद्वय करणतावच्छेदका संसर्गाग्रहे व्यभिचारवारणाय विशेष्य
दत्तम् । नचधूमालिङ्गक पर्वतादि पक्षकानुमिति स्यातामिषिक्ताशुद्धीता
संसर्गकधूमविषयक ज्ञानद्वयस्य विसंवादिप्रवृत्तिजनकतया ताकरणताव
च्छेदक व्याप्याद्य संसर्गाग्रहे व्यभिचारइति यावत्, धूलीपटलाद्वा
वह्न्यादि व्यापयसंसर्गाग्रहस्य वह्निव्याप्य धूलीपटलवान् हृदइत्यादि
भ्रमेपि प्रयोजकात्वात् । यस्तु तस्तु विसंवादिप्रवृत्तिजनकमिदं न ज्ञान
द्वय कश्चनम टपादेयः, किन्तु ज्ञानद्वयात्वेन स्मृतिरवेनयेति संवादिप्रवृ
त्तिजनक ज्ञानद्वयजनकासंसर्गाग्रहस्यापि तादृशज्ञानकरणतावच्छेदक
त्वात्तद्व्यभिचारः । एतेन किंचित्छिन्ननिष्ठाया व्याप्तेः पक्षधर्मताया
वा असंसर्गाग्रहस्य भ्रमातुरयोगिन स्संवादिप्रवृत्तिजनकज्ञानोपयोगिन
स्तत्वेपि न तत्र व्यभिचारः ।

मिश्रानुयायिनस्तु (ज्ञायमानकरण इति) यज्ज्ञानं भ्रतिज्ञातोपयो
मित्यं सार्धं ज्ञानावच्छिन्नं तज्ज्ञानकरणतावतन्मयः । समम्यर्थस्या
धेयत्वस्य ज्ञानोपयोगिन्यन्वयः । क्रियायोगाभावेन ज्ञायमानकरणस्या

धारस्याप्यकारकतया कारकाधिकारीयेण " आधारीधिकरण " मिति
 सूत्रेणाधिकरणसंज्ञाविरहेण " सप्तम्यधिकरणेचे " तिसूत्रेण सप्तमी
 विधानानिर्वाहे पुरासिद्धोमेत्यादिव त्रयं चिदाधारसप्तम्युपपत्तिः ।
 तथाच ज्ञानावच्छिन्नं तज्ज्ञानकरणतावद्भवति तज्ज्ञानोपयोगित्वं विशेष
 णद्वयायः । उपयोगित्वं कारणतावच्छेदप्रयोजकसाधारणं प्रयोजक
 त्वं । छिगपरामर्शादे रनुमित्याद्युपयोगिनोपि छिगादिरूपकरणवृत्तिता
 विरहा स्रतत्र व्यभिचारः । आत्मान्यत्वेन ज्ञायमानकरणस्य विशेषणी
 यतयाऽम छिगकानुमिति कारणतादृशपरामर्शस्य तादृशकरणात्मानेष्ट
 त्वेपि न व्यभिचारः । इन्द्रियनिष्ठप्रत्यक्षज्ञानोपयोगिनिर्दोषाभावे
 न्द्रियमनोयोगादौ व्यभिचारवारणाय ज्ञायमान करणोपादानम् । इन्द्रि
 यस्यापि स्वछिगकानुमितौ ज्ञायमानतया करणत्वात्तज्ज्ञाननिरूपित ज्ञाना
 वच्छिन्न करणतानिवेशः । अनुमित्यनुपयोगिनि ज्ञायमान तत्ताकरणछि
 गनिष्ठरूपादौ व्यभिचारवारणाय तज्ज्ञानोपयोगितानिवेशः । छिगतया
 धूमतदीधरूपाद्यु भयछिगकानुमिःपुपयोगिनि तादृशानुमिति करणनिष्ठे
 तदीधरूपादौ तदनुमितिज्ञातोपयोगितया साध्यत्वेन न व्यभिचाराव
 काशः । गुरुमते सिद्धयभावस्यानुमितावहेतुतया न तत्रव्यभिचारप्र
 सक्तिः । बाधाद्यभावस्य विशेष्यनिष्ठस्य भ्रमसामग्रीतया व्यभिचारि
 व्यावृत्तत्वं विरहेण न तत्रव्यभिचारः । तद्वलाभावेनैवात्ममनोयोगादौ
 मनोछिगकानुमिते ज्ञायमानकरणे मनसि वतमाने तादृशानुमित्युपयोगिनि
 न व्यभिचारः । व्यभिचारिव्यावृत्तत्वं च भ्रमसामग्र्यं प्रविष्टावम् । तच्च
 न तदनुपधापकत्वं, येन यदात्ममनोयोगेन तच्छिगकानुमितिरेव जनिता
 ननु स्मृति स्तत्र व्यभिचारोद्वारस्स्यात्, किंतु तन्निष्ठकार्यतानिरूपित
 कारणतावच्छेदकरूप शून्यत्वम् : आत्ममनोयोगत्वादेस्तादृश रूपतया
 तद्वति न व्यभिचारः । नच व्याप्तेस्तात्पर्यत्वस्य च कचचित्तादृश्य
 रूपतया सदृशरूपतया बोद्धोपकारत्वेन स्मृतिहेतुतया दृष्टान्तासिद्धिस्त्व
 रूपासिद्धी इतिवाच्यं, तज्ज्ञानस्यैवोद्धोपकविधया हेतुत्वोपगमात्, ननु
 ज्ञायमानस्य तस्य । अपवात्स्मृत्यनुभवसाधारणधर्मवच्छिन्नं कार्यतानिरू

प्रमाहेतुत्वाद्वा, व्याप्तिवच्छब्दशक्तिवच्चेति । अ
न्यथा शब्दाभासोच्छेदप्रसङ्गः । नचाप्तोक्तत्वं
तथा, संवादात्प्रमाणे शुकोदीरिते भ्रांतप्रतारक
संवादिवाक्ये वेदेच तदभावात्; आप्तोक्तत्वा
नुमाने व्यभिचारिव्यावृत्तलिङ्गाभावाच्च । भावेवा
तद्वतएव शब्दस्य प्रत्यायकत्वात् .

एतेन - अप्रमाहेतुत्वं नभ्रमप्रमाद विप्रलि
प्ता करणापाटवानां, परस्परंव्यभिचारात्; मिळि

त कारणतागून्यात्वमेव निषेधम् । उद्बोधकजन्यतावच्छेदक स्मृति
रष्ठधर्मश्च नातुभयसाधारण इतिनोदतासिद्धचोरवकाशः । अतएव छिग
रामशांदि स्मृतिजनकत्वेऽपि स्मृत्यनुभवसाधारणधर्मस्य तज्जन्यतान
वच्छेदकतयेतद्वलेनावारणात्करणे आत्मान्याव निषेधैव तन्नव्यभि
चारोन्निराकृतः । उपेक्षाप्रक परामर्शस्यैव स्मृत्यजनकतया तन्नव्यभि
चारस्य स्मृत्यजनकत्वनिवेशेन बुर्वारत्तया पूर्वकल्पे प्याशान्याव
निवेशनानुसरणमिति वदति ।

हेतवंतरमाह (प्रमाहेतुत्वादिति) ज्ञानान्यत्वेऽस्ति ज्ञायमानत्वाच्च
च्छिन्नकरण प्रमित्यसाधारणत्वादित्यर्थः । अत्रापि यत्त्वतावेनोपादाय
सामान्यव्याप्तिरादर्शनीया । सल्लिगपरामर्शादौ व्यभिचारवारणायस
त्यतम् । अन्नश्रुताद्यापि लोकधत्तापर्यस्याव्यापकादीच्छाघाटितत्वे केन
चित्पुंसा स्वतंत्रेण कर्पिजल चतुष्टयालंभनादिकर्तव्यताया स्ततोबोधसंभ
वात्तादृशोप्यर्थो वेदार्थतया अवाचितस्स्यात्, वेदार्थस्या नाधितत्वेनि

तस्याव्यापकत्वात् ; किन्त्वाप्तोक्तत्वाभावस्या प्रमा
हेतुत्वं, तदभावश्चाप्तोक्तत्वं प्रमाहेतुः, इत्यपास्तं;—
आप्तोक्तत्वस्य प्रथमंलिङ्गाभावेन ज्ञातु, मशक्य
त्वात् ।

अतएव व्यभिचारशङ्काविरहो हेतुः, सा
च लोकेभ्मादि मूलेत्याप्तोक्तत्वानुमाना दुष्छि
द्यते, वेदे चा पोरुपेयत्व निश्चयेन, इति निरस्तं;—
अभिमतवाक्यार्थस्या पूर्वत्वेन साध्याप्रसिद्धेः,
वेदे सदोपपुरुषाप्रणीतपदस्मारितत्वेन संसर्गसिद्धे
रनुवादकतापत्तेश्च ।

नापिदोषाभावः, भ्रान्तप्रतारक वाक्य
जन्य ज्ञाने प्रत्यक्षेणा गृहीतसंवादे तदभावात् ।
दोषाभावस्य हेतुत्वात्तत्रवाक्यम्मूकमेव, व्यवहा
रस्तु प्रत्यक्षादितिचेन्न;— अनुभवापलापापातात् ,
तद्धेतुत्वे विवादाद्धेदेप्यनुवादकतापत्तेश्च ।

किंच दोषाभावस्य प्रमाहेतुत्वे ऽप्रमायांदो
षः कारणम् । तस्य च प्रत्येकं हेतुत्वेव्यभिचारः ।
मिळितस्यतत्त्वे-एकस्माद प्रमानस्यात् । भ्रमादीनां
प्रत्येकं दोषत्वेननुगमः । मिळितस्य तु तत्त्वे एक
स्मादप्रमानुदयप्रसंगः ।

तस्माद्वाच्यं यथार्थनात्पर्यकत्वं शाब्द-
प्रमाप्रयोजकं । तच्च यथार्थवाक्यार्थपूतीतिप्रयोजन-
कत्वं लोकवेदसाधारणं । तदभावादप्रमा, स एव दोषः;
नहि जालैव कश्चिदोषः । तद्विघातकत्वान्च
भ्रमादीनां दोषत्वं । अतएव प्रतारकवाक्यं शुका-
दिवाक्यं च प्रमाणं, संवादात् । अतएवान्य घटा-
भिप्रायेण गेहे घटोस्तीत्युक्ते यत्र घटांतरं दृष्ट्वा
तमानयति तत्रान्यपरत्वाच्छब्दो न प्रमाण, व्यव-
हारस्तु प्रत्यक्षादेव । यष्टीः प्रवेशयेति च मुख्यार्थ-
बोधेन प्रमाणं, यत्परशब्दस्सशब्दार्थइतिन्यायात् ।

तच्च तात्पर्यं ज्ञातमुपयुज्यते, ज्ञायमान-
करणे ज्ञानोपयोगिव्याभिचारिवैलक्षण्यात्, व्या-
प्तिवच्छक्तिवच्च । अन्यथा - अन्यपरादन्यान्वय-
बोधोनस्यादिति शब्दाभासोच्छेदप्रसंगः । तद्भ्रमा-
च्च शाब्दभ्रमः । अतएव यष्टीः प्रवेशयेत्यत्र
लक्षणा नानार्थे विनिगमनाच्च, तयोस्तात्पर्यग्रह-
मूलकत्वात् । यदिच यत्र वास्तव तात्पर्यं तं श-
ब्दोबोधयति तदा लक्षणाया मुख्यार्थान्वयानुप-
पत्त्युपयोगो न स्यात् । अतएव पचतीत्युक्तेऽयोक्ते-
न स्वयं स्मृतेनवा कलागण्डेनोपस्थिते कलायं

पचतीत्यवयवबोधो न भवति, तात्पर्यानिश्चयात् ।
 नच तात्पर्यग्राहकस्य प्रकरणादेः प्राथम्यादाव
 श्यक्तत्वाच्च शब्दसहकारिता नतु तात्पर्यग्रहस्ये
 तिवाच्यम्, तेषां मननुगतत्वेन परस्पर व्यभिचा
 रादहेतुत्वात् । तात्पर्यग्राहकतात्वं ननुगताना
 मपि, व्याप्यत्वाद्भूमादीनामिव ।

तच्च तात्पर्यं वेदेन्यायगम्यं,

यमादित्याशकायां यस्मिन्नर्थे वेदस्यानादितात्पर्यं स एववेदार्थ इत्यु
 च्यते । तादृशव्यवहारे अनाधितात्पर्यनियमः, अनादितात्पर्यं च वेदस्यन्या
 यावधार्यतात्पर्यकेयं इति समाधिः, अतोवक्तृतात्पर्यस्य न्यायावधार्यता
 माह (तच्चेति) “न्यायगम्यं” - न्यायावधार्यं । न्यायश्चाप्तरमीमां
 सायां जैमिनिप्रकाशित तात्पर्यनिश्चायकयुक्तिः । युक्तिभानुमानम्,
 अनुमानानुग्राहकतर्कोवा । कपिजलानाद्यभेदेऽप्यत्र बहुवचनार्थं चतुष्टु
 यपक्षप्राप्तिवस्य प्रथमोपस्थितत्वमेव तत्रबहुवचनतात्पर्यानुमापक
 मिति । यद्यपि स्रष्टृवादिपक्षबहुत्वाद्यपेक्षया त्रिवस्य
 प्रथमोपस्थितत्वेऽपि सर्वत्र चतुष्टृवाद्युपस्थितौ त्रिवोपस्थित्यनपेक्षया
 त्रिवस्य न प्रथमोपस्थितत्वं, कादाचित्कत्वं तच्चतुष्टृवादावप्यक्षत,
 तथापि त्रिवोपस्थितत्वं तद्व्यधिकरणैकत्वापेक्षासिद्धिरेव चतुष्टृवादि
 व्यजिक्तेति मते । चतुष्टृवाद्यपेक्षया त्रिवस्य प्राथमिक प्रापक्षविषयत्वरूप
 प्रथमोपस्थितत्वं तात्पर्यग्राहकमिति तेषामाशयः । तच्चेत्युक्तं तात्पर्यानु
 मानच-त्रिवोपस्थितत्वं यदि केतुर्बहुवचनं पदतात्पर्यविषयं, तदर्थत्वं सति तदा
 यार्थांतरापेक्षया प्रथमोपस्थितत्वात् । यो यदर्थगोचरि यदीयार्थांतरापे

‘यस्यन्यायात्तात्पर्यमवधार्यते स एव वेदार्थः । लोके च
न केवलं न्यायानुसारि तात्पर्यमिति न न्यायगम्यं,
किंतु पुमभिप्रायनियंत्रितं, न्यायान्विषयेषु पुरुषे
च्छाविषय प्रतीतिजनकत्वात्पुंवचसाम् ।

अथा प्रथमोपस्थित स्तत्तत्तात्पर्यविषय इति सामान्यतोऽव्याप्तिः । यद्वा इदं
बहुवचनपदं त्रिवचनं, स्वापत्तरापेक्षया प्रथमोपस्थित तात्पर्यकं बहुवच-
नतादिति । अत्र पूर्ववत्सामान्यतोऽव्याप्तिकृता । एवं च प्रथमोपस्थिति
कत्वा अतुष्ट्वादे रनादित्वात्पर्याभाव मवधार्य परिश्लेषेणापि तादृश
वित्ते तादृशतात्पर्यावधारणसुभवः । अतुष्ट्याकभनादौ तात्पर्ये
अपूर्वं अतुष्ट्योपगमेगोरवम्, अन्यथाकावयमित्यवस्थिते तात्पर्याव
धारणमिष्यते (यत्वेति) तथा चोपादिः । लोके वेदतोऽपिशेषं दर्शयति
(लोके चेति) लौकिकवाक्ये चोपायः (न केवलं न्यायातुष्ट्यतीति) न्या-
यविषयेऽप्यनादितत्पर्या तात्पर्यं न्यायविषयस्येति न त्रियमवधार्यः
(अन्यायमवधार्यमिति) न्यायातिवचने च तात्पर्यविषयो न चतुष्ट्वादिकमित्य
वधारणस्याविषय इत्यर्थः । नियमाभावेन तदवधारणसंभव इति भावः ।
नियमाभावं दर्शयति (किंत्विति) मयोक्तुं पुरुषा धर्मविषयादिवाधो
नमित्यर्थः (न्यायाविषयेति) न्यायाविषयमात्रेतित्यर्थः । अतुष्ट्वादे-
रिति शेषः (पुरुषेति) पुरुषस्येच्छाविषयो धर्मवतीति स्वरजनकता
नादादित्यर्थः (पुंश्चसामिति) अटानानयोपादि वाक्यमस्योत्तरम्पराया
इत्यर्थः । अथा च तत्रापि तेषा मनादित्वात्पर्यमिति भावः ।

केचिन् वेदजन्यशाब्दबोधे न्यायाधीनतात्पर्यावधारणमेव हेतुः, अतो
यन्न्यायात्तात्पर्यमवधार्यते स एव वेदजन्यबोधविषयः, लौकिकवाक्ये च
न्यायाविषयोऽर्थः शाब्दबोधे भावते, तत्रापि शाब्दबोधे तात्पर्यज्ञानहेतु

वक्तव्य परकीय वाक्यार्थ ज्ञानोत्पादनेच्छया
वाक्य मुच्चारयति ।

ताया न्यायाधीनत्वाप्रवेशइति प्रघट्टकाद्यइत्याहुः, तदस्तत्, वेदरथं
तात्पर्यज्ञानादिसत्त्वेऽपि शब्दबोधापलापे तत्र तात्पर्यज्ञानहेतुताया एव
निर्मुक्तिकत्वापत्तेः । वेदस्य नियतार्थबोधकत्वे तत्तदर्थविषयक शब्दाश्च
स्य तद्वाक्यज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वेनैवान्यार्थ बोधकताप्रसंगानवकाशात्
नच तात्पर्यज्ञानस्य शब्दसामान्यकारणतया वेदजन्यबोधस्यापि तात्प-
र्यधीनत्वात् मनपवादमिति वाच्यं, तथापि न्यायाधीनतात्पर्यज्ञानस्य
विश्वरूपेण हेतुताया स्तत्राप्रामाणिकत्वात् । अर्थभेदेन वाक्यभवेनच
तात्पर्यज्ञानहेतुता भेदात्, लोकाद साधारणतात्पर्यज्ञानस्य शब्दसामा-
न्येनैवगतकारणत्वात्सम्भवात् । अन्यथार्थतात्पर्यज्ञानस्य शब्दबोधहेतु-
त्वेऽपि पयसाविच्छेदमिति लौकिकवाक्यार्थस्य पयःकरणकत्वविशिष्टत्वे
कावाहिरूप प्रकृतवाक्यप्रतिपाद्यतावच्छेदकविशेषधर्म मविषयकृत्य
पयः, पदार्थकरणत्वविशिष्ट विषयभावार्थत्वादिनैवावगाह्यं तद्विषयकत्वे
न पयःकरणकत्वप्रकारत्वेऽपि लोकविशेषकत्वेन वा प्रतीतिविषयक
तात्पर्यज्ञानाच्छब्दबोधोपगमेन लौकिकस्यापिवाक्यस्य नानुवादकता
निर्वहति समानाकारकवाक्यार्थज्ञानस्य शब्दबोधत्पूर्वमजातत्वात् ।
भावभक्त्य तादृशस्यैव ज्ञानस्य शब्दानुभवहेतुत्वं विक्षिप्य
प्रकृतवाक्यार्थस्य नियमतश्चाद्वैतबोधत्पूर्वं प्रमाणातरेण दुरवधार-
णत्वात्, अन्यथावेदस्याप्यनुवादकतापनेरित्याशङ्कानिराकर्तुं लोक-
स्थके विक्षिप्य वाक्यार्थनिवृत्त्यस्यापेक्षां तत्सम्भवात् दर्शयति ' वक्तुः ''
त्यादिना (परकीयवाक्यार्थ ज्ञानोत्पादनेच्छयेति) प्रमाणातरेण स्वयं
वाक्यार्थ ज्ञात्वा तद्वाक्यार्थज्ञानत्वेन स्वीयवाक्यार्थ विषयवाक्यार्थ
ज्ञानमप्यवगाहमानया समानप्रकारकत्वमात्रा वृत्त्यया परोप्येतादृश

साचेच्छा यदि वक्तुर्यथार्थं वाक्यार्थं
ज्ञानपूर्विकाभवति तदैव परं तदुच्चारणस्य पुमभि
प्रेत यथार्थं वाक्यार्थज्ञानपरत्वं यथार्थज्ञा[प]नेच्छा

वाक्यार्थं ज्ञानावितीच्छयेत्यर्थः । "साचेच्छा यदि वक्तु यथार्थं ज्ञान
पूर्विकाभवति"-तदिच्छाजनकं वक्तुवाक्यार्थज्ञानं यदि यथार्थं भवतीत्यर्थः ।
"तदुच्चारणस्य" - तद्वाक्योच्चारणस्य (पुमभिप्रेतयथार्थं वाक्यार्थं
ज्ञानपरत्वमिति) वक्तुरिच्छाविषयीभूतं यत्परकीयं यथार्थवाक्यार्थज्ञानं
तत्परत्वं, तदुद्देश्यकत्वमित्यर्थः । तद्वाक्यस्य यथार्थवाक्यार्थं प्रतीति
च्छयोच्चारितत्वं रूपं यथार्थतात्पर्यमिति यावत् । निर्घटतीत्यनेन
न्वयः । कुतश्चाकांक्षायामाह (यथार्थज्ञापनेच्छाव्याप्यमिति) हेतुगर्भं
मिदम् । इच्छाविषयोत्पत्तिं प्रयोजकयाथाव्याधीनमित्यर्थः । वक्तुज्ञा
नयावाच्यं तत्समानविषयकस्य तात्पर्यघटकश्रोतृज्ञानस्य यथार्थस्य
सम्भवात् यथार्थतात्पर्यं निर्वाह इति समुदितार्थः । इति हेतौ । तथाच य
थार्थं तात्पर्यनिर्वाहकात्वेन यथार्थतात्पर्येण वाक्यप्रयोक्तुं यथार्थं वा
क्यार्थं ज्ञानस्यावश्यकत्वादित्यर्थः । एतज्ज्ञानं नञ्कथं इत्येतं न हेतुः,
निर्वाहाविषयकं ज्ञाने निर्वाहकविषयकं ज्ञानानपेक्षणात् । श्रोत्राधीन
निर्वाहकं ज्ञानं निर्वाहाज्ञानस्य हेतुतयापेक्षितत्वात् । नञ् व्यापकानु
पलभानुपलब्धेन व्यापकसिद्धिसम्भवात् तन्निवृत्त्यर्थं यथार्थतात्पर्यज्ञाने
तद्व्यापकस्य वक्तुं यथार्थज्ञानमपेक्षितमिति वाच्यम् । तावता सर्वत्र
'तद्व्यपेक्षावपत्त्या सङ्गनामाव्यसङ्गना सम्भवात् । श्रोत्रा वक्तुं यथार्थं
ज्ञानानुपलब्धेऽपि तद्व्यापकस्य तन्निवृत्त्यर्थं सर्वत्र यथार्थतात्पर्याभाव
विज्ञेयप्रसक्तः । किन्तु प्रयत्नमित्यादिना तत्समानस्याप्यतयावदानुमान
पूर्वकाकीनस्य वक्तुं यथार्थज्ञानानुमानस्य सम्भवप्रयोजकतया वक्तुं
यथार्थं वाक्यार्थज्ञानपरत्वकस्य प्रदर्शनपरं, तदनावश्यकत्वं कश्चित् बाधे

व्याप्यं निर्वहतीति वक्तुं यथार्थं वाक्यार्थं ज्ञान
वत्तामविज्ञाय यथार्थं प्रतीति परत्वं ज्ञातुं नशक्य
तइति प्रथममाप्तवाक्या इक्तज्ञानानुमानपूर्वक
मर्थे तथात्व मनुसंधाय यथार्थं तात्पर्यनिश्चयः ।

नानुमानासम्भवात् । वक्तुं ज्ञानानुमानमेव किमर्थमित्याकांक्षायामाह
(वक्तुं यथार्थं वाक्यार्थं ज्ञानवत्तामिति) (ज्ञातुं नशक्यत इति) वक्तुं यथार्थं
ज्ञानस्याज्ञाने सेकादौ पयःकरणकावादिना संसर्गानुमाने पयः करण
कत्वादिप्रकारक यथार्थज्ञानविषयकत्वरूप हेतोरज्ञानेनापि तथात्वानुमा
नस्य वक्तुं यथार्थज्ञानसमानविषयकत्वेनैव तत्तात्पर्यघटक स्वकीय
ज्ञानस्य श्रोत्रावाद्याप्यानुमाना इव यथार्थज्ञानमज्ञात्वा यथार्थमतीशुद्धे
रूपकत्वं ग्रहस्य चासम्भवादिति भावः (भासवाक्यादिति) भ्रमाद्यजन्म
वाक्यप्रयोक्तृत्वरूप वक्ष्यमाणहेतोरित्यर्थः (अर्थतथात्वमनुमायेति)
विशेष्यपदार्थं विशेषणपदार्थसंसर्गं वक्ष्यमाणरत्नानुमायेत्यर्थः ।

अपार्थं तथात्वानुमानं किमर्थं, तद्विनापि यथार्थज्ञानानुमानमात्रेण
यथार्थज्ञानेच्छयोच्छरितृत्वरूप यथार्थतात्पर्यस्य शुभहत्वात्; नच यथा
र्थज्ञानानुमानेपि पयः करणकत्वेकइति विशेषणतावच्छेदक प्रकारक
निश्चय विना तद्विशिष्टवैशिष्ट्य बोधरूपपयःकरणकत्ववासेकप्रतीतिच्छयो
च्छरितमिति तात्पर्यज्ञानं नसम्भवतीत्यर्थतथात्वानुमानमपेक्षितमिति
वाक्यम्, यथार्थत्वेन वक्तुं ज्ञानानुमानमवयवास्तदपयः करणकत्वादि
रूपविशेषणवासेकादिविषयकत्वमाना तस्यैवोक्तविशेषणतावच्छेदक
प्रकारकनिश्चय रूपत्वादिवेत्ताः - यथार्थं ज्ञानानुमाने यथा विशेष्यवद्वि
शेष्यविषयकत्वरूप वाच्यार्थं तात्पर्यतावच्छेदकघटकं तदवयवपयः
करणकत्वं वासेकं प्रतीतिशुद्धेयकमिति तात्पर्यग्रहणमप्यर्थतथात्व

साधकमनुमानांतर मनपेक्षितमेव, यत्रच तादृश यथार्थत्व मयितधर्मम
कारेण नानुमानावतारः, अपितुधर्मान्य वृत्तितद्विशेषणीय प्रकारतानि
रूपित तद्विशेष्यताकज्ञानावरूप साधार्यं प्रकारेण स्वविषयततद्विशे
ष्यताकांक्ष तत्तद्विशेषणविषयक ज्ञानावरूप विशिष्टज्ञानत्व प्रकारेणैव
तत्रवस्तुज्ञानानुमितेविशेषण विशिष्टविशेष्यमानवगाहितया तादृशविशेष्या
वगादिनोनुमित्यंतर ज्ञानस्यापेक्षेति तादृशताभि प्रायेणार्थं तथात्वमनु
मायेत्यभिधानात् । अतएवाग्रे 'वस्तुज्ञानावच्छेदकतया तदुपजीवि
सकगानुमानाद्वा वाक्यार्थस्य प्रतीते रनुवादकशब्द' इत्युपसंहारस्या
प्यविरोधः ।

अथैवमपीदं वाक्य पयःकरणकत्वसिद्धिधातव्यं विषयक प्रती
त्युद्देश्यकमिति सामान्यतः पयः करणकाय प्रकारकचेकप्रतीत्युद्देश्य
कामिते प्रकारताविशेषणतयेव विशेषणविषयकत्वा तापयंज्ञानं शा
ब्दानुभवहेतु रूपेणैव, तथाच नानुवादकशब्दः, अ-यथा वेदस्या प्यनु
वादकतापनेरिति पूर्वपक्षोदुहृतएव ।

अन्नमिमाः - तापयंषट्कप्रतीति बाधितार्थकावच्छेदशब्दबोधात्तुद्
या दबाधितार्थकावेन प्रतीतिविषयक तदुद्देश्यकावज्ञानमेव कारण वा
च्यम् । अबाधितार्थकावच न विशेषणवद्विशेष्यविषयकाव, वेदस्पष्टे
तदर्थस्य प्रमाणांतराभावात्तथा दुर्ग्रहत्वात् । किन्तु विशिष्टनिष्ठाभावा
प्रतियोगिविशेषणकत्वम् । पयः करणत्वादिविशेषणे सेकादिनिष्ठाभाव
प्रतियोगित्वं च तत्र तादृशाभावप्रतियोगित्वसंशयसम्भवे दुर्ग्रहमिति
तदुद्देश्यविशिष्य सेकः पयः करणकद्रायादिज्ञानमपेक्षितम् । तादृशज्ञानेस
तिपयःकरणकत्वादौ सेकादिवृत्तित्वेन हेतुनोत्तरताबाधितत्वप्रदास्यभवात् ।
नच तादृशाबाधितत्वप्रदे तद्वाचकहेतौ च सिद्धधातव्यत्वेनैव सेकादिज्ञान
मुपगन्तव्यम्, ननु सेकादिनेति नचमानप्रकारक वाक्यार्थज्ञानापेक्षेति
वाच्यम्, कस्यनया सिद्धधातव्ये दाहादौ पयःकरणकत्वादे बाधातादृश

धात्वर्थत्वावच्छेदनेन च वद्विकरणकत्वादेरपि बाधस्याभावा द्विशिष्यविशेष्यतावच्छेदक सेकत्वाद्यवच्छेदेन बाधितत्वस्थाभावएव प्रयोजकोवाच्य इति तद्वाहकहेतावपि विशिष्यसेकत्वादिना सेकादेर्निवेशनीयत्वात् । अन्यथाप्यभिचारात् । वेदस्थले च वाक्यार्थस्य प्रमाणान्तराग्राह्यतया वक्तृप्रतीत्या प्रतीतौ नानाधितार्थकत्वग्रहसम्भवः, अपितु वेदजन्यज्ञानत्वादिनैवेति नानुवादकता । येन पुंसा वेदजन्यज्ञानत्वादेः नानाधितार्थकत्वं व्याप्तिर्गृहीता तस्य वेदा अभवत्येव शाब्दधीरिति वदन्ति । तत्र मनोरमं, विनापि वाक्यार्थस्य विशिष्यग्रहं कथञ्चिद्गृहीतेषु भ्रमाद्यजन्यवाक्यजन्यत्वेनानुमित वक्तृव्यर्थज्ञानसमानविषयकत्वादिना च हेतुना तात्पर्यघटक लौकिकावयवविषयक प्रतीते रप्यबाधितार्थावगाहित्वसम्भवात्, तत्र लौकिकस्यप्रमाणतायाः दुर्बलत्वात् ।

वस्तु तस्तु तात्पर्यघटकप्रतीतौ विशिष्यविशेषणवद्विशेष्यविषयकत्वाभावशकायां शाब्दबोधानुदयात् तद्वृद्धिविरोधि विशिष्य विशेषणवद्विशेष्यविषयकत्वेन प्रतीतिविषयक तद्वृद्ध्येकत्वं ज्ञानमेव शाब्दबोधहेतुरुपेयते, तावत्तेव च तात्पर्यग्रहे वाक्यार्थज्ञानापेक्षविशेषणतावच्छेदक प्रकारकधीविधयादुरपवादः । न च पयःकरणकत्ववद्विशेष्यक तत्प्रकारक सेक प्रतीतीच्छयोश्चरितमित्येव विशेषणांशे निर्धर्मितावच्छेदकतत्पर्यधीरेवशाब्दबोधहेतुः, तत्र च विशेष्यतावच्छेदकसेकत्वाद्यवच्छिन्ने नोक्तविशेषणज्ञानमपेक्षितमिति नानुवादकताशब्दस्येति वाच्यम्, प्रतीत्यशेषे पृथक् पयःकरणकत्वादिमद्विशेष्यकत्वं सेकादिविशेष्यकत्वयो रभयोर्ग्रहस्य हेतुतापेक्षया पयःकरणकत्वादिविशिष्ट सेकत्वाद्यवच्छिन्न विषयकत्वेन प्रतीत्यवगाहिनो ज्ञानस्य हेतुत्वेकाग्रत्वात्, तादृशज्ञानस्यापि तद्व्यमाणप्रमाण्या वाक्यार्थज्ञानसम्भवेननिर्वाहात् । गौरवसहिष्णुतायाः अमुक्तत्वात् । वेदस्थले च तदर्थस्य प्रमाणान्तरागम्यतया स्वर्गसाधनेत्वादि धर्म प्रकारैववागादिविषयस्य स्वर्गसाधनत्वादिमद्विशेष्यकत्ववागादि

अनुमानञ्च - इदं वाक्यं भ्रमादि विशिष्टज्ञानयो
रन्यतरजन्यं, वाक्यत्वादिति ।

विषयकावाभ्यां स्वर्गसाधनत्वादि प्रकारक प्रतीतिविषयस्य तात्पर्ये
ज्ञानस्य गुरोरप्यगत्या हेतुत्वमुपेयते, अतोऽतानुपादको वेददतिमूलाशयः ।

विशेषतोवाक्यार्थस्य तात्पर्यज्ञानविषयस्य तात्पर्यमदमादायापि
लौकिकवाक्यजन्यानुभयस्य गृहीतग्राह्यत्वसम्भवात् यदतृज्ञानानुमाना
दुपजातिं संसर्गानुमानार्थानां वाक्यार्थानुमिति माट्यानुवादव्योपपा
दनं तात्पर्यज्ञानस्याप्युपलक्षकबोध्यम् । युगंधापिपार्थानवाक्य प्रयोक्तृरि
यथार्थत्वेन विशेषितं वाक्यार्थज्ञानमनुमेय, तादृशवाक्येवा तादृशज्ञानहेतुका
त्वेन, तदनुमानस्य वाक्यार्थसंसर्गानुमान मूलत्वात्; तदनुमाने च वाक्यस्य
भ्रमाद्यजन्यत्वे सति भ्रमप्रमासाधारणवाक्यार्थ ज्ञानजन्यत्वं हेतुघटकम्,
अतः प्रथमं तादृशवाक्यार्थ ज्ञानजन्यत्वसिद्धिं स्पेक्षितेति तदनुमान
दशयति (इदं वाक्यमिति) याधितार्थक ज्ञानद्वयात्मकभ्रमजन्ये वि
शिष्टवाक्यार्थज्ञानजन्यत्वाभावा द्वावभिचारो माभू दिति भ्रमादिरूप
दोषस्य साधयेन्तर्भावः । अथाग्रिम परिशेषानुमानलौक्यार्थ भ्रमनि
रास आशयकः, पुरुषस्य च कस्मिंश्चिदर्थे भ्रान्तत्वनियमेन भ्रमसा
मान्य निरासो बाधेनासंभवी, अतः प्रकृतवाक्यार्थगोचर भ्रमस्यैव
निरस्तनीयतया प्रकृतवाक्यार्थभ्रमस्य साधयेन्तर्भावः, तथाचा बाधित
वाक्यार्थगोचर भ्रमाप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिः, यत् प्रकृतविशेष्ये
प्रकृतविशेषणभ्रमो न विवक्षितः, अपितु प्रकृतविशेषणभ्रमस्य, पयः
करणकत्वादिरूपव्यतिरेकि विशेषणस्य च दाहादौ भ्रमप्रसिद्ध्या न
साध्याप्रसिद्धिरिति; तन्न, पयसांसृचतीत्यादिवाक्यप्रयोजक दाहा
दौ पयःकरणकत्वादि भ्रमवत्त्वं जानतः प्रकृतविशेषणगोचर भ्रमसा
मान्यनिरासा संभवेन परिशेषानुमाननिर्वाहात् प्रकृतवाक्ये यथार्थता
पर्यावधारणासंभवात्; यदपि भ्रमपदं स्वाविषयविशेष्यसाक्षात् प्रकृत
विशेषण विषयकज्ञानपरं, तादृशज्ञानं च कर्तृलगनानुमितिस्थलीय धर्मि
ज्ञानकालीन तत्साक्षात् तदनाधितभ्रमविषयक ज्ञानातरूप मनाधित

वाक्यार्थस्थलेषु प्रसिद्धयथेवेति; तदपि, वक्तारि तादृशज्ञानद्वयवत्त्वं
 दशार्था तन्निरासासंभवेन विशिष्टज्ञानासिद्ध्या तात्पर्याविधारणासंभवात्,
 तदानीमापि शाब्दाबोधस्यानुभाविकतया तज्ज्ञानस्यावश्यकत्वादिति चेन्न;
 सामान्यतएव भ्रमस्य निवेद्यत्वात् । प्रकृतवाक्यार्थं भ्रमनिरासे वक्तारि अन्य
 विषयकभ्रमवत्त्वं जानतोपि तज्जन्यत्वस्याबाधितत्वेन भ्रमसामान्यजन्यत्वं
 प्रकृतवाक्ये सुग्रहं । सामान्यतो भ्रमात्वं च स्वनिरूपितत्वं स्ववृत्त्यभावात्
 प्रतिपोगिनिष्ठरसोभयसम्बन्धेन धर्मविशिष्टाकांक्षावज्ज्ञानत्वम् । ज्ञानेभ्या
 कांक्षाया विशेषणतारूपाया विशेषणतासम्बन्धोपगमा तस्य तद्वत्त्वं
 निर्वाहः । नचैवमपि प्रकृतवाक्यार्थभ्रमाप्रसिद्ध्या वक्तारि तन्निरासो
 दुर्यद्वेति प्रकृतवाक्यार्थज्ञाने भ्रमावशंकासम्भवेन प्रकृतवाक्ये भ्रमा
 जन्यत्वनिश्चयासम्भवद्वेति वाच्यम्, वक्तारि तन्निरासासम्भवेपि प्रकृत
 वाक्यार्थज्ञाने दृष्टभ्रमावस्थान्यत्र प्रसिद्धस्य निराससम्भवेन प्रकृत
 वाक्ये भ्रमाजन्यत्वस्य सुग्रहात्वेन परिशेषलौक्यात् ।

अथ प्रकृतवाक्यप्रयोजकस्य वाक्यार्थज्ञानस्य यत्र प्रकृतधर्मिण्य
 न्यविशेषणांशे न्यधर्मिणि प्रकृतविशेषणांशे वा भ्रमावपदः तत्र प्रकृत
 वाक्ये भ्रमाजन्यत्वाविद्धिः, तज्जनकज्ञाने भ्रमाव निरासासम्भवात्,
 यदि च परिशेषहेतुघटकं भ्रमाजन्यत्वं भ्रमावघटकविषयत्वाप्रयोज्यत्वं,
 तच्च प्रकृतवाक्य प्रयोजकविषयतासामान्ये भ्रमावघटकत्वनिरासास्तु
 ग्रहमित्युच्यते, तदा प्रकृतवाक्यार्थे भ्रान्तत्वनिरासानुपयोगेन “अतएवा
 स्मिन्वाक्यार्थे भ्रमभ्रान्तभातोवेति ज्ञानुमशक्य” मित्यप्रिमग्रन्थेन वाक्यार्थो
 प्रसिद्ध्या भ्रमनिरासानुपपत्त्याग्रंकाया असंगतिः, एवं वाक्यप्रयोग
 कारणीभूतवाक्येष्टसाधनताज्ञानीय किञ्चिद्विषयांशे यत्र भ्रमावग्रहः
 तत्र परिशेषासम्भवः, एवं प्रथमानुमानेन्यतर घटकविशिष्टज्ञानं यदि
 यत्किञ्चिद्धर्मिणि यत्किञ्चिद्धर्मविशिष्टज्ञानमात्रं विवक्ष्यते तदा परिशेषा
 नुमानहेतावपि भ्रमाजन्यत्वेति तादृशज्ञानभ्रमा अन्यतरजन्यत्वमेव
 निवेद्यं, तथासति वाक्यार्थान्तरज्ञानजन्य वाक्यान्तरप्रयोक्तारि प्रकृतवा

इयाथे यथाधर्मानरूपसाध्यस्य, व्यभिचारः; यदि प्रकृतविशेषसाक्षात्
 प्रकृतविशेषज्ञानमेव व्यभिचारवारणाय परिशेषानुमानहेतौ निषे
 श्यते तदा तादृशज्ञानत्वेन भ्रमस्यापि परिग्रहात्पृथक् भ्रमम
 न्त्वभाष्यान्यतरनिवेशोन्वयः, भ्रमाद्यजन्यत्वेति तादृशज्ञानजन्यत्व
 निवेशेनैव सामर्थ्यात्; एवं सति तादृशज्ञानात्वेनैव वाक्यार्थज्ञानं निषे
 श्य तज्जन्यत्वसाधनं परिशेषानुमानहेतुसिद्धयर्थं, मुचितमिति भ्रमात्प्रक
 र्वाक्यार्थज्ञानं पृथगन्तभाष्या' न्यतरजन्यत्वसाधनविरोधः; नच विशिष्ट
 ज्ञानवत् प्रकृतविशेष्य विशेषणोभय ज्ञानपरमेवैतिवाच्यम्, तथासति
 परिशेषानुमाने तादृशज्ञानस्यैव प्रवेशनीयतया पयःकरणकावसमान
 काष्ठीनस्तेकद्वयादि वाच्यस्यापि भ्रमाद्यजन्यतया सेकपयःकरणक
 त्वोभय विषयक तादृशवाक्यार्थ ज्ञानजन्यतया च तत्प्रयोजनरि पुं
 सिद्धेत्तत्वेन पयःकरणकावविशिष्टसेकज्ञानरूपसाध्यस्यचासत्त्वेन व्य
 भिचारात् :- मैवं, प्रकृतविशेषणक भ्रमावघटकस्य प्रकृतविशेषण
 विशिष्टज्ञानावघटकत्वान्यतररूप चप्रकृतविशेष्यनिरूपित विषयिता
 प्रयोज्यत्वमेव, भ्रमविशिष्टज्ञानान्यतरजन्यत्वं ! भ्रमाद्यजन्यत्वं भ्रमाव
 घटकविषयित्वाप्रयोक्तव्यं । वाक्यार्थज्ञानजन्यत्वस्य स्वाभाषितप्रकृतविशेष
 णक साक्षात् धर्मिनिरूपितत्वं, स्वधर्मिकप्रकृतविशेषणविषयक ज्ञाना
 विषयतः साक्षात् धर्मिनिरूपितत्वेन, तावतापि पयसासिद्धिर्वादिवाक्य
 जनकस्य कूटार्थगकानुमितस्थलीय सेकादिरूपधर्मि तद्धर्मपयःकरणक
 त्वादिविषयक ज्ञानद्वयस्यापि समुद्रः । तदसमुद्रे तज्जन्यवाक्यमयोक्त
 रि पयः करणकत्वविशिष्टसेकज्ञानरूप साध्यासत्त्वेन व्यभिचारात्तत्त्वं .
 ग्रहभाष्यकः । प्रकृतविशेषण विशिष्टज्ञानत्व घटकात् च स्वविष
 यकज्ञानविषय प्रकृतविशेषण साक्षात् धर्मिनिरूपितत्वं । अत्रापि स्वं
 धर्मि । एतच्छरीरे सेकादिरूपधर्मिण स्तेकात्वादिना नप्रवेशः, अपितु
 सामान्यरूपेणैवेति एतदन्तर्गततया सेकावागवच्छिन्ने पयःकरणकावा
 दिविशिष्टज्ञानविषयत्व रूपविशेषणसंसर्गसाधकहेतुनिरूप्या नपरिशेषा

शेषानुमानं विनापि भ्रमावायटकनिरुक्तसाध्य घटकानुगतरूपवाद्विप-
यिताकत्वस्य सेवादौघदेण तेनैवदेतुना पयःकरणकत्वादिसंसर्गसाधनं
सम्भवतीति चेत् ? सत्यम् । तथापि यत्र निरुक्तविषयितायां भ्रम-
त्वायटकत्वमगृहीतवैव प्रकृतवाक्ये शब्दादिना भ्रमत्वघटकविषयित्वा-
प्रयोज्यत्वग्रहं स्तत्र परिशेषानुमानस्योक्तविषयितायां भ्रमत्वायटकाव-
ज्ञानानपेक्षितया । तत्स्थलाभिप्रायेण तदादरः । प्रकृतवाक्यार्थमज्ञा-
त्वापि प्रकृतवाक्य प्रयोजकविषयितात्वादिना वाक्यार्थविषयितायां भ्रम-
त्वायटकावनिश्चयेन याग्ये भ्रमत्वघटकविषयिताप्रयोज्यत्वनिश्चयसम्भ-
वेपि प्रकृतवाक्यार्थविषयितात्वेनैव भ्रमावायटकावनिश्चयोपेक्षित इत्य-
भिमानेनापाततोस्मिन्वाक्यार्थ इत्यादिशङ्कनामिति तद्विरोधो किञ्चित्करः ।
अथवा स्वपाधितधर्म साक्षात्तधर्मिज्ञानं भ्रमरदार्थः ।

अथ यत्रकूटार्हिकक प्रमानुमित्युत्पादस्थानाभिषिद्धताबाधित धर्म-
धर्मविषयक ज्ञानद्वया द्विशिष्टार्थकवाक्यप्रयोगं स्तत्रवाक्ये उक्तान्पतर-
जन्यत्वाभावाद्व्यभिचारइतिचेन्नः - तत्रमिथस्साक्षात्तधर्मधर्मविषयक
ज्ञानजनकव्याप्येदादिभ्रमप्रयोज्यतयैव निरुक्त साध्यसत्त्वात् । विशिष्ट-
ज्ञानपदंवा स्वाबाधितधर्मसाक्षात्त धर्मविषयक ज्ञानपर, तथात्वञ्च ज्ञानां
तरविषयधर्मसाक्षात्तधर्मि ज्ञानसाधारणमपीति सामञ्जस्यात् । तन्मते
घर्णानां निरपतयाजन्यपदं जन्यानुपूर्व्यकार्थक्याच्यम् । प्रतारणस्थलेपि
विपरीतविशिष्टार्थं मन्वतीत्यापि वाक्यरचनया तत्र प्रकृतवाक्यार्थज्ञाना-
जन्यत्वा द्व्यभिचारइति प्रतारणाया आदिपदेन परिग्रहः । नच
प्रतारणास्थले आहार्यवाक्यार्थं ज्ञानस्यावश्यकतया न व्यभिचारइति
वाच्यम्, स्वमतीत विपरीतप्रत्यायनेच्छातो वाक्यार्थज्ञानंविनापि त-
द्विशेष्यक उत्प्रकारकज्ञानवाच्यार्थज्ञानं ज्ञात्वा तत्प्रतीतिच्छया वाक्य-
रचनासम्भवात् । नचैवमप्रतारकस्यापि तादृशरीत्या वाक्यार्थज्ञानंविना
वाक्यप्रयोगसम्भवात् प्रतारणाया आदिपदेन ग्रहणेपि व्यभिचारोदुर्वार-
एवेति वाच्यम्, यतस्त्वमतीतविपरीतार्थप्रत्यायनेच्छा नात्र प्रतारण

ततो भ्रमादिनिरासेसति परिशेषाद्वाक्यार्थज्ञाना

पदेन विवक्षिता, अपितु स्वाप्रतीतार्थप्रत्यायनेच्छैव, एवं च वाक्यार्थज्ञानानधीन वाक्यार्थप्रत्यायनेच्छामात्रस्य साध्यघटकतया नोक्तस्थले व्यभिचारः । एवं प्रमादोप्यादिपदेन ग्राह्यः । प्रमादश्चानुपूर्व्यन्तरनिर्वाहकमनवधानम् । यत्र घटोनास्तीति प्रतिपादनेच्छया घटोनास्तीति वक्तव्ये नकारमनुच्चार्य घटोस्तीति प्रयोगः, प्रमादस्य तादृशसाध्या घटकत्वे तत्र घटास्तत्वरूपवाक्यार्थप्रतिपादनेच्छाधीन वाक्यस्वरूपार्थिगमस्ति ननु तादृशवाक्यार्थ ज्ञानजन्यत्व, भिन्नविषयकत्वादिति व्यभिचारस्त्याज्यः ; अतस्तत्रसाध्यसत्त्वाय तदुपादानम् । करणापाटवमप्यादिपदग्राह्यम् । तत्र करणस्य कण्ठादिरूपवर्णस्थानस्या पाटवं एकवर्णस्थानस्या परवर्णस्थानत्वं भ्रमविषयत्वम् । यत्रपटास्त्वित्प्रतिपादनेच्छया पटोस्तीति वर्णानामुच्चारणे कर्तव्ये कण्ठे ओष्ठघपकारस्थानत्वं भ्रमेण तदुपादानकमयत्रातत्रचेष्टेत्प्रत्यातत्संयोगेन घकारोत्पत्तौ घटोस्तीतिवाक्य मुच्चारित भवति तस्य भिन्नविषयकत्वेन न वक्तृवाक्यार्थज्ञानजन्यत्वमिति करणापाटवोपादानादेव तत्रसाध्यसाधननिर्वाहः । साधये हेतौ च प्रकृतविशेष्य विशेषणयो र्यत्पदेनोपादाय सामान्य व्यापसादरान्मद्वाक्यमिति दृष्टांतसंगतिः (भ्रमादिनिरासेसतीति) वक्तव्यं नुमानादिना भ्रमादिरूपदोष चतुष्टयाभावातिर्णये सतीत्यर्थः । प्रकृतवाक्यार्थगोचर भ्रमाभावसिद्धिः प्रकृतवाक्यार्थ विवक्षितायां वाचित्त्वधर्मसाक्षात् धर्मविषयकत्वरूप भ्रमत्वस्य तादृशधर्मनिरूपित तत्त्वस्य वा अभावसिद्धिपर्यवसितेति प्रागुक्तम् । तत्सिद्धिमयोजकं वाच्यवक्ता भ्रमत्वग्रन्थप्रकृतवाक्यार्थ ज्ञानकः, भ्रमत्वाघटकस्वज्ञानीयं प्रकृतवाक्यार्थ विवक्षिताकोषा निर्दोषास्तिगादिना अभ्यासबुद्धीत् प्रकृतवाक्यायत्वादित्यनुमानम् । एवं ममतारकात्वं । एकविशेषाभावसहकृत सामान्यव्यतिता परिशेषसाधकहेतु रेख परिशेषपदार्थः । तादृश

नुमानं - अयं वक्ता स्वप्रयुक्तवाक्यार्थं यथार्थं
ज्ञानवान् ,

आयं वक्तेति वक्तृपक्षकानुमानं हेतुरपि, तस्य भ्रमादिजन्यत्वाभावे
सहितं भ्रमाद्यन्यतरजन्यत्वं रूपसामान्यानात्मकत्वेऽपि तद्व्यतिरिक्तात्वात् ,
वाक्यार्थं यथार्थज्ञानं जन्यत्वरूपा परविशेषसाधकत्वविरहेऽपि वाक्य
जनकत्वस्य साध्यतावच्छेदकं कोटिप्रवेशेन तादृशविशेषणं साधक
त्वात् । वाक्यार्थज्ञानेत्यस्य यथार्थेत्यादेः । परिशेषानुमानं प्रयोगाकङ्क
माह (भवति) (स्वप्रयुक्तवाक्यार्थं यथार्थज्ञानवानिति) स्वप्रयुक्त
यद्वाक्यं तदर्थगोचरयथार्थं ज्ञानवा नित्यर्थः । यथार्थज्ञानं च तन्मते
विशिष्टज्ञानमेव । तदनिवेशे यथार्थज्ञानविषयत्वरूपपदार्थं पक्षकानु
मानहेतुः पक्षे न सिद्ध्यतीति तन्निवेशः ।

अत्र खेकः पयः' करणक इत्यादिज्ञानस्य तत्पुरुषप्रयुक्तं वाक्यार्थं
विषयकत्वेन पदसाधित्वमिति वाक्यार्थविषयकत्वेन साध्यसिद्धावापि
खेकत्वाद्यवच्छिन्ने पयःकरणकत्वादि ससर्गसाधकं तद्विशिष्टज्ञानं विषय
(वा[त्त्व]ज्ञानेतरताससर्गसाधकवक्ष्यमाणानुमानानिर्वाहइतिखेकादिविषय
कः पयःकरणकत्व विशिष्टज्ञानत्वरूपेण साध्यत्वं विवक्षितम् । तेन रूपेण
ज्ञानसिद्धौ च खेकत्वावच्छिन्ने तादृशं विशिष्टज्ञानं विषयार्थं ज्ञाननिष्ठ
तद्विषयकत्वं तन्निष्ठज्ञानविषययोस्तुल्यतया सिद्ध्यति । हेतुः भ्रमाद्यजन्य
त्वविशेषित निरुक्तखेकादिविषयता प्रमादाद्यन्यतरं प्रयोज्यवाक्यप्रयो
क्तत्वं, अतोऽयं पयःकरणकत्वाविशिष्टं खेकज्ञानग्रन्थे भ्रमाद्यजन्या
न्यार्थकवाक्यप्रयोक्तारि व्यभिचारः । यो भ्रमाद्यजन्यं यद्विशेषणविशेष्य
व्यतिरिक्तान्यतरं प्रयोज्यं वाक्यप्रयोक्ता स तद्वर्धविशिष्टं तद्वर्धविषय
कं ज्ञानवानिति सामान्यनोव्याप्तिः । अतएव वाक्यार्थभ्रमजन्यं तद्विनाशितं

भ्रमाद्यजन्यवाक्यप्रयोक्तृत्वात्, अहमिवेति ।

नत्वाप्तत्वात्, साध्याविशेषात् । ततएतेपदार्था
यथोचित संसर्गवन्तः,

चर्त्ताद्यादिवाक्यप्रयोक्तारि तादृशवाक्यार्थगोचर यथार्थ ज्ञाना प्रसिद्ध्या
तद्व्यतिर साध्यवत्त्वा निर्वाहेण प्रसक्तं व्यभिचारं वारयितुं (भ्रमाद्यज
न्येति) भ्रमाद्यजन्यत्वं पूर्वानुरक्तार्थकम् । आदिपदा प्रतारणा प्रमादकर
णा पाटवानां परिग्रहः । प्रतारणा जन्यान्यत्वापादाना पूर्वोक्तरीत्या
वाक्यार्थज्ञानं ज्ञायापिबन्धनेच्छारूप प्रतारणया यद्वाक्य प्रयुज्यते तद्वाक्य
स्य तद्वाक्यार्थज्ञानजन्यत्वेपि तद्वाक्यार्थज्ञानप्रतारणान्यतर जन्यत्वसत्त्वा
हेतु घटकविशेष्य दलसाया तत्प्रयोक्तारि तद्वाक्यार्थ ज्ञानाभावेपि
न व्यभिचारः । एवं प्रमादकरणापाटवयो रूपादानात् तदन्यतर
जन्यत्वावावच्छिन्नमेव वारयेत्सिद्धं, नतु तद्वर्मेसाकांक्ष तद्वर्मेज्ञानरूप
वाक्यार्थ ज्ञानजन्यत्वसाध्यावच्छिन्नम्, तादृशज्ञानजन्यत्वस्य साध्यतानव
च्छेदकत्वात् । अतोवाक्यार्थज्ञानजन्यत्वमुपेक्ष्य वाक्यार्थज्ञानान्य तम
जन्यत्वेनैव वाक्यं विशेषितम् । नचा सिद्धिमात्र वारकत्वेन प्रतार
णादि विशेषणवैयर्थ्यम्, यथासन्निवेशे अवैयर्थ्यात् (अहमिवेति)
भ्रमाद्यजन्यघटमित्यादिवाक्यप्रयोक्ता वाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानवांश्च ।
अहमिवेत्यनंतरमिति पदं पूरणीयम् । तेनसद्बालुमानं चेति पूर्वोक्तं
'संबद्धयते' (नत्वाप्तत्वादिति) हेतुकार्यमितिशेषः । (साध्याविशेषा
दिति) प्रकृतवाक्यार्थ गोचरयथार्थज्ञानवत्त्वस्याप्तपदार्थत्वादितिभावः ।
भ्रमादिदोषशून्यत्व रूपाप्तत्वस्य हेतुत्वेच शुकादौ व्यभिचारः, तच्छू
न्यत्वेसति प्रकृतवाक्यार्थ ज्ञानवत्त्वचासिद्धम्, पूर्वानुमानस्य विशिष्यवि
शेष्यासाधकत्वात्, एवं सामान्यतो भ्रमाभावः पुरुषेऽसिद्धः, प्रकृतवा
क्यार्थभ्रमश्चा प्रसिद्धः इति न तच्छून्यत्वस्य हेतुप्रवेशस्तम्भः, भ्रम
त्वाभाववत्प्रकृतवाक्यार्थ ज्ञानवत्त्वं साध्यपर्यवसितमेवेतिभावः (एते
पदार्था इति) स्रक्तादय इत्यर्थः (यथोचितसंसर्गवन्त इति) पयः करण

यथार्थज्ञान विषयेत्वात्,

कत्वादि प्रतियोगिकतात्पर्यविषय संसर्गसंत इत्यर्थः । तात्पर्यविषयस्य
 गत्वापि न तत्त्वेन निवेशः, तेन रूपेण तस्य वक्तव्यार्थाघटकत्वात्, अपि
 तु तात्पर्यविषयतावच्छेदकाधाराधेयतायादिरूपेण । वस्तुतः संसर्गस्य
 संसर्गाधिधेय धारयाधं घटकतया तत्तात्पर्येण प्रकृतविशेष्ये प्रकृत
 विशेषणमेव साध्यतया निवक्षितं (यथार्थज्ञानविषयत्वादिति) तात्पर्य
 बंधेन तत्तद्विशेषणकविशिष्ट बुद्धिबोधपत्वादित्यर्थः । तत्तात्पर्यबन्धेन
 तत्तद्विशेषणक ज्ञानत्वञ्च तत्तात्पर्यबन्धायच्छिन्न स्वरूपनिर्दिष्टाकांक्षा य
 तद्वर्त्मविषयताकात्वम् । आकांक्षाञ्च विशेषणनिष्ठा विशेष्यनिर्दिष्टता
 विशेषणतात्पर्याविषयतैव । साञ्च तन्मते विशिष्टज्ञानाविषयेणापि संबन्धे
 नावच्छिद्यते । तथाच तात्पर्यबन्धायच्छिन्न तद्वर्त्मनिष्ठविशेषणतात्पर्य स्व-
 विषयितानिरूपितज्ञानविषयस्य मत्र हेतुः । स्वज्ञानम् । तात्पर्यबन्धाय
 च्छिन्न यन्निष्ठविशेषणतात्पर्य स्वविषयितानिरूपित ज्ञानविषयस्य यत्र
 तत्र तेन संबन्धेन तद्वर्त्मत्वमिति सामान्यतोऽप्याप्तिः । तेन यत्पदार्थस्य
 यादृशसंबन्धः क्वचिदपि येन पुत्रा न गृहीत स्तेन संबन्धेन तद्वर्त्मविशिष्टज्ञा-
 नविषयत्वया तस्यापि प्रकृतविशेष्ये तदीयतादृशसंबन्धरूपवाक्यार्थे
 सिद्धिः । [संबन्धविशेषावच्छिन्न स्वाकांक्षायानिवेशात्] साध्यहेत्वोरेक
 संबन्धनिवेशात् कालिकादिसंबन्धेन पयःकरणकत्वादिविशिष्टबुद्धि-
 विशेष्यदादादौ दैशिकस्वरूपादिसंबन्धेन पयःकरणकत्वादिविरहेपि
 न व्यवभिचारः । विशेषणतात्पर्याकांक्षायां तज्ज्ञानीयत्वनिवेशात् तद्वर्त्म-
 भ्रमविषये तत्संसर्गविरहेपि न व्यवभिचारः । विशेषणतात्पर्याकांक्षा
 निवेशाद्विशेष्यसंबन्धानुयोगिनि विशेषणे विशेष्यवत्त्वविरहेपि विशे-
 य्यतात्पर्याकांक्षा निरूपितविशेषणता रूपविषयत्व सत्त्वोपि न व्यवभि-
 चारः । वस्तुपक्षकानुमानात्सेकादिविशेष्यकपयःकरणकत्वादि प्रका-
 रकपदार्थ ज्ञानसिद्धागपि सेकादौ तादृशज्ञानविशेष्यत्वरूपहेतु न

आप्तोक्त पदस्मारितत्वाद्वा, मदुक्त पदार्थवदिति ।

ननु - वक्तु ज्ञानविशेषोनुमेयः, ज्ञाने

सिद्धः, अनुमाने तुल्यवित्तिषेयतायां मानाभावादतोहेत्वंतरमाह (आप्तोक्तेति) स्व विशेष्यक तत्संबन्धक तद्विशेषणक ज्ञानविशेष्यत्वा सिद्धाद्यपि त्रैकादिविशेष्यकविशिष्टज्ञानसिद्धौ तत्रतस्यसुग्रहाद्यान्नासिद्धिरितिभावः (मदुक्तपदार्थवदिति) स्वविशेष्यकघटादि विशिष्टज्ञानवता मया प्रयुक्तपदेन स्मारितं घटादिसंसर्गघट कर्मत्वादिकमित्यर्थः । मदुक्तत्वकथनं आप्तोक्तत्वगर्भदेवभिप्रायेण । “इत्थं” त्यन्तरमनुमेयमिति पूर्णायम् । तेनैव समं तदनंतरमित्यर्थकं “तत” इति पूर्वोक्तं संबद्धयते ।

अथ वक्तृज्ञानानुमाने प्रकृतवाक्यार्थज्ञानमेव साध्यमुपगंतव्यम्, तस्य च वाक्यार्थज्ञानं ज्ञानसाधारणरूपेण साध्यत्वे तेनैव रूपेण तस्य प्रकृतवाक्यार्थसाधकहेतौ प्रवेक्ष्यतया दाहादावपि हेतुसत्त्वेन तत्रपयः करणकावादि संसर्गवत्त्वात्त्वेन व्यभिचारस्स्यादित्यर्थान्तरं ज्ञानव्यावृत्तरूपेण तस्य साध्यता स्वीकार्या, तच्चरूपं प्रकृतवाक्यार्थविषयकत्वमेव, तस्य च वक्तृज्ञानानुमितेः पूर्वं दुर्ज्ञेयतया न व्याप्तिर्ग्रहसंभवः, नच विशेष्यमनन्तर्भाष्य तत्तद्विशेषण विशिष्टज्ञानत्वेनैव साध्यतास्वीकरणीया, तथाच न साध्यस्य वाक्यार्थ घटितत्वमिति वाच्यं, तथासति वाक्यार्थ साधकानुमानपक्षे त्रैकादिरूप विशेष्यपदार्थे पयःकरणकत्वादि विशिष्टज्ञानविषयत्वादिरूपहेत्वसिद्ध्या वाक्यार्थसाधकानुमानानवतरा दित्येतत्सामान्यव्याप्ता अप्रसिद्धसाध्यसिद्धिर्नविचारसहा, एकव्याप्तेः साध्यान्तरसाधकत्वेति प्रसंगादित्याशयेनशक्यते (नन्विति) (वक्तुर्ज्ञानविशेषइति) वाक्यान्तरार्थं ज्ञानव्या

चार्थएवविशेषः, नत्वर्थाधीनोन्यः, “ अर्थेनैव
विशेष ” इत्यौपचारिकी तृतीया,

वृत्तरूपावच्छिन्न सुवृत्तज्ञानमित्यर्थः । “ अर्थएव ” - अर्थविशेषविषय
कत्वमेव । “ विशेषः ” - अर्थान्तरज्ञानव्यावर्तकरूपम् । “ अर्थाधीन
ोन्यः ” - अर्थाधीनपदार्थान्तरम् । मानाभावादितिशेषः ।

नन्वेवं “ अर्थेनैवविशेषाद् निराकारतयाधिया ” मित्याचार्यका
रिकायां विशेषस्य व्यावर्तकरूपस्य हेतुवृत्तापया र्थाधीनाय कथनवि
रोधइत्यत आह (अर्थेनैवेति) “ औपचारिकी ” - अभेदलक्षणीकी ।
तथाच ‘ धिया ’ - बुद्ध्यानां, ‘ विशेषः ’ - अर्थान्तरज्ञानव्यावर्तकरूपं,
‘ अर्थेनैव ’ - अर्थादर्थविषयकत्वाद्वा अभिन्नएव, ननु तद्विषयः ।
लाकारवादिमते विषय विषयिभाव नियामकतया घटादिज्ञानस्य
स्वात्मक घटादिविषयकतया विषयभेदकारत्वे घटत्वघटादिरैवभेदकः,
ननु ज्ञानातिरिक्तो विषयस्तद्वेदकः, बाह्यार्थस्या लीकत्वादिति तन्म
तेष्वेव भेदकत्वमनुपपन्नं, अतस्तन्मतं प्रतिक्षिपति (निराकारतयेति)
बाह्यार्थभंगे कदाचिद्व्यवहारं कदाचित्पटाकारं ज्ञानमित्यत्र विषयेन्द्रिय
सन्निकर्षादेर्नियामकत्वासंभवाद्वाह्यार्थस्य सामानिकत्वे मानाभावे च ज्ञा
नस्य घटपटादिस्वरूपतात्मक तत्तदाकारताविरहेणेत्यर्थः । [इतिवार्ति
काध्याख्या ।]

“ ,

ननु सुखविभक्ते रानुशासनिकातिरिक्ते प्यर्थे लक्षणया साधुत्वे
कर्तृत्वाद्यर्थे षष्ठ्यादिविभक्ते रानुशासनमफलम्, अनुशासनं विनापि
तृतीयाया अभेदाधिक्यत्वे कर्तृत्वाद्यर्थे षष्ठ्यादे लक्षणया साधुत्वार्थं
भवादः “ सुखा सुखिनि ” त्यादिमुने व्यत्ययानुशासन मफलं,
ताफलं द्वादेशेन स्वादिना देशिनोमादे रूपस्यापने कर्मत्वादिबोधोपप
दनम्, सुखविभक्ती लक्षणास्वीकारेणा मायानुपस्थापनेपि स्वादिन

तथाच वाक्यार्थज्ञानविशेषो नुमेयः, तस्य
चा प्रसिद्धज्ञानव्याप्तिग्रहः, अतएवास्मिन्वाक्यार्थे
ऽयमभ्रांत आसौवेति ज्ञातुमशक्यमिति शब्दएव
तमर्थ बोधयेदिति चेन्न,—तात्पर्यावधारणार्थं स्वयाप्य

लक्षणया कर्मधादिवोधनसम्भवइति, एव मनुशासन विनापि विभक्ते
रर्थान्तरसाधुषे “द्व्येकयोर्द्विचयनैकवचने” इत्यनुशासनमप्यफल,
एकं एकस्य वक्तव्यमन्वयैकवचनसंज्ञासामर्थ्या द्व्येकवचनादे रेक
रवाच्यकतालाभात् ।

अत्रकोचित उक्तानुशासनसार्थक्यापैक विभज्यते रपरविभक्त्यर्थं
लक्षणानुपगमा दभेदस्य विभक्त्यन्तरार्थत्वद्विरहेण तत्रतृतीयालक्षणाया
सुब्विक्तौ न लक्षणेति प्रवादाविरोध इत्याहुः ।

मिश्राम्बु - विशेष इतरव्यावृत्तिः, अर्थस्येतरभेदानुमितौ द्विगत्वेऽपि
द्विगज्ञानस्यैवानुमितिजनकतया र्थपदमप्यर्थज्ञानलक्षणिकमित्यौपचारि
क पदयोगा तृतीयाया औपचारिकत्वमिति व्याचक्रुः ।

(वाक्यार्थज्ञानविशेषइति) प्रकृतवाक्यार्थविशेषित ज्ञानमित्यर्थः ।
“तस्य” - तादृशज्ञानस्य । “अप्रसिद्ध्या” - वाक्यार्थाग्रहेण
परतृज्ञानानुत्तरमज्ञानेन । “अतएव” - वाक्यार्थस्य पूर्वमग्रहादेव
(आप्तइति) प्रतीत्यारणा रूपदोषरहितइत्यर्थः । (इति ज्ञातुमशक्यमिति)
सर्वत्रार्थे भ्रांत्यस्यास्तत्यस्यवा कुत्रापि पुंस्यसत्त्वेन प्रकृतवाक्यार्थं मन्त
भोग्य रधीकरणीय मोदशज्ञानमशक्यमित्यर्थः (शब्दपवेनि) एवकारेण
यत्तृज्ञानानुमिति व्यवच्छेदः । एवं च शब्दस्य नानुवादकत्वं मित्या
शय (तात्पर्यावधारणार्थमिति) उक्तप्रुक्तिभि म्नात्पर्यज्ञानस्य हेतुताया

शाब्द्याएव संसर्गविशेषप्रतीते रवश्याभ्युपेयत्वात् ।
अन्यथा क तात्पर्यनिरूपणं । अतएवाप्तोक्तत्वं
भ्रमाद्यजन्यत्वं निरूपणमपि सुकरं । शाब्दंतु संसर्ग
ज्ञानं प्रथमं न भवति, ज्ञानान्तरंतु भवत्येव । नचैवं

स्तथा व्यावश्यकत्वादिति भावः । " संसर्गविशेषप्रतीतेः " - प्रकृत
वाक्यार्थप्रतीतिः (भवश्याभ्युपेयत्वादिति) तथाच तदर्थं वक्तृवाक्यार्थं
ज्ञानानुमानस्य भवतापि स्वीकरणीयतया तदुपायानुसरणं द्वयोरेषा
वश्यकमिति भावः । " अन्यथा " - शाब्दयोधा त्पूर्वं मशाब्दवा-
क्यार्थप्रतीत्यनभ्युपगमे (कृतात्पर्यनिरूपणमिति) वाक्यार्थविशेषोपरक्त
तात्पर्यज्ञानासम्भव इत्यर्थः । " अत एव " - मशाब्दवाक्यार्थज्ञानस्य
प्रागभ्युपेयत्वा देव (आप्तोक्तत्वेति) वाक्य इत्यादिः । " निरू-
पणं " - निर्णयः (सुकरमिति) वक्तुरि प्रकृतवाक्यार्थभ्रमादिनिरास
सम्भवदिति भावः । अयं चाभ्युपगमवादः, वाक्यार्थं महत्त्वापि
स्वयं भ्रमात्वाभाववत्प्रकृतविशेषसाक्षात् प्रकृतविशेषज्ञानक इत्यादि
रीत्या वक्तुरि प्रकृतवाक्यार्थभ्रमादिनिराससम्भवेन परिशेषानुमान
निर्वाहात् । अन्यथा परिशेषानुमानानन्तरं मेव संसर्गानुमाना स्परि
शेषानुमान निर्वाहकभ्रमादिनिरासे संसर्गानुमानापेक्षया न्योन्याभया
पातात् । ननु वाक्यार्थज्ञाने तात्पर्यधियो हेतुतया तात्पर्यज्ञान
मपेक्षणीयं, वाक्यार्थज्ञानं च प्रथमतः कथं भवे दित्याशंकां निराक-
रोति (शाब्दमिति) " प्रथमं " - तात्पर्यज्ञाना त्पूर्वम् । " न भवति " -
तत्रैव तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः । " ज्ञानान्तरं " - भानु
मानिकसंसर्गज्ञानं (भवत्येवेति) तत्र तात्पर्यज्ञानाहेतुत्वादिति भावः
(नचैवमिति) " एवं " - शाब्दा त्पूर्वं तात्पर्यज्ञानानुरोधेना

शब्दो न प्रमाणं, तदर्थस्य प्रागेव सिद्धेरिति वाच्यं;
तवापि तुल्यत्वात् । ननु तथापि कथमर्थविशेष
सिद्धिः, विशेषेण व्याप्त्यग्रहादिति चेन्न,—यथा यो
यत्र प्रवर्तते स तज्जानातीति सामान्यतो व्याप्ति
ज्ञाने पाकादौ प्रवृत्तिदर्शनात्पाकविषयककार्य

शब्दवाक्यार्थधीर्स्वीकारे (न प्रमाणमिति) अननुभावेक मित्यर्थः ।
भवेदिति शेषः (प्रागेव सिद्धेरिति) प्रागेवानुमानतः प्रवृत्त्यादि
क्षमज्ञाननिष्पत्ते रित्यर्थः । (तथापीति) तात्पर्यज्ञानहेतुताया अनप
घादादिति भावः । ननु पायाभावेन प्रकृतवाक्यार्था सिद्धौ
तात्पर्यस्य दुरुत्धारणतया तज्ज्ञानहेतुताया बाधकग्रस्तत्वेन
युक्तिसहस्रेणापि तत्साधनमशक्यमिति तदहेतुत्वं दर्शितानुपपत्त्यन्य
थैव समाधेया इत्याशयेन पृच्छति (नन्विति) (तथापीति) तात्पर्यज्ञाने
नियमतो वाक्यार्थज्ञानापेक्षेर्नित्यर्थः । “अर्थविशेषसिद्धिः”—विशिष्य
प्रकृतवाक्यार्थसिद्धिः (विशेषेण व्याप्यग्रहादिति) प्रकृतवाक्यार्थ
ज्ञानस्य प्रागसिद्ध्या विशेषरूपेण तद्व्याप्त्यग्रहात्परिच्छेदानुमानात्संभ
वात्संस्पर्शानुमानाप्रवृत्तेरित्यर्थः । साध्यहेतोरेकपदार्थघटितत्वे
प्रकृतहेतुसाध्यजातीयहेत्वतर साध्यांतरयो र्यामिग्रहादापि प्रकृतहेतौ
पक्षधर्मता ज्ञानात्पक्षे प्रकृतसाध्यस्या प्रसिद्धस्यापि सिद्धिः, अन्यथा
पाकादिविषयककार्यताज्ञानादे विशिष्टतोऽज्ञानेपि स्तन्यपानादिकार्यता ज्ञान
तद्गोचर प्रवृत्त्यो र्यामिग्रहारप्रयोज्यवृद्धादौ पाकादिकार्यताज्ञाना
देऽसिद्धचतुपपत्तेः व्युत्पत्त्याप्यनिर्वाहादिति समाधत्ते (नययायति)
(जानातीति) कार्यतयायादिः । सामान्यतो र्यामिग्रहापेक्षा न प्रकृ
तहेतुजातीये क्वचि त्साध्यजातीयव्यभिचारग्रहे सामान्यव्याप्त्यानुमित्य
नुदयात् । नच पाकरूपपक्षे प्रवृत्तिविषयत्वरूपहेतुना कार्यताज्ञान
विषयात्साधनेनैव पाकविषयक कार्यता ज्ञानसिद्ध्या न्यदीयव्याप्तेर

ता ज्ञानानुमानं, यथाच चेष्टाविशेषदर्शना दश
संख्याभिप्रायमात्रज्ञाने घटे तच्चेष्टादर्शनादघटे
दशत्वं ज्ञानं, तथा सामान्यतो व्याप्यात्रापि
विशेषसिद्धिः ।

न्यासिद्धचौपयिकश्च मप्रामाणिकमितिवाच्यं, तावता प्रवृत्तपुरुषीय
पाककार्यताज्ञानसिद्धचनिर्वाहा रूपे कार्यता ज्ञानसंशयानिवृत्तेः,
तत्पुरुषीय तत्कार्त्तानकार्यता ज्ञानपक्षे प्रयोज्यवृद्धवाक्यान्वय इयति
रेकानुविधानग्रहेण शब्दस्यानुभावकतासिद्धे स्तादृशकार्यता ज्ञान
सिद्धेरावश्यकतावाञ्छ । मिश्रास्तु एतदनुशयस्यैव स्पष्टांतरानु सरण
बीजत्वमाहुः (चेष्टाविशेषेति) यदीय संख्याविशेष प्रत्यायनेच्छा
धीनं पदशांगुल्युक्षेपणं तत्तदीयसंख्याविशेषाभिप्रायपूर्वक मिति
सहचारदर्शनं घटादिक मनंतर्भाष्य यत्रजातं तत्र कतिपयतास्सर्त्तति
प्रश्नानंतर दशांगुल्युक्षेपणं दृष्ट्वा घटाविषयक घटीयदशात्वं संख्याभि
प्राय . ज्ञात्वा घटे तादृशभिप्रायपूर्वकावयो व्याप्त्यादिविषयत्वेन
दशात्वं संख्यामनुमिनोति, तत्रघटीयदशात्वं संख्याभिप्रायपूर्वकमिति सा
भान्यव्याप्त्या तादृशचेष्टादर्शना दशात्वं संख्याभिप्रायस्य सामान्यतएव
ग्रहसंभवेति सामान्यतोव्याप्त्यैव घटदशसंख्याभि प्रायविषयत्वं ज्ञानमि
त्यर्थः । नच तत्रघटे पक्षीकृत्य दशांगुल्युक्षेपणं प्रयोजकसंख्यावि
शेष प्रत्यायनेच्छाविषयत्वेन हेतुना दशसंख्याभि प्रायविषयत्वस्य
तादृश्येण व्याप्त्यैव सभवादुद्देश्यसिद्धिः, अतएवमिश्राणा मुक्तानुशये
न यथावेत्यादि फाकितावतारणमयुक्तमितिवाच्यम् , यद्योक्तहेतावक्त
साध्यस्य तादृश्येण सहचारज्ञान नास्तीत् एवं यत्रद्वयादिसंख्याभि
प्रायविषयघटादीष्वेव द्वादि संख्याभिप्रायक द्वाद्यद्यंगुल्युक्षेपणं
दृष्ट्वा यदीय प्रतीतीच्छाधीनं यत्संख्यांगुल्युक्षेपणं ननन्त्रियम् तत्संख्या

यद्वा—इदं वाक्यं साकाक्षै तद्
 कैकज्ञानहेतुकं, आप्तोक्तत्वेसत्ये तद्
 दकत्वात्, मद्वाक्यवत् ;

भिप्रायपूर्वकमिति सामान्यतोव्याप्तिर्गृहीता तत्रापि
 दर्शना सदीपदशत्वज्ञानस्यानुभाविकतया न्यर्क्षा
 ज्ञेयगमस्यावश्यकत्वात् ।

[* यथावक्तारि वाक्यार्थज्ञानस्य संसर्गांनुमानमपेक्षितं
 द्विशेष्यं तत्तद्विशेषण विशिष्टज्ञानविषयत्व
 अताभ्रमाद्य जन्यान्यतरवाक्य प्रयोक्तृत्व
 मयुक्तमित्याशयेन * वाक्यपक्षकवाक्यार्थज्ञान
 (यद्वेति) (साकाक्षेति) सेकादिविषयक यासेकादिसाकाक्षं
 करणकत्वादिविषयकज्ञानं तद्वदुक्त मित्यर्थः (आप्तोक्त वे
 भ्रमादिशून्यत्वं मेधात्राप्तत्वं, तथा च भ्रमाद्यजन्यत्वे
 वेदस्थले वाक्यार्थस्य प्रमाणान्तरानवधार्यतया
 अत्रा भावगणकत्वा ह्यौक्तिकवाक्यजन्यविकक्षणानुभवोपे
 यत्ता सिद्धयप्यव । समाधानं मतादृशं प्रतीतिजनकत्वं*
 स्यापि सादृशं प्रतीति * तादृशानुमाने च भ्रमादिनिरास एवापेक्षितः ।
 ननु प्रापमिकान्यत्वसाधकानुमान मपि, तत्साध्यस्यात्र हेत्वघटकत्वात् ।
 उक्तप्रतीत्युक्तयोच्चरितत्वं च विशिष्टवाक्यार्थं मज्ञात्वापि प्रकरणा
 दिना सुप्रदम् । प्रयमानुमानेपि शुकादिवाक्ये व्यभिचारवारणाय
 तत्प्रवेशने हेतुव्या * दूढस्यापेक्षिततया तस्यावभ्योपेतत्वात्)
 सामान्यव्याप्ते रत्रविवक्षितत्वान्मद्वाक्यव दिति दृष्टान्तसंगतिः ।

५ एतच्चिद्व्युक्ते कुण्डलितग्रन्थभागे तत्र तत्र पातो स्थि । अत
 एवान्वितः प्रतिभाति ।

ततएते पदार्थाः परस्पर संसर्गवन्तः, साकांक्षत्वे सत्ये
कज्ञानविषयत्वात्, सत्यरजतज्ञानविषयवदिति ।
एवं वक्तुं यथार्थं वाक्यार्थज्ञानेनुमिते प्रकरणादिना
वक्तुमिष्टेयं यथार्थप्रतीतिपरत्वज्ञानं, ततो वेदतुल्य
तथा शब्दादर्थप्रत्यय इत्यनुवादकशब्दः; वक्तृज्ञा
नावच्छेदकतया तद् [संसर्गज्ञाना] नुमाना तदुप
जीवि संसर्गानुमानाद्वा वाक्यार्थस्य प्रागेव सिद्धेः ।

तदर्थं च भ्रमाद्यजन्य कर्माद्यादि साकांक्षयत्तयादिप्रतीतीच्छयो चरितत्वं
यत् कर्माद्यादी घटादिविशिष्टज्ञानजनकं मदीयं घटमित्यादिवाक्यमिति ।
एतदनन्तरं हायेवानुमेयमिति पूरणीयम् । “ततः” इत्यस्य एवमित्यस्य
पूर्वं पूरणीया ह्युमानमित्यनेन सम्बन्धः । “एतेपदार्थाः” इत्यादिकं पूर्वं
वक्ष्यालयेयम् ।

(सत्यरजतज्ञानविषयवदिति) रजतत्वविशिष्टं ज्ञानविषयरजत
त्वसंसर्गं धर्मिवदित्यर्थः । शब्दस्यानुवादकत्वं सुपसंहरति (एव
मिति) (वेदतुल्यतयेति) वेदस्थले कृतसत्त्वामप्रीत्यमहादिततयेत्यर्थः ।
(तदनुमानादिति) वक्तृज्ञानानुमाने साध्यतावच्छेदकतयेशेषः ।
“ सिद्धे ” स्तिप्रतिमेणान्वयः । एतद्वाच्यार्थपाटितसाध्या
भिप्रायेणोक्तम् । वाच्यार्थस्य प्रकृतविशेषणवद्विशेष्यकत्वं कुरतया
वाक्यार्थस्य तत्र प्रवेशात् । तदनुमाने विशिष्टज्ञानत्वेन साध्यावेतु
न तत्सिद्धिरित्याशयेनाह (तदुपजीवीति) नञ्चेत्यादिना अभिहि
तादित्यादिः (सिद्धेरिति) यथायं तज्ज्ञानानुरोधेन नियमतस्त्वकार्य
त्वादिति शेषः । भ्रमाद्यभावादानुमानानन्तरं वक्तृज्ञानान्तरमभ्युपगम्येव

यत्त तत्ससर्गाग्रहो भ्रमः, तदभावश्च सं-
सर्गाग्रहएवेति भ्रमाभावेनुमीयमाने संसर्गज्ञानमेवा-
नुमितमित्याप्तत्वानुमानान्तर्गतमेव वक्तृज्ञानानुमा-
न, नतु वक्तृज्ञानानुमाने तद्विद्ममिति; तन्न,
भ्रमोद्दिष्टानद्वयमगृहीतभेदं, तदभावश्च गृहीतभेद-
ज्ञान । नहि ज्ञानाभावे सुषुप्तौ भ्रमव्यवहारः ।
ततो भ्रमाभावनिश्चयानंतरं वक्तृज्ञानानुमानं ।

निर्वाहपतोमत्तमुपन्यस्यति (यत्तिष्ठति) यत्त तत्ससर्गाग्रहो भ्रमइति
पाठः । ससर्गाग्रहाभावो भ्रमइत्यर्थः । भ्रमस्य विशिष्टज्ञानानात्मक-
तया भ्रमस्थाने संसर्गाग्रहस्यावश्यकतया स एव भ्रम इत्यभिप्रायः ।
" यत्तससर्गाग्रहोभ्रम " इति काचित्कः पाठः । तत्र यथाश्रुते असंसर्ग-
ग्रहाभावस्य ससर्गाग्रहानात्मकतया तदभावसंसर्गाग्रहएवेत्यसंगतम् ,
अतो भ्रमपदापूर्वं मकारप्रत्ययेणाससर्गाग्रहाभावः, अश्रमः-भ्रमाभावः,
तदभावः तदात्मकाभावः , अससर्गाग्रहएवेत्यर्थः (आत्तवानुमानान्तर्ग-
तमेवेति) अत्रान्तत्वानुमानात्मकमेवेत्यर्थः । " वक्तृज्ञानानुमानम् "-
वक्तृससर्गज्ञानानुमानं (ज्ञानद्वयमगृहीत भेदमिति) अससर्गाग्रहवि-
शिष्ट धर्मधर्मविषयक ज्ञानद्वयमित्यर्थः (तदभावश्चेति) विशेष्यभूत
ज्ञानद्वयकालीन स्तादृशविशिष्टाभावश्चेत्यर्थः (गृहीतभेदं ज्ञानमिति)
धर्मिणिधर्माभावविषयक ज्ञानरूपज्ञानं, नतु तयो स्ससर्गाग्रह-
इतिशेषः । ससर्गाग्रहएव कथं भ्रम इत्याद्याकांक्षावामाह (नहीति)
यतः सुषुप्तौ ज्ञानसामान्याभावात्तत्वेन ससर्गाग्रहाभावसत्त्वेऽपि, नपुंसि
अत्रान्तत्वं व्यवहार इत्यर्थः । (वक्तृज्ञानानुमानमिति) आवश्यक-
मितिशेषः । आत्तवानुमानस्य वक्तृससर्गज्ञानानुमानत्वोपगमे प्रथमानुमा-

किञ्च यद्याप्तोक्तत्वानुमानमेव वक्तृज्ञानानुमानं,
तर्हि यादृशं लिङ्गं तादृशमेव गमकमस्त्विति ॥
इति चिन्तामणौ शब्दखण्डे शब्दप्रामाण्यवाद पूर्वपक्षः ।

वक्तृज्ञानानुमानाधीन पदार्थज्ञानानुमानं च, व्यर्थमित्याह (किञ्चेति)
गज्ञानं यथार्थज्ञानानुमापकमिति शेषः । " तादृशमेव " - तज्ज्ञानमे
वर्थः । " गमकमस्तु " - शाब्दप्रमाजनकमस्तु । तन्मते यथार्थज्ञान
स्वरूपस्यैव वक्तृपदार्थज्ञानानुमापकत्वादिति भावः ।

अत्र भ्रमाद्यभावात् संहितभ्रमादिविशिष्ट ज्ञानान्यतरजन्य-वाक्यमयो
तत्वरूपहेतुज्ञानस्य यथार्थज्ञानानुमापकतया गौरवेण तस्य शाब्दप्रमित्य
तत्तया यथार्थतात्पर्यज्ञानस्यैव च हेतुतया प्रागवृत्तिरित्येन तन्निर्वाह्य
संसर्गानुमानस्य वक्तृज्ञानानुमानस्यावश्यकतया उक्तहेतुषट्कविशेष्य
प्रागतिष्ठार्थं प्रथमानुमानस्य तथात्वमिति भावः ।

केचित्तु-अभ्युपेत्य भ्रमाभावानुमानस्य वक्तृज्ञानानुमानत्वं भ्रमाभा
वानुमानानन्तरं वक्तृज्ञानानुमानं कर्तव्यमेवेतीत्यापत्तिमाह (किञ्चेत्यादि)
(यादृशीङ्गमिति) वक्तृपदार्थज्ञानानुमापकं लिङ्गषट्कं यत् भ्रमशून्य
त्वमिति । इति व्याचष्टुः । (?)

इति मूलगादाध्याये शब्दप्रामाण्यवादपूर्वपक्षरहस्यम् ।

(१) अस्माद्यद्वहतिषु त्रिष्टुपि गदाधरीय पुस्तकेष्वेतावानेव गदाधरी
य प्रयत्नपक्षेभ्यते । " अत्रोच्यते " इत्यादि मणिप्रपञ्चव्याख्यानभागः पुस्त
केष्वपि नास्ति ।

यत्तु तत्संसर्गाग्रहो भ्रमः, तदभावश्च सं-
 सर्गग्रहएवेति भ्रमाभावेनुमीयमाने संसर्गज्ञानमेवा-
 नुमितमित्याप्तत्वा अनुमानांतरगतमेव वक्तृज्ञानानुमा-
 नं, नतु वक्तृज्ञानानुमाने तल्लिङ्गमिति; तन्न,
 भ्रमोहिज्ञानद्वयमगृहीतभेदं, तदभावश्च गृहीतभेद-
 ज्ञानं । नहि ज्ञानाभावे सुषुप्तौ भ्रमव्यवहारः ।
 ततो भ्रमाभावाविश्रयानंतरं वक्तृज्ञानानुमानं ।

निर्वाहयतोमतमुपन्यस्यति (यत्त्विति) यत्तु तत्संसर्गाग्रहो भ्रमइति
 पाठः । संसर्गग्रहाभावो भ्रमइत्यर्थः । भ्रमस्य विशिष्टज्ञानात्मात्मक-
 तया भ्रमस्थाने संसर्गाग्रहस्यावश्यकतया स एव भ्रम इत्यभिमानः ।
 " यत्त्वसंसर्गाग्रहोभ्रम " इति क्वाचित्कः पाठः । तत्र यथाबुद्धे असंसर्ग-
 ग्रहाभावस्य संसर्गग्रहानात्मकतया तदभावसंसर्गग्रहएवेत्यसंगतम् ,
 अतो भ्रमपदापूर्वं मकारप्रत्ययेणासंसर्गग्रहाभावः, अभ्रमः-भ्रमाभावः,
 तदभावः तदात्मकोभावः, असंसर्गग्रहएवेत्यर्थः (आत्मानुमानान्तरं
 तमेवेति) भ्रमान्तरात्मानुमानात्मकमेवेत्यर्थः । " वक्तृज्ञानानुमानम् "-
 वक्तृसंसर्गज्ञानानुमानं (ज्ञानद्वयमगृहीतभेदमिति) असंसर्गाग्रहवि-
 शिष्ट धर्मधर्मविषयक ज्ञानद्वयमित्यर्थः (तदभावश्चेति) विशेष्यभूत
 ज्ञानद्वयकालीन स्तादृशविशिष्टाभावश्चेत्यर्थः (गृहीतभेदं ज्ञानमिति)
 धर्मिणिधर्माभावविषयक ज्ञानरूपज्ञानं, नतु तयो स्संसर्गाग्रह-
 इतिशेषः । संसर्गाग्रहएव सद्यः भ्रम इत्याद्याकांक्षायामाह (नहीति)
 यतः सुषुप्तौ ज्ञानसामान्याभावात्तत्वेन संसर्गज्ञानाभावसत्त्वेन, अमुं
 भ्रान्तत्वं, व्यवहार इत्यर्थः (वक्तृज्ञानानुमानमिति) व्यावस्थिक-
 मितिशेषः । आत्मानुमानस्य वक्तृसंसर्गज्ञानानुमानात्प्राप्तमेव ज्ञानानुमा-

किञ्च यद्याप्तोक्तत्वानुमानमेव वक्तृज्ञानानुमानं,
तर्हि यादृशं लिङ्गं तादृशमेव गमकमस्त्विति ॥
इति चिन्तामणौ शब्दखण्डे शब्दप्रामाण्यवाद पूर्वपक्षः ।

वक्तृज्ञानानुमानाधीन पदार्थज्ञानानुमानं च, व्यर्थमित्याह (किञ्चेति)
लिङ्गज्ञानं यथार्थज्ञानानुमापकमिति शेषः । “ तादृशमेव ” - तज्ज्ञानमे-
वायर्थः । “ गमकमस्तु ” - शाब्दप्रामाण्यजनकमस्तु । तन्मते यथार्थज्ञान-
सात्पर्यस्यैव वक्तृपदार्थज्ञानानुमापकत्वादिति भावः ।

अत्र भ्रमाद्यभावसाहितभ्रमादिविशिष्टज्ञानान्यतरजन्य-वाक्यप्रयो-
क्तृवत्त्वं हेतुज्ञानस्य यथार्थज्ञानानुमापकतया गौरवेण तस्य शाब्दप्रामा-
ण्यतया यथार्थसात्पर्यज्ञानस्यैव च हेतुतया प्रागवृत्तिवेन तद्विषादाप-
संस्पर्शानुमानस्य वक्तृज्ञानानुमानस्यावश्यकतया उक्तहेतुषट्कविशेष्य-
प्राग्विद्वच्चर्यं प्रथमानुमानस्य तथात्वमिति भावः ।

केचित्तु-अभ्युपेक्ष्य भ्रमाभावानुमानस्य वक्तृज्ञानानुमानत्वं भ्रमाभा-
वानुमानानंतरं वक्तृज्ञानानुमानं कर्तव्यमेवेतीष्टमिति आह (किञ्चेत्यादि)
(यादृशलिङ्गमिति) वक्तृपदार्थज्ञानानुमापकं लिङ्गषट्कं यत् भ्रमशून्य-
त्वमित्यर्थः । इति व्याचक्षुः । (?)

इति मूलगादाधर्मा शब्दप्रामाण्यवादपूर्वपक्षरहायम् ।

(?) अस्माकमुद्दिष्टेषु सिद्धिषु गदाधरीषु पुस्तकेष्वेतावानेव गदाधरी-
षु प्रथमपक्षो भवति । “ अनोद्यते ” इत्यादि मणिप्रपञ्चक्यान्वयान्भागः पुस्त-
केष्वेव नास्ति ।

" तदवगम संसर्गानुभाषकमस्तु । ' यथार्थधीपरस
 धंशकयार्थप्रतीति स्तुषोच्चरितस्वरूपं यथार्थतात्पर्य
 ज्ञातं प्रयोजकं, - न शाब्दप्रयोजकज्ञानविषयः ।
 चिन न तद्धेतुत्वमिति पाषत् (गौरवादिति) "

इत्येतावान् ग्रंथः परं सिद्धान्तभागव्याख्यानरूपः पुस्तके
 अतदुपरिचाकांक्षा ग्रंथव्याख्यानमस्ति । मन्यामहे च ग्रंथं
 दुपरितनप्रधोप स्यादेवेति । येषानिकटे स भागोस्ति तैः
 भाग इत्यर्थमामहे । ' लब्धे च ग्रंथशेषे खण्डान्तरे संभागः
 प्यामः । अन्यथाचाकांक्षाग्रंथमेव मुद्रयिष्यामः । इति (